

PORADNIKI NAUCZYCIELSKIE

TOM DRUGI

KAZIMIERZ SOCHANIEWICZ

NAUKA HISTORJI

WSKAZÓWKI DO SAMOKSZTAŁCENIA

LWÓW 1928

NAKŁAD I WŁASNOŚĆ K. S. JAKUBOWSKIEGO
SPÓŁKI Z OGR. ODP.

PORADNIKI NAUCZYCIELSKIE
TOM DRUGI

KAZIMIERZ SOCHANIEWICZ

NAUKA HISTORJI

WSKAZÓWKI DO SAMOKSZTALCENIA

LWÓW 1928
NAKLAD I WŁASNOŚĆ K. S. JAKUBOWSKIEGO
SPÓŁKI Z OGR. ODP.

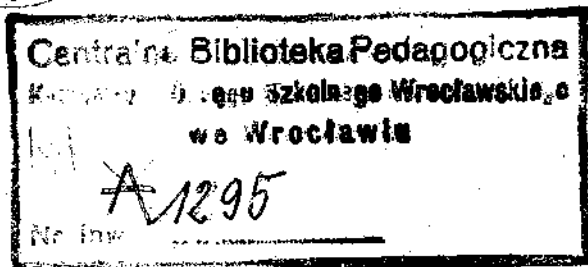
Dolnośląska Biblioteka Pedagogiczna
we Wrocławiu

WRO0140377

WSZYSTKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

PRZEDMOWA

Intencją do napisania niniejszego poradnika dał mi z ramienia Wydawców p. DR. ZYGMUNT JAKUBOWSKI. Sposób przeprowadzenia zagadnienia wyjął bliżej Wstęp. Zaznaczyć muszę jednak, że dziełko moje nie ma tych celów, jakie założył sobie „Poradnik dla samouków“ (serja I, tom 2, Nauki filologiczne i historyczne, Warszawa 1899) dziś zresztą w części, szczególnie nas tu obchodzącej, wyczerpany. Ścisłe bowiem rzecz biorąc, nie przeprowadzam zastosowanego tam stopniowania, albowiem moje opracowanie ma cele związane tylko z przygotowaniem zawodowcom, z nauczaniem historii i szkołą.

Nie miłe sądzić, czy spełnili to zadanie należycie; czyżnią to recenzenci, a przede wszystkim obecni i przyszli koledzy po fachu, którzy mi niewątpliwie wskażą, czego w przyszłości w ramach postawionego celu żądać należy i czego praktyka, ten najlepszy sprawdzian w życiu, wymaga. Narazie muszę tylko złożyć podziękowanie za życzliwą pomoc i wskazówki, jakich mi po przeczytaniu rękopisu użyli, zwłaszcza w zakresie historii starożytnej, PROF. KONSTANTY CHYLEŃSKI oraz inni, a szczególnie jeden z moich dawnych mistrzów, który nie żył sobie, bym go w przedmowie wymienił. Niepodobna mi jednak nie wspomnieć o tem i nie złożyć wyrazów wdzięczności, szanując mimo to jego pamięć.

W końcu należy się podziękować Wydawcom za ułatwienia w pracy, zwłaszcza przez dostarczenie dzieł potrzebnych, dzięki czemu praca poszła w szybszem tempie, niżby to w moich warunkach było możliwe. Ponadto dziękuję p. DR. BRONISŁAWIE WÓJCIKÓWIE za życzliwą i wydatną pomoc w literackiej korekcie mej książki.

K. Sochaniewic

Lwów, w czerwcu 1928 r.

SPIS RZECZY

	Str.
Przedmowa	III
Errata, uzupełnienia i uwagi	VI
Wstęp	1
Literatura (wskazówki bibliograficzne)	11
Studjum teoretyczne	55
I. Wiadomości wstępne	57
II. Właściwe studjum historyczne. Historia powszechna	67
III. Źródła. Źródłoznawstwo (heurystyka). Nauki pomocnicze (podstawowe)	83
IV. Krytyka zewnętrzna. Ważniejsze typowe zbiory źródeł. Krytyka wewnętrzna (hermeneutyka)	93
V. Studjum historii polskiej. Specjalizacja w zakresie studjum historycznego	101
VI. Źródła do dziejów Polski	109
A. Źródła bezpośrednie	109
B. Źródła pośrednie (tradycji)	112
Studjum praktyczne	147
I. Referaty (sprawozdania)	149
II. Opracowania źródłowe (rozprawki)	154
Indeks miejscowości, osób i rzeczy	163

Errata, uzupełnienia i uwagi

- Str. 14 w. 17 od góry dodać: Uwaga: Nowe wydanie „Historyki” jest obecnie w druku.
- Str. 15 w. 11 od dołu dodać: Wojskowe Biuro Historyczne. Wskazówki metodologiczne do studjów historyczno-wojskowych nad wojną światową. Warszawa 1928. (Wydanie litografowane, zawiera: J. Stachiewicza: Podstawy badań historii wojennej; T. Różyckiego: Bibliografja wojny światowej; B. Pawłowskiego: Archiwa i biblioteki, odnoszące się do wojny światowej; O. Laskowskiego: Zasadnicze pojęcia o heurystyce, krytyce źródeł, krytyce wewnętrznej źródeł; St. Rutkowskiego: Dokument i relacja, Zadania i metody wywiadu terenowego w studjach wojskowo-historycznych; T. Różyckiego: Organizacja badań historyczno-wojskowych zagranicą).
- Str. 90 w. 7 od dołu. Już po wydrukowaniu odnośnej części Poradnika ukazał się trzeci zeszyt Archeionu, który zawiera nader cenną informacyjno-krytyczną pracę dr. Kazimierza Kacznarczyka p. t. Literatura archiwalna odrodzonej Polski (1918—1926) (także i w osobnej odbitce).
- Str. 91 w. 16 od góry, zamiast Zibrť Ā... ma być: Zibrť Ā. „Bibliographie české historie”. Díl I (i nast.), Praha 1900.
- Str. 128 w. 17 od góry. Po słowach ... Kraków 1901, str. 319—341) — dodać: Uwaga: O nader cennych, niewydanych materiałach rękopiśmiennych z XVII w. Michałowskiego, informuje w cytowanym dziele W. Czermak. Nowe wiadomości podaje Kazimierz Tyszkowski: Z dziejów wyprawy Zygmunta III do Szwecji w roku 1598. (Relacje i diariusze). Lwów 1927. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
-

WSTĘP

WSTĘP

Wskazówki niniejsze, stanowiące rodzaj poradnika analogicznego typu, jaki dał prof. H. Gaertner w swej „Nauce o języku polskim” (Poradniki Nauczycielskie, Tom pierwszy) są przeznaczone dla nauczycieli historii szkół średnich i seminarjów nauczycielskich (a także i szkół powszechnych), oraz dla studjujących historję, zwłaszcza dla tych, którym okoliczności nie pozwoliły na należyte przygotowanie uniwersyteckie¹⁾. Oczywiście studjum takie jest w pewnej mierze suroga-

¹⁾ O wymogach w zakresie studjum historycznego na uniwersytetach informuje M. Handelsman: *Historyka*. Cz. I. Zamość 1921. str. 37—42. (§ 7. Jak studjować historję). Podaje on także odnośną literaturę polską i obcą. Poza tem trzeba uwzględnić Rozporządzenie Ministra W. R. i O. P. z dnia 2 kwietnia 1926. L. IV. S. W. 4159/26 w sprawie programu studjów i egzaminów w zakresie historii na stopień magistra filozofji. (*Dziennik Urzędowy W. R. i O. P.* nr. 8 (170) z r. 1926. Poz. 80). W zakresie tego egzaminu poza rozprawą maderską wchodzi: 1) Zasady metody badań historycznych, podstawowe wiadomości z nauk pomocniczych oraz źródeł historycznych w zakresie historii Polski; 2) Dzieje starożytne; 3) Dzieje średniowieczne (polskie i powszechne); 4) Dzieje nowożytne (polskie i nowoczesne); 5) Główne zasady nauk filozoficznych; 6) Do wyboru: a) albo pogłębiona znajomość pewnego okresu dziejów politycznych polskich lub powszechnych; b) albo pogłębiona znajomość pewnego działu historii gospodarczej, ustrojowej lub kulturalnej; c) albo pogłębiona znajomość nauk pomocniczych historii; d) albo geografja historyczna.

tem, bo wskazówki, nawet najdokładniejsze, nie zastąpią najważniejszej jego części, jaką stanowi łączna, zorganizowana praca uczniów i nauczyciela w uniwersyteckim seminarjum historycznym. Ale z drugiej strony wiadomo, że seminarjum, nawet najlepiej wyposażone, jest tylko warsztatem pracy, który sam przez się nie zastąpi samodzielnego wysiłku, stanowiącego fundament każdej umiejętności.

O ile idzie o nauczycieli historii w szkołach średnich i seminarjach nauczycielskich, nie posiadających przygotowania uniwersyteckiego, zakończonego przepisany dyplomem, to poradnik niniejszy bierze za punkt wyjścia program wymagań przy egzaminach uproszczonych¹⁾, i wychodzi z ana-

¹⁾ Program wymagań przy uproszczonych egzaminach państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólnokształcących i seminarjów nauczycielskich (Wyd. II, Warszawa 1925) ustala zakres wymagań z historii następująco: 1) „Na znajomości faktów historycznych oparte zrozumienie dziejów powszechnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski; w szczególności: zrozumienie rozwoju państwowego, społeczno-gospodarczego i kulturalnego (literackiego i artystycznego) Polski, oraz najważniejszych cywilizowanych narodów starożytności, wieków średnich i świata nowożytnego“; 2) „Znajomość najważniejszych źródeł do dziejów Polski. Dowody gruntownego przestudjowania kilku nowych dzieł historycznych z pośród najwybitniejszych pod względem wartości naukowej. Umiejętność wymienienia najważniejszych opracowań z zakresu historii powszechnej i polskiej“; 3) „Elementarne orjentowanie się w krytyce źródeł i metodologii badań historycznych“; 4) „Znajomość politycznej i gospodarczej geografii powszechnej, a zwłaszcza geografii ziem polskich przynajmniej w zakresie podręczników szkolnych; znajomość Atlasu Romera i umiejętność posługiwania się nim“; 5) „Znajomość głównych zasad dydaktyki przedmiotu oraz dokładne zapoznanie się z programami Ministerstwa“. (Wskazówki bibliograficzne zestawiono poniżej w wykazie literatury).

gicznych przesłanek wymienionej książki H. Gaertnera. A więc ma na celu ułatwić nauczycielowi nabyć i pogłębić wiadomości najważniejszych potrzebnych do realizacji programu nauczania historii w szkole średniej i seminarjum nauczycielskiem. To byłby cel maksymalny. Obok tego zakłada sobie cel skromniejszy, dający się w ramach poprzedniego zamknąć, a mianowicie, uwzględniając potrzeby nauczycieli siedmioklasowych szkół powszechnych, przygotowujących się do egzaminu według programu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego¹⁾, stara się im dać pełny, niejako idealny obraz studjów, choć wyższy co do wymogów, lecz nie odbiegający od wskazań ramowych programu tego kursu. W ramach obu założeń, względnie celów, może też książeczka niniejsza spełnić ubocznie cel trzeci t. j. stać się poradnikiem zarówno początkującego historyka, jak i nauczyciela wogóle, pragnącego nawiązać kontakt przerwany z nauką.

Idąc po linii owych wytycznych oraz wskazań analogicznych poradnika prof. H. Gaertnera, aczkol-

¹⁾ Statut i Program Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego (Rozp. Min. W. R. i O. P. z dnia 2 czerwca 1923 r. L. 5817/I) (Warszawa 1923; drugie wydanie w przygotowaniu) ustala wymogi z historii powszechnej i polskiej następująco: „Pogłębienie kursu historii powszechnej i Polski ze szczególnem uwzględnieniem dziejów i pomników kultury materialnej i duchowej. Rozwój instytucyj prywatnego i publicznego życia w Polsce oraz jej stosunków z sąsiadami. Sprawa polska w wieku XIX i XX. Poznanie ważniejszych źródeł historycznych z uwzględnieniem przeznaczonych do lektury szkolnej“. (Wskazówek bibliograficznych programu nie podaję tu, albowiem znajdzie je czytelnik zestawione w umieszczonym poniżej wykazie literatury).

wiek z innej dziedziny zaczerpniętych, lecz opartych na jego kilkuletnich doświadczeniach w pracy na kursach nauczycielskich, starałem się ze swej strony spożytkować także własne doświadczenie, zdobyte w praktyce nauczycielskiej w gimnazjum państwowem oraz na stanowisku przewodniczącego Komisji planów i nauczania historii Oddz. Lw. Zw. Zaw. Naucz. Pol. Szk. Średnich i wykładowcy na kursie dydaktyki historycznej, urządzonym w r. szk. 1926/27 dla studentów uniwersytetu we Lwowie z ramienia powyższego Związku. Dlatego też w zestawieniu moich wskazówek starałem się je tak ułożyć i ugrupować, by dawały studującemu w zakresie najciaśniejszym, t. j. dla kandydatów do egzaminu według programu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego, możliwość opanowania potrzebnego materiału w ciągu jednego roku intensywnej pracy. Co się zaś tyczy kandydatów do uproszczonego egzaminu, to zaznaczyć trzeba, że czas ten może wynosić i więcej, bo ta rzecz zależy już od stopnia indywidualnego przygotowania kandydata.

Oczywiście w obu wypadkach obowiązuje jednak podstawowe założenie, że studujący ma odpowiednie przygotowanie ogólne (ukończenie szkoły średniej ogólnokształcącej, względnie seminarjum nauczycielskiego) a poza tem odpowiednie dla naszych celów przygotowanie elementarne t. j. posiada znajomość faktów historycznych objętych wymogami programów historii: a) 7-klasowej szkoły powszechnej; b) szkoły średniej ogólnokształcącej względnie seminarjum państwowego nauczycielskiego ¹⁾.

¹⁾ Poza programem o zasobie faktów historycznych, których znajomość jest potrzebna nauczycielowi, informują najlepiej p o d-

Poza tem istnieje jeszcze założenie, względnie warunek drugi, choć pozornie uboczny, niemniej jednak ważny, bo pozostający w ścisłym związku z osnową cytowanych programów, zarówno uproszczonego egzaminu jak i egzaminu po ukończeniu Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego: znajomość języków, którą uważam za nieodzowną przy opracowywaniu jakiegoś działu, względnie przy studjowaniu wybitniejszych dzieł historycznych. Nie mam tu rzecz jasna na myśli znajomości języków martwych potrzebnych do specjalnego studjum historii powszechnej, jak np. języków orientalnych: staroegipskiego,

ręczniki. „Spis podręczników szkolnych dozwolonych do w użytku w szkołach powszechnych na rok szk. 1927/8“ (Warszawa 1927) wymienia w tym kierunku w zakresie historii jako książki pomocnicze dla nauczyciela: dla oddziału III: W. Smoleński. Szkoła powszechna. Historia Polski. Warszawa. Gebethner i Wolff; dla oddziału IV.: J. Kisielewska. W służbie Ojczyzny. Pogadanki historyczne dla IV oddziału Cz. I i II. Warszawa. Gebethner i Wolff; jako podręczniki szkolne: dla oddziału V: a) B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Cz. I. Do elekcji Stanisława Augusta. Lwów-Warszawa. Książnica Polska; b) B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych, ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski, Litwy i Rusi. Dla szkół powszechnych kresów wschodnich. Cz. I. Lwów. Książnica-Atlas. 1925; c) Włodzimierz Jarosz. Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich dla klasy V szkół powszechnych. Cz. I do czasów Stanisława Augusta Poniatowskiego, wyd. IV. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawn. Zakładu Nar. im. Ossolińskich. 1926; dla oddziału VI: a) Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski (do ostatnich czasów). Lwów-Warszawa. Książnica-Atlas. b) Włodzimierz Jarosz. Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich dla klasy VI szkół powszechnych. Cz. II. (Od elekcji Stanisława

asyryjskiego, hebrajskiego, arabskiego i t. d. lub np. specjalnej znajomości języków klasycznych t. j. greckiego i łacińskiego, potrzebnych specjaliste do dziejów Grecji i Rzymu. Niemniej jeden z celów głównych t. j. pogłębienie kursu historii powszechnej i Polski (nie mówiąc już o specjalizacji, wiodącej do samodzielnych badań), wymaga przy wyborze monografij dotyczących średniowiecza znajomości języka łacińskiego, a poza tem wskazana jest przy wyborze monografij z zakresu dziejów nowożytnych, znajomość języków obcych nowożytnych: ruskiego, niemieckiego, rosyjskiego, francuskiego i t. d., tem bardziej, że dla zrozumienia tła powszechno-dziejowego potrzebną jest rzeczą zapoznanie się z klasycznymi

Augusta Poniatowskiego do czasów dzisiejszych). Wydanie III. Lwów-Warszawa-Kraków. Wydawn. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1926. — „Spis książek szkolnych dozwolonych do użytku w szkołach średnich ogólnokształcących na rok 1927/28“ (Warszawa 1927) przewiduje dla gimnazjum niższego: a) B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów ojczystych. Książnica Polska T. N. S. W. Lwów-Warszawa. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). b) M. Janelli i J. Kisielewska. Z dziejów ojczystych. Książnica Polska. T. N. S. W. Lwów-Warszawa. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). c) Wł. Jarosz Dzieje Polski. Warszawa, 1921. Inst. Wyd. „Biblioteka Polska“. (Nie przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). Z niewymienionych jeszcze w spisie podręczników na rok 1927/28, ale już aprobowanych należy tu wspomnieć, bardzo cenne dla swych zalet dydaktycznych, Jana Dąbrowskiego: Wiadomości z dziejów Polski; t. I. (Lwów, 1927. K. S. Jakubowski); t. II. (Lwów, 1928. K. S. Jakubowski); t. III. (w przygotowaniu). Poza tem przewiduje dla niższego gimnazjum wymieniony spis wypisy, które wyszczególniam w wykazie literatury, podanym niżej, odpowiednio oznaczone. Wykaz podręczników, wypisów oraz tekstów źródłowych dla gimnazjum wyższego, znajdzie czytelnik również w spisie literatury podanym poniżej.

działami historjografji francuskiej, niemieckiej, angielskiej, rosyjskiej i włoskiej.

Sprawa znajomości języków nie jest obojętna, gdy idzie o egzamin piśmienny. Choć bowiem ani uproszczony egzamin, ani egzamin w Państwowym Wyższym Kursie Nauczycielskim nie zawiera warunku napisania opartej na źródłach oryginalnych rozprawy naukowej (nieodzownego warunku dla magisterjum), niemniej jednak pamiętać należy, że w myśl powołanego programu wymagań przy egzaminie uproszczonym kandydat otrzymuje dwa tematy, oparte na podstawie lektury uzupełniającej, przedstawionej przez niego. Również i program Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego przewiduje „gruntowniejsze opracowanie jednego działu“. Ponieważ owo gruntowniejsze poznanie, względnie opracowanie pewnego działu, nie opiera się na przystępnych podręcznikach, lecz monografiach, a te posługują się aparatem źródłowym, najczęściej opartym o teksty oryginalne, przeto, dla racjonalnego korzystania z opracowań, zalecona jest taka znajomość języków, aby pozwoliła ona niejako wglądać w warsztat pracy naukowej, t. j. aby dopuściła do krytycznego zapoznania się ze źródłami, powołaniami w odnośnych dziełach. Jest też takie staranne przestudjowanie jakiejś klasycznej monografji z uwzględnieniem aparatu źródłowego najlepszym środkiem, wiodącym do orjentowania się w krytyce źródeł i metodologii badań historycznych, co jak wiadomo stanowi również jeden z wymogów egzaminu uproszczonego. Można to zaś uczynić naprawdę z korzyścią tylko przy znajomości tych języków, w których pisane są źródła. Dlatego przy wyborze specjalnego działu ekstern w Państwowym

Wyższym Kursie Nauczycielskim a przy przedkładaniu lektury uzupełniającej kandydat do egzaminu uproszczonego, powinien się liczyć zawsze ze swą znajomością języków: nie imać się monografij, zwłaszcza dotyczących średniowiecza i czasów starożytnych, przy braku wystarczającej znajomości potrzebnych do tego języków.

Przy układzie niniejszego poradnika trzymałem się następującego porządku: na czele pomieściłem wykaz literatury, w którym obok podręczników i dzieł wskazanych bibliograficznie przez programy ¹⁾, a oznaczonych specjalnym systemem znakowania, wprowadziłem dodatkowo podręczniki wskazane ministerjalnym spisem książek szkolnych dozwolonych do użytku w szkołach średnich oraz pewne prace, które nie są oznaczone żadnym znakiem. Są to opracowania (monografje), które ukazały się w czasie po wydaniu programów, a niewątpliwieby się w nich znalazły ze względu na swój klasyczny charakter, a następnie prace takie, których znajomość może się okazać pożyteczną w samej praktyce nauczycielskiej. Nie kogo innego też jak nauczycieli szkół średnich miałem na myśli, uwzględniając może silniej niżby to było potrzebne, dane bibliograficzne, odnoszące się do historii starożytnej, wychodząc z założeń,

¹⁾ Zaznaczyć muszę, że owe wskazania bibliograficzne programów były czynnikiem wysoce krępującym piszącego, który niejednokrotnie nawet wbrew osobistemu sądowi musiał pewne prace w wykazie literatury pomieścić. Ponadto w związku z tem musiały pójść i szczegółowe wskazania i odsyłacze do pewnych prac w duchu i po linii programu, czego jednak nie należy uważać ani jako chęć fortytowania pewnych prac, ani schlebiana ich autorom, ani jako lekceważenia pominiętych.

że elementarna znajomość antyku zarówno dla medjalisty, jak i nowożytnika jest potrzebna, co znalazło wyraz w uniwersyteckich przepisach magisterskich. Zresztą te uzupełnienia literatury są pewnem i koniecznem ułatwieniem w pamięciowem opanowaniu bibliografji historycznej. Program bowiem uproszczonego egzaminu wymaga również umiejętności wymienienia najważniejszych opracowań z zakresu historii powszechnej i polskiej. Niezależnie od tego ogólnego spisu literatury w poszczególnych rozdziałach dają wskazówki bibliograficzne, o ile tego zajdzie potrzeba, wychodząc z tego stanowiska, że wskazówek takich nigdy nie jest za wiele, niemniej jednak zaznaczam, że o ile one mają charakter informacyjny, wychodzący poza ramy programu, to podaję je (z pewnemi wyjątkami) w przypiskach. Niemniej jednak niepodobna mi tu nie podkreślić znaczenia znajomości bibliografji historycznej¹⁾, jako podstawowego czynnika w studjum historycznym, a przede wszystkim znajomości i gruntownego zapoznania się z układem i treścią pomnikowej „Bibliografji historii polskiej“ Ludwika Finkla (1891—1914. Kraków 3 części i 2 dodatki), oraz podstawowego polskiego czasopisma historyczne-

¹⁾ Wskazówki co do tej ważnej umiejętności, opracowującej (spisującej) systematycznie drukowaną produkcję (z greckie-go: *biblion* = książka, *grafo* = piszę) znajdzie czytelnik bądź w książce St. Ptaszyckiego („Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej“. Część I. Lublin 1922, str. 9—10, 21, 37—70, 120—146), bądź u M. Handelsmana („Historyka“, str. 74—95, § 12. Bibliografja historyczna). Do tych dzieł informacyjnych odsyłam w wypadkach: 1) ileby moje wskazówki bibliograficzne okazały się nie wystarczającemi; 2) o ileby studjujący samodzielnie uważał, że musi wyjść poza zakres chrono-

go, jakim jest „Kwartalnik Historyczny“ (wychodzi od r. 1886).

Poza bibliografią całość poradnika rozpada się na dwie części: pierwsza z nich zawiera wskazówki do teoretycznej pracy, przy czem zwrócono uwagę na niezbędne ćwiczenia praktyczne i najbardziej celowy dobór podręczników. Część druga podaje tematy i wskazówki do prac piśmiennych (referatów), z których kilka przynajmniej trzeba przerobić. Nadto pomieszczam tu wskazówki do pisania rozprawek, by wskazać drogę do samodzielnej pracy tym, których badanie historyczne specjalnie interesuje.

logiczny i rzeczowy Bibliografji historii polskiej L. Finkla. Z podstawowemi zwłaszcza dla dziejów Polski bibliografjami (u Handelsmana l. c. str. 76—77, 80—81, 83—84, 86—88) a już bezwarunkowo z Bibliografią L. Finkla najlepiej zapoznać się w ten sposób, żeby nie ograniczając się do zapamiętania tytułów, starać się dzieła bodaj zgrubszą obejrzyć w jakiejś publicznej bibliotece, a nawet przewertować; w ten sposób będzie można ich użyteczność samodzielnie ocenić, a zwłaszcza zapoznać się z ich układem, co ma praktyczne znaczenie dla wszelkich poszukiwań naukowych.

LITERATURA

LITERATURA¹⁾

Wskazówki bibliograficzne

Uwaga. Podane na początku niektórych pozycji bibliograficznych znaki określają sposób korzystania z podręczników i dzieł w świetle urzędowych wskazówek (stanowisko w kanonie lektury). Znaczenie pozycji nieopatrzonych znakiem objaśniono w przedmowie. Dzieła, zawarte w Katalogu pracowni naukowej Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, podano drukiem rozstrzelonym.

+++ Podręczniki wskazane dla obowiązkowego studjum programem Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego (rozp. Min. W. R. i O. P. z dnia 2 czerwca 1923 r. L. 5817/I).

++ Dzieła wskazane jako lektura obowiązująca programem j. w.

+ Dzieła do dowolnego wyboru (2—3 dzieł) wskazane jako lektura polecona programem j. w.

¹⁾ W podanym wykazie literatury mieszczą się opracowania bardzo elementarne obok poważnych i obszernych (wielotomowych) dzieł. System znaków odpowiednio dzieła klasyfikuje. Ta nierównomierność była jednak podyktowana względami natury praktycznej, wynikającej z celu książki. Również szerszy charakter co do zakresu mają dlatego wskazówki do historii starożytnej, uwzględniające nie tylko kompendja z zakresu historii politycznej, ale także z historii kultury, nauk pomocniczych i tekstów źródłowych, a ponadto pewne monografie.

- *^{*} Dzieła stanowiące obowiązkową lekturę przy uproszczonych egzaminach państwowych na nauczycieli szkół średnich ogólno-kształcących i seminarjów nauczycielskich.
- * Dzieła stanowiące lekturę uzupełniającą przy uproszczonych egzaminach j. w., z których to dzieł kandydat obowiązany jest przestudjować przynajmniej te, które dotyczą obranej przez niego epoki lub zagadnienia.
- Dzieła, podręczniki i t. p. środki naukowe wymienione w „Spisie książek szkolnych, dozwole-nych do użytku w szkołach średnich ogólno-kształcących na rok szk. 1927/28”. (Warszawa 1927).

I. Podręczniki z zakresu metodologii historii oraz nauk pokrewnych

- ** Handelsman M., *Historyka. Cz. I. Zasady metodologii historii*. Zamość 1921.
- ** Langlois Ch. v.—Seignobos Ch., *Wstęp do badań historycznych. Z francuskiego przełożyła Wanda Górkowa, z przedmową St. Zakrzewskiego*. Lwów 1912.
- Bauer W., *Einleitung in das Studium der Geschichte*. Tübingen 1921.
- Lamprecht K., *Moderne Geschichtswissenschaft*. Freiburg i. /Br. 1905.
- Bernheim E., *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*. 5—6 Auflage. Leipzig 1908.
- U w a g a : Istnieje skrót tegoż autora p. t. *Einleitung in die Geschichtswissenschaft 1905* (Sammlung Göschen).
- Wolf G., *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*. Berlin 1910.

- Ptaszycki St., Encyklopedia nauk pomocniczych historii i literatury polskiej. Część I. wyd. 2. Lublin 1922¹⁾.
- Mościcki H., Wskazówki praktyczne dla nauczycieli historii w szkołach średnich i powszechnych. Warszawa 1925.
- Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wskazówki metodyczne do programu gimnazjum państwowego. Filologia klasyczna (gimnazjum wyższe). Warszawa 1927. Skład Główny: Książnica-Atlas. T. N. S. W. Warszawa-Lwów.
- Czekanowski J., Wstęp do historii Słowian (Lwowska Biblioteka Slawistyczna. Tom III). Lwów 1927. K. S. Jakubowski.
- Bystron J. St., Wstęp do ludoznawstwa polskiego. (Lwowska Biblioteka Slawistyczna. Tom II). Lwów 1926. K. S. Jakubowski.
- Wierzbowski T., Vademecum. Podręcznik dla studjów archiwalnych. Wydanie 2. Lwów-Warszawa 1926.
- Kutrzeba St., Historia źródeł dawnego prawa polskiego. T. I—II. Lwów. Ossolineum. 1925—1926.

II. Podręczniki dla studjum wstępnego

1. Geografia, etnografia, nauka o Polsce współczesnej

- * Pawłowski St., Geografia dla klas wyższych. T. I. Geografia ogólna. T. II. Kraje i morza europejskie. Cz. I. Kraje i morza europejskie. Cz. II. Polska. T. III. Kraje i morza pozaeuropejskie. Lwów-Warszawa. Książnica-Atlas.

¹⁾ W używaniu dzieła wskazana jest pewna ostrożność, zwłaszcza w działach opisowych. Wskazówki bibliograficzne nie tyle w studjum, ile w poszukiwaniach naukowych cenne.

Pawłowski St., Geografja Europy. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich. Lwów-Warszawa 1927. Książnica-Atlas.

Marionne E. de., Zarys geografji fizycznej (w tłumaczeniu Stanisława Pawłowskiego). Lwów-Warszawa 1927. Książnica-Atlas.

Wiśniowski Dr. T. i Pokorny Dr. W., Nauka o ziemi. Zasady geologii i geografji fizycznej ze szczególnem uwzględnieniem ziem Rzeczypospolitej. Lwów 1923. K. S. Jakubowski.

Romer E., Powszechny atlas geograficzny. Cz. I. Ogólna. Cz. II. Europa. Cz. III. Kraje pozaeuropejskie.

-- Geograficzno-statystyczny atlas Polski. Wyd. II. 1921.

Treść: 1. Hipsometria. 2. Geologia. 3. Klimat. 4. Roślinność. 5. Historia. 6. Administracja. 7. Gęstość zaludnienia. 8. Przyrost zaludnienia. 9. Polacy. 10. Język. 11. Rzymskokatolicy. 12. Żydzi, zmiany stanu posiadania narodowego. 13. Polacy na kresach. 14. Polacy na Litwie i Rusi. 15. Kościół. 16. Oświata A. Szkoły. 17. Oświata B. Druki polskie z r. 1794—1830, 1831—1869, 1870—1913. Prasa polska z r. 1913. 18. Własność ziemska. 19—20. Uprawa roli. 27—29. Hodowla bydła. 30. Płody kopalne. Śląsko-polski okręg przemysłowy. Produkcja górnicza w r. 1910. 31—32. Przemysł. 33. Oszczędność ludowa. 34. Komunikacja.

-- Polski atlas kongresowy. Lwów-Warszawa 1921.

** Romer E. Atlas Polski współczesnej. Lwów-Warszawa 1926. Książnica-Atlas.

Treść: 1. Polska fizyczna. 2. Polska polityczna. 3. Stosunki fizyczne i gospodarcze. 4. Gęstość zaludnienia i etnografja. 5. Polska: Część północna. 6. Polska: Część południowa. 7. Kraje bałtyckie. 8. Kraje czarnomorskie. 9. Geologia. 10. Klimat. 11. Flora. 12. Fauna. 13. Płody kopalniane. 14. Rolnictwo. 15. Chów bydła.

- Kozenna Atlas geograficzny, wydanie 6 opracował i uzupełnił Tadeusz Radliński. Warszawa 1926. Gebethner i Wolff.
- ** Pawłowski St., Geografja Polski. Wydanie 2 (bez roku wydania).
- ** Sujkowski A., Geografja ziem dawnej Polski. Wydanie 2. Warszawa 1921. M. Arct.
- Lencewicz St., Kurs geografji Polski. Warszawa 1922.
- Encyklopedia Polska. T. I. Dział I i II. Geografja fizyczna ziem polskich i charakterystyka fizyczna ludności. Kraków 1912. (Akademja Umiejętności. Praca zbiorowa).
- Sobiński St., Geografja Polski. Wydanie 2. Lwów 1926. K. S. Jakubowski.
- * Smoleński J., Krajobraz Polski. Warszawa 1912.
- ** Bujak - Pazdro - Próchnicki - Sobiński. Polska współczesna (Nauka obywatelska). Wydanie 2. Lwów 1926. K. S. Jakubowski.
- * Grabowski E., Rozwój zaludnienia w Polsce w zestawieniu z innymi krajami według spisu z dnia 30 września 1921 r. Warszawa. (Biblioteka Składnicy nr. 13).
- Kutrzeba S., Polska współczesna. (Trud i wartość państwa polskiego). Kraków 1926.
- Starzyński St., Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich (Monografie i podręczniki T. IV). Lwów 1928. K. S. Jakubowski.
- Karłowicz J., Lud. Rys ludoznawstwa polskiego. (Polska. Obrazy i opisy. Lwów. Wyd. Macierzy Polskiej. T. I. str. 71—215).

Fischer A., Lud polski, Podręcznik etnografji Polski ¹⁾.
Lwów 1926. Ossolineum.

2. Geografja i kartografja historyczna

Kretschmer K., Historische Geographie von Mittel-Europa. München-Berlin 1904.

Gloger Z., Geografja historyczna ziem dawnej Polski.
Kraków 1900.

Koneczny F., Geografja historyczna. (Polska. Obrazy i opisy. T. I. str. 218—317).

Tymieniecki K., Rozwój terytorjalny Polski. Warszawa 1916.

Halecki O., Geografja polityczna ziem ruskich, Polski i Litwy. 1340—1569. Sprawozdanie z posiedzeń Tow. Nauk. Warsz. Wydziału I i II. 1917.

Senkowicz W., Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. Kraków 1926.

Duda F., Rozwój terytorjalny Pomorza polskiego (w. XI—XIII). Kraków 1909.

Natanson-Leski J., Dzieje granicy wschodniej Rzeczypospolitej. Cz. I. Granica moskiewska w epoce jagiellońskiej. Warszawa 1922.

— Atlas historyczny. Cz. I. Dzieje starożytne. Lwów 1906. Książnica-Atlas.

Kiepert H., Atlas antiquus (11 Aufl.). Berlin 1892.

¹⁾ Uzupełnieniem bibliograficznym wspomnianej książki jest „Przegląd polskich wydawnictw etnograficznych i etnologicznych za lata 1925—1927“ A. Fischera. Kw. Historyczny XLI (1927), str. 593—611, oraz „Bibliografja ludoznawcza za rok 1925“ A. Bachmana. (Lud; Organ Pol. Tow. Etnologicznego, S. II. T. V, str. 140—144).

- Perthes Justus, Atlas antiquus. Taschen-Atlas der Alten Welt von Dr. Alb. von Kampen. Gotha J. Perthes.
- Droysen G., Allgemeiner historischer Hand-Atlas in 96 Karten. Bielefeld-Leipzig 1886.
- Spruner-Menke, Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters u. d. neueren Zeit. 3 Aufl. Gotha 1880.
- F. W. Putzgera Atlas historyczny do dziejów starożytnych i średniowiecznych, opracował J. Lewicki i W. Bojarski. Warszawa 1924. Nakładem M. Eisenkremera¹⁾.
- F. W. Putzgers Historischer Schul-Atlas, bearbeitet und herausgegeben von A. Baldamus, E. Schwabe und G. Ambrosius. Bielefeld u. Leipzig 1924. (Wydanie 45).
- Perthes Justus, Geschichts-Atlas. Taschen-Atlas zur mittleren und neueren Geschichte von Dr. Alfred Schulz. Gotha, Justus Perthes.
- Lelewel J., Atlas historyczny do dziejów Polski (wyd. w r. 1844).
- Niewiadomski E., Atlas do dziejów Polski. Warszawa 1920 (wydanie 4). M. Arct.
- Arnold St., Polska piastowska²⁾. Wiek X—XIV. Wydanie Tow. Akc. „Uranja“ Warszawa. (Podziałka 1 : 1,000,000).
- Natanson-Leski J., Polska w epoce mocarstwowej. Wiek XIV—XVIII. Wyd. Tow. Akc. „Uranja“. Warszawa. (Podziałka 1 : 1,000,000).

¹⁾ Istnieje też skrócone wydanie tego atlasu, również w polskim tłumaczeniu. Oba jednak wydania polskie stoją znacznie w tyle za wydaniem niemieckim w nowem opracowaniu.

²⁾ Wszystkie wymienione mapy w podziałce 1 : 1,000,000 są mapami ściennymi. Jedynie mapa W. Semkowicza wyszła także w formacie podręcznym w podziałce 1 : 3,000,000.

Semkowicz W., Rzeczpospolita Polska w r. 1771, z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w. (Podziałka 1 : 1,000.000).
Majerski St., Ziemie dawnej Polski. Lwów. Polskie Towarzystwo Pedagogiczne.

III. Podręczniki do systematycznego studjum historii

1. Dzieła obejmujące całokształt historii powszechnej¹⁾

* Seignobos Ch., Dzieje starożytne, średniowieczne i nowożytne. 3 tomy.

Dzieje powszechne ilustrowane. Na podstawie najnowszych badań i dzieł historycznych opracowali przystępnie Cz. Pieniążek, Dr. H. Sawczyński, Alfred Szczepański (Żegota Prawdzic, K. J. Nittman, B. Zawadzki, M. Lityński, Robert Riszka). (Dzieje starożytne, T. I—IV, Średniowiecze, T. V—VI, Historia nowożytna, T. VII—XII, Czasy najnowsze do r. 1901, T. XIII—XV) pod kierunkiem Dr. L. Kubali. Wiedeń. Nakładem F. Bondego²⁾.

Malet A., Nouvelle histoire universelle depuis l'antiquité jusqu'à nos jours. T. I—IV. Paris. Hachette 1924.

Weltgeschichte. Die Entwicklung der Menschheit in Staat u. Gesellschaft in Kultur u. Geistesleben. Hg. von I. v. Pflug-Hartung Berlin 1907—10. (Ullstein). Istnieje też nowe wydanie: Berlin 1922.
Praca zbiorowa: T. I. Starożytność. T. II. Średniowiecze. T. III. Wschód. T. IV—VI. Czasy nowożytne.

¹⁾ Bibliografje historii powszechnej za rok 1925 zestawil K. Maleczyński. Kw. Hist. XL (1926) str. 235—280; za rok 1927 tenże j. w. XLI (1927) str. 663—690.

²⁾ Dzieło obszerne, przestarzałe, ale nader cenne dla swego materiału ilustracyjnego.

††† ** = Zakrzewski W., *Historja powszechna*. T. I. *Historja starożytna*. Wydanie 11. Gebethner i Wolff. Kraków-Warszawa. T. II. *Historja wieków średnich*. Wyd. 9. Gebethner i Wolff. Kraków-Warszawa. T. III. *Historja nowożytna, uzupełnił L. Boratyński*. Wydanie 9—10. Kraków-Warszawa. Gebethner i Wolff. Wyd. 11. Kraków. Nakładem autora.

** Korzon T., *Historja powszechna* ¹⁾.

Historja starożytna. Wyd. 9 (w opracowaniu K. Wachowskiego). Gebethner i Wolff. (nieprzystosowane do programu Min. W. R. i O. P.). *Historja wieków średnich, wyłożona sposobem elementarnym*. Wyd. 4 poprawne. Warszawa 1914. Gebethner i Wolff. *Historja nowożytna*. T. I. do r. 1648. Wyd. 3. Warszawa 1912. Gebethner i Wolff. *Historja nowożytna*. T. II. od 1649—1788 r. Warszawa 1903. Gebethner i Wolff. *Historja nowoczesna 1788—1805, uzupełniona latopisem XIX stulecia*. Warszawa 1906. Gebethner i Wolff.

Richet Ch., *Abrégé d'histoire générale*. Paris 1919.

Szelągowski A., *Dzieje powszechne i cywilizacji*. T. I—III. Warszawa (1913).

= Krotoski K., *Dzieje powszechne*. T. I. *Dzieje starożytne*. Wyd. 3. Polskie Tow. Pedagogiczne. Lwów (nieprzystosowane do programu). *Historja powszechna*. Tom II. *Historja średniowieczna*. Wyd. 2. Księgarnia Naukowa. Lwów ²⁾.

¹⁾ Do wyboru zamiast odpowiednich tomów *Historji powszechnej* W. Zakrzewskiego. (Dla studjów naukowych wskazane są raczej dawniejsze wydania podręcznika W. Zakrzewskiego t. j. z przed r. 1914, zawierające cenne wskazówki bibliograficzne na czele każdego rozdziału).

²⁾ Tęgoż autora *Dziejów powszechnych* T. III. *Dzieje nowożytne* Cz. I i II. Wyd. 2. Księgarnia Naukowa, Lwów 1923, nie uzyskał aprobaty ministerjalnej.

Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst in Rahmen der politischen Geschichte*. Wyd 3. Berlin 1920. T. I i następne.

Kara St., *Podręcznik historii wojskowości powszechnej. Grecja i Macedonja*. Warszawa 1928. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy.

2. Dzieła odnoszące się do historii starożytnej

= Gadomski J., *Historja starożytna*. Wyd. 2—3. Warszawa. M. Arct. (Nieprzystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

= Gebert B. i Gebertowa G., *Historja starożytna*. Część I i II. Lwów-Warszawa. Książnica Polska. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

= Kłosowski M., *Historja starożytna dla użytku szkół średnich*. Warszawa 1923. M. Arct.

Kiepert H., *Lehrbuch der alten Geographie*. Berlin 1878.

Meyer E., *Geschichte des Alterthums I. (Geschichte des Orients bis zur Begründung des Perserreiches)*. Stuttgart. T. I. Cz. I w wydaniu nowem w r. 1925, T. I. Cz. II w wydaniu drugim w r. 1909, T. II. (*Geschichte des Abendlandes bis auf die Perserkriege*) 1893, T. III—V. (*Das Perserreich und die Griechen*) 1901—1902.

Wachsmuth C., *Einleitung in das Studium der alten Geschichte*. Lipsk 1895.

Laurand L., *Manuel des études grecques et latines*. Picard. Paris.

Treść: T. I. Geografja, historja, instytucje greckie, wyd. 2. — 1918; T. II. Literatura grecka, wyd. 2. — 1919; T. III. Gramatyka historyczna grecka, wyd. 2. — 1920; T. IV. Geografja, historja, instytucje rzymskie wyd. 2. — 1921;

T. V. Literatura łacińska, wyd. 2. — 1920; T. VI. Gramatyka historyczna łacińska — 1918; VII. Metryka i nauki pomocnicze — 1919;

Schubart W., Einführung in die Papyruskunde. Berlin 1918. Weidmann.

Poland F., Reisinger E., Wagner P., Antike Kultur in ihren Hauptzügen dargestellt, mit 118 Abbildungen im Text, 6 ein- und mehrfarbigen Tafeln und 2 Plänen. Teubner. Lipsk 1922.

Szczepański J., Kultura klasyczna w zarysie. Podręcznik dla użytku szkół średnich z 310 rycinami w tekście. Lwów-Warszawa-Kraków 1927. Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.

* Zieliński T., Historia kultury antycznej w zwięzłym wykładzie. 2 tomy. Warszawa-Kraków 1922—1924. Tow. Wydawnicze w Warszawie.

Gercke A. i Norden E., Einleitung in die Altertumswissenschaft. Wyd. 4. Lipsk 1925.

* Kreczmar M., Kwestja agrarna w starożytności. Warszawa. (Biblioteka Składnicy nr. 3).

a) Starożytny Wschód¹⁾

Maspero G., Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique T. 1—3. Paryż 1895—1899 i nowe wydanie. Paryż 1904.

Szczepański Ks. Dr. Wł. ²⁾, Najstarsze cywilizacje Wscho-

¹⁾ Bibliografię starożytnego Wschodu za lata 1924—1926 zestawil Stefan Przeworski. Kwartalnik Historyczny. XLI (1927) str. 657—662.

²⁾ Prace Ks. Dr. W. Szczepańskiego podają tu, zaznaczając, że krytyka historyczna podniosła poważne zastrzeżenia co do ich wartości. Specjalista do historii starożytnej musi zatem sięgnąć do prac obcych.

- du klasycznego, Egipt. Lwów 1922. Nakł. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
- Szczepański Ks. Dr. Wł., Babilon. Warszawa 1923. Nakł. Tow. Naukowego Warszawskiego.
- Egea i Hatti. Warszawa 1923. Książnica-Atlas.
- Przeworski St., Zdobycze i zagadnienia hettytologii. Kwart. Hist. R. XXXIX (1925), str. 425—444.
- Schorr M., Państwo i społeczeństwo babilońskie w okresie dynastji Hammurabiego. Kw. Hist. z r. 1905, str. 379—426, 558—610.
- Szczepański Ks. Dr. Wł., Najstarsze osady jerozolimskie w świetle ostatnich wykopalisk. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.
- Schorr M., Kultura babilońska i starohebrajska. Kw. Hist. XVII, str. 206—231.
- Benzinger J., Geschichte Israels bis auf die griechische Zeit. Wyd. 3. Berlin 1924.
- Graetz H., Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart, Bd. 1—13. Lipsk 1902 i następne.
- Contenau, La civilisation phénicienne. Paris 1926.
- Hirt H., Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur. 2 tomy. Strassburg 1905—1907.
- Le Valle-Poussin, Indo-Européens et Indo-Iraniens. L'Inde jusque vers 300 avant Jésus-Christ. Histoire de monde dirigée par Cavaignac. 3 tomy. Paris, Boccard 1924.
- Gawroński A., Trudności i właściwości badań nad dziejami starożytnych Indyj. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.
- Prašek I. V., Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Ero-

berung. T. 1—2. Gotha 1906—1909. (Handbücher der alten Geschichte 1—5).

Justi F., *Historja starożytnej Persji*, przełożył z niemieckiego Bronisław Grabowski. (Panteon Wiedzy Ludzkiej). Warszawa 1880.

b) Grecja^{*)} z uwzględnieniem epoki hellenistycznej

Beloch, K. J. *Griechische Geschichte*. 3 tomy (w 4-ech). Strassburg 1893—1904. (Tomy I—II wyszły w drugim wydaniu w latach 1912—1916 w czterech częściach). (Tom I w najnowszym wydaniu w r. 1924).

Grote G., *History of Greece*. 12 tomów. Londyn 1846—1855. (Dzieło klasyczne, mające szereg wydań, tłumaczone wielokrotnie także i na język niemiecki).

Pöhlmann, *Grundriss der griechischen Geschichte nebst Quellenkunde*. Wyd. 5. Monachjum 1919.

Busolt G., *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaironeia*. Gotha. T. I. Wyd. 2. 1893. T. II 1895. T. III Cz. I 1897. Cz. II 1904.

Droysen I. G., *Geschichte des Hellenismus*. Gotha. 1877—1878. Wyd. 2. T. I—VI.

^{*)} Zwięzłą bibliografię historii starożytnej (greckiej i rzymskiej) z lat 1914—1921 zestawia Kazimierz Zakrzewski w *Kwartalniku Historycznym* R. XXXIX (1925), str. 556—564. Bardzo pożytecznym jest też dla studującego historję starożytną zestawienie bibliograficzne p. t. *Biblioteka podręczna filologii klasycznej*, zawarta we wskazówkach metodycznych do Programu gimnazjum państwowego. *Filologia klasyczna*. Warszawa 1927, str. 125—148.

Niese G., Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaironeia. Gotha. Perthes T. I 1893, T. II 1899, T. III 1903.

Zieliński T., Religja starożytnej Grecji. Zarys ogólny. Z upoważnienia autora przełożył Stefan Srebrny. Tow. Wyd. Warszawa-Kraków 1921.

Collignon M., Manuel d'archéologie grecque. Paryż 1907.

Witkowski St., Historjografja grecka i nauki pokrewne. (Chronografja, biografja, etnografja, geografja). T. I. Kraków 1925. Nakł. Pol. Akademji Umiejętności, T. II tamże 1926, T. III tamże 1927.

* Guhl i Koner, Hellada i Roma, w tłum. St. Mieczyskiego. T. I—II. Warszawa 1896¹⁾.

Baumgarten, Poland, Wagner. Die hellenische Kultur. 3. Aufl. mit 479 Abbild., 9 bunten, 4 einfärbigen Tafeln. Teubner. Berlin.

Zieliński T. i Srebrny S., Literatura starożytnej Grecji epoki niepodległości. Cz. I. Zarys ogólny. Tow. Wydaw. Warszawa-Kraków 1923.

Sinko T., Homer zmartwychwstały. Kraków 1911. Odbitka z Przeglądu Polskiego.

Witkowski St., Życie w Egipcie w epoce Ptolomeuszów, według papirusów greckich. Przegląd Polski 1880.

Smolka F., Zarys polityki handlowej Ptolomeuszów. Lwów 1924.

¹⁾ Mimo polecenia przez Min. W. R. i O. P. dzieło to należy uważać już za przestarzałe, przede wszystkim dla braku wiadomości z odkryć kretańskich.

Dittenberger W., *Sylloge inscriptionum graecarum*.
Wyd. 3. Lipsk. Hirzel. I 1905, II 1917, III 1920,
IV 1924 (indeksy).

Uwaga: Ze względu na kosztowność dzieła Dittenbergera, można też wstępne studjum epigrafiki greckiej oprzeć na tańszych publikacjach: Dr. R. Helbing: *Auswahl aus griechischen Inschriften*. Sammlung Göschen, 1915. „Kleine Texten“ Litzmann, Bonn: Nachmanson „Historische attische Inschriften“, 1913; Tenze „Historische griechische Inschriften bis auf Alexander den Grossen“, 1913; Blechmann „Griechische Inschriften zur griechischen Staatenkunde“, 1913.

c) Rzym

Mommsen Th., *Römische Geschichte*. Berlin.
T. I (do bitwy pod Pydną) wyd. 10, 1907; T. II
(do śmierci Sulli) wyd. 10, 1908; T. III (do bitwy
pod Thapsus) wyd. 10, 1909; T. V (Prowinoje od
Cezara do Dioklecjana) wyd. 6, 1909.

Uwaga: T. IV wogóle nie wyszedł. Dzieło Mommsena
wyszło w polskiem, ale lichem tłumaczeniu Dziekońskiego,
które nie zastąpi oryginału niemieckiego, zwłaszcza w nowem
poprawnem wydaniu.

Niese G., *Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde*. Wyd. 4,
München 1909. (I. Müllera, *Handbuch der klass.
Altertumswissenschaft*. T. III, 5).

Hartman L. M. — Kromajer J., *Römische Geschichte*.
Wyd. 2. Gotha. Perthes 1924—1925.

Dessau H. *Geschichte der römischen Kaiserzeit*. T. I. Berlin 1924.

Mommsen Th., *Römisches Staatsrecht*. 3 tomy. Lipsk
1871—1888.

Baumgarten, Poland, Wagner. *Die hellenistisch-römi-*

- sche Kultur mit 440 Abbild., 5 bunten, 6 einfarb. Tafeln. Teubner. Berlin.
- Morawski K., *Historja literatury rzymskiej (do III w. po Chr.)*. T. I—VII. (T. I ukazał się w r. 1909). Nakł. Pol. Akademji Umiejętności. Kraków-Warszawa. Gebethner i Wolff.
- *Zarys literatury rzymskiej*. Nakł. Pol. Akademji Umiejętności. Kraków 1922.
- *Dwaj cesarze rzymscy. Tyberjusz i Hadrjan*. Kraków 1893.
- *Rzym. Portrety i szkice*. Wyd. 2. Kraków 1924. (Biblioteka Historyczna Krakowskiej Spółki Wydawniczej Nr. 3).
- *Rzym i narody*. I. Rzym i podbój Zachodu. II. Wschód: Żydzi. Warszawa-Kraków 1922—1924.
- Dydyński T., *Cesarz Hadrjan*. Studium historyczno-prawne. Warszawa 1891.
- Harnack A., *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*. Lipsk 1902.
- Zieliński T., *Chrześcijaństwo starożytne a filozofja rzymska*. Pomarański. Zamość.
- Zakrzewski K., *Samorząd miast Achai rzymskiej*. Lwów 1925 (praca bardzo specjalna).
- *Ostatnie lata Stilichona*. *Kwart. Hist. R.* XXXIX (1925), str. 445—514.
- Sandys I. E., *Latin epigraphy, and introduction to the study of latins inscriptions*. Cambridge, Un. Pr. 1919.
- Inscriptiones latinae selectae*, ed. Dessau. I—III. 1. Berlin. Weidmann 1892—1914.
- Marucchi Orazio, *Epigrafia cristiana. Trattato elementare*. Milano 1910.

3. Dzieła odnoszące się do historii powszechnej średniowiecznej¹⁾
i nowożytnej²⁾

= Malczewski Wł., Historia średniowieczna w zarysie. Podręcznik dla młodzieży szkolnej i samouków. Kurs średni. Z. Manitius. Łódź.

= Nanke Cz., Historia średniowieczna. Podręcznik dla klas wyższych szkół średnich. Wyd. 4. Lwów 1926. Książnica-Atlas. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).

— Historia nowożytna. Cz. I (od początków XVI w. do pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej). Lwów-Warszawa 1925. — Cz. II (od pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej do czasów najnowszych). Wydanie 3. Lwów-Warszawa 1927.

= Szelański A., Dzieje powszechne w zarysie. Podręcznik do nauki historii na stopniu wyższym szkół średnich. Cz. II. Okres średniowieczny. M. Arct. Warszawa. Cz. III. Okres nowoczesny. M. Arct. Warszawa (wydanie bez daty ukazania się).

* Histoire générale du 4 siècle jusqu'à nos jours. T. 1—12 (pod redakcją E. Lavissee i A. Rambaud). Paris 1894—1901³⁾.

¹⁾ Bibliografię historii średniowiecznej za lata 1914—1923, zestawił K. Małczyński. Kw. Hist. XXXVIII (1925) str. 214—257, 514—526. Doskonale zestawienie podręczników do historii średniowiecznej i nowożytnej, całokształt, jak i dzieje poszczególnych narodów zawiera J. Gryca Katalog biblioteki podręcznej (Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie) Kraków 1925, str. 83—86, do którego odsyłam po informacje wychodzące poza ramy niniejszych wskazówek.

²⁾ Bibliografię historii powszechnej nowożytnej (1492—1871) zestawił za lata 1914—1924 Stefan Inglot i Karol Małczyński. Kw. Hist. XXXIX (1925) str. 150—173, 375—396.

³⁾ W każdym rozdziale na końcu bibliografja.

- Lindner T., *Weltgeschichte seit der Völkerwanderung. 1901 (i następne). Tomów 10. (Nowe wydanie wychodzi od r. 1920).*
- Weber G., *Lehrbuch und Handbuch der Weltgeschichte. 1912. Tomów 4 w nowem opracowaniu A. Baldamusa.*
- Karzejew M., *Pogląd ogólny na dzieje Europy zachodniej w wieku XIX. Warszawa 1912 (tłum. z ros.).*
- Bémont — Monod, *Histoire de l'Europe en particulier de la France (395—1270). Paryż 1891.*
- Prutz H., *Pflug-Harttung J. v., Geschichte des Mittelalters. 3 tomy. Berlin 1889—1891.*
- Pastor L., *Geschichte der Päpste seit d. Ausgang des Mittelalters. T. I—XII. Freiburg i /Aa 1895 i nast.*
- Losert, *Geschichte des späteren Mittelalters. 1905.*
- Szelągowski A., *Historja średniowieczna (962—1435) z 88 ryc. na 24 tabl. Warszawa 1919, M. Arcf.*
- Bernard J. A., *Histoire des temps modernes 1413—1789. Wyd. V. Lyon 1919.*
- * Driault-Monod, *Dzieje polityczne i społeczne w XIX w. Tłum. J. Jastrzębska. Warszawa 1918.*
- * Seignobos Ch., *Dzieje polityczne Europy współczesnej (Histoire politique de l'Europe contemporaine 1814—1896). Przekład z francuskiego. T. I—II. Warszawa 1900.*
- Stern A., *Geschichte Europas seit den Verträgen vom 1815 bis zum Frankfurter Frieden vom 1877. Wyd. 2. T. I—VII. Stuttgart 1913—1916.*
- † Szelągowski A., *Historja nowoczesna 1789—1914. Warszawa. M. Arcf (bez roku wydania).*
- * Arnold St., *Wyprawy krzyżowe. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 5).*

- * Konopczyński Wl., Dzieje parlamentaryzmu angielskiego. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 16).
- Grupp G., Kulturgeschichte des Mittelalters. 2 Bearb. Bd. 1—5. Paderborn 1917—1919.
- Ptaśnik J., Kultura wieków średnich. I. Życie religijne i społeczne. (Biblioteka Historyczna). Warszawa.
- Burckhardt J., Kultura odrodzenia we Włoszech. Przekł. polski z 8 wyd. niem. T. I—II. Kraków 1905.
- Lempicki Z., Renesans — Odrodzenie — Romantyzm. Warszawa-Lwów 1923.
- * Chłędowski K., Rzym. Ludzie odrodzenia. Lwów 1909—1911.
 - Rzym. Ludzie baroku. Lwów 1912.
 - Dwór w Ferrarze. Lwów 1907—1909.
 - Siena. Kraków 1904. Lwów 1923.
- Klaczko J., Juljusz II. Tłum. A. Morżkowska. Warszawa 1900.
 - Wieczory florenckie. Tłum. St. Tarnowski. Wydanie 4. Warszawa 1908.
- * Sobieski W., Rewolucja angielska (Oliver Cromwell). Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 15).
- * Sorel A., Kwestja wchodnia w XVIII w. Rozbiór Polski i traktat w Kajnardzi. 2 tomy w jednym. Z oryg. francuskiego przełożyła M. Gomolińska. Warszawa. Gebethner i Wolff.
- * Gąsiorowska N., Historia Bułgarii w zarysie. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 17).
- * Taine H., Francja przed rewolucją. Warszawa 1872.
 - Napoleon Bonaparte. Warszawa 1887.
- * Handelsman M., Zjednoczenie Włoch. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 8).

- * Gorzycki W., Powstanie państwa greckiego w XIX w. (Biblioteka Składnicy Nr. 11).
 Dillon E., Konferencja pokojowa w Paryżu 1919. (Tłum. z ang.). Warszawa 1921.
 Wilson W., Kształtowanie losów świata. Pamiętniki i dokumenty. Wydał R. Backer. (Tłum. z ang.). T. I. Warszawa 1924.

4. Dzieła odnoszące się do historii Polski

- Naruszewicz A., Historia narodu polskiego (do r. 1386). T. I—VI (kilka wydań).
 Bandtke J. S., Dzieje Królestwa Polskiego. T. I—II. Wydanie 2. Wrocław 1820.
 Lelewel J., Dzieje Polski (z atlasem). Warszawa 1829.
 Roepell R. i Caro J., Geschichte Polens, 5 tomów, T. I Hamburg-Lipsk 1840, T. II—V Gotha 1869—1888. T. I—II w polskim tłumaczeniu Dr. A. Przyborowskiego. Lwów 1879. T. IV—VI (obejmujący czasy od r. 1430—1506) w tłumaczeniu Stanisława Mieczysławskiego. Warszawa 1897—1900. (Ciągami dalszym tego wydawnictwa jest E. Ziviera, Neuere Geschichte Polens. T. I. Gotha 1915).
 * Szujski J., Dzieje Polski podług ostatnich badań. T. I—IV. Lwów 1862—1866. (Dzieła J. Szujskiego, Serja II, t. I—IV Kraków 1894—1895).
 Szujski J., Historji polskiej ksiąg XII. 1880. (Dzieła J. Szujskiego, Serja II, t. IX, Kraków 1889).
 Morawski T., Dzieje narodu polskiego. T. I—VI. 1870—1872.
 Bobrzyński M., Dzieje Polski w zarysie. 1879. (Wydanie 4. T. I—II ukazało się w r. 1927).
 ** Historia polityczna Polski, T. I. Wieki średnie. T. II. (Od r. 1506—1775). Encyklopedia pol-

- ska. T. V. Cz. I. Dział VI. Cz. I i II. Kraków 1920—1923.
- ††† = ** Lewicki A, Zarys historii Polski. Opracował i uzupełnił Friedberg Jan¹⁾. Wyd. 12 (szkolne). Warszawa 1925. Gebethner i Wolff.
- ††† Smoleński Wł., Dzieje narodu polskiego. Wyd. 6. Warszawa 1921. Gebethner i Wolff.
- Sobieski W., Dzieje Polski. T. I—III. Warszawa 1923—1925.
- Dzieje Polski średniowiecznej. T. I przez R. Grodeckiego i St. Zachorowskiego, T. II przez Jana Dąbrowskiego. Kraków 1926. Nakładem Krak. Spółki Wyd.
- * Korzon T., Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. I—III. Kraków 1912; drugie wydanie uzupełnione. I—III. Lwów 1923. Ossolineum.
- Kukiel M., Zarys historii wojskowości w Polsce. Wydanie 2. Inst. Wyd. „Biblioteka Polska“.
- ††† ** Kutrzeba St., Historia ustroju Polski w zarysie. Tom I. Korona. Wyd. 6, na nowo opracowane. Księgarnia Polska, B. Połoniecki. Lwów-Warszawa 1925.
- Historia ustroju Polski w zarysie. Tom II. Litwa. Lwów 1914. B. Połoniecki.
- Historia ustroju Polski w zarysie. Tom III—IV. Porozbiorowa. Lwów 1917. B. Połoniecki.
- Balzer O., Historia ustroju Polski²⁾. Kraków 1905. Wydanie 2. Lwów-Warszawa 1921.

¹⁾ W dodatku literatura historyczna. Obok tego jest w użyciu wydanie 7 (Warszawa 1918), opracowane przez prof. H. Mościckiego.

²⁾ Jest to drukowane streszczenie wykładów uniwersyteckich, rozpowszechnionych w formie litografowanych „skryptów“, wydawanych przez Bibliotekę Słuchaczy Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

- ** Rutkowski J., Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych. 1923.
- † * Łoziński Wł., Życie polskie w dawnych wiekach. Wyd. 6 niellustrowane. Lwów. H. Altenberg 1921.
- Gloger Z., Encyklopedia staropolska ilustrowana. T. I—IV. Warszawa 1900.

IV. A) Wypisy historyczne

1. Do historii powszechnej

- †† = Gebert B. i Gebertowa G., Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych. Książnica Polska T. N. S. W. Lwów-Warszawa.
- † Wachowski K. i Jastrzębska J., Wypisy historyczne. Tom I. Historia starożytna. Warszawa 1912. Gebethner i Wolff.
- = Nanke Cz., Wypisy do nauki historii średniowiecznej. Lwów-Warszawa. Książnica Polska T. N. S. W. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).
- = Nanke Cz., Wypisy do nauki historii nowożytnej. Cz. I. Książnica-Atlas 1925. (Przystosowane do programu Min. W. R. i O. P.).
- = Nanke Cz., Wypisy do nauki historii nowożytnej. Cz. I. od początku XVI w. do pierwszego rozbioru Polski. Wyd. 2. Lwów 1926. Książnica-Atlas.
- Nanke Cz., Wypisy do nauki historii nowożytnej. Cz. II. od pierwszego rozbioru Polski i wybuchu rewolucji francuskiej do czasów najnowszych. Lwów 1927. Książnica-Atlas.

2. Do historii polskiej

- = Gebert B. i Gebertowa G., Wypisy historyczne z dziejów ojczyźtych. Wyd. 3 uzupełnione. Lwów' 1926. Książnica-Atlas. (dla niższego gimnazjum).

- = Nowakowska N. i Jaroszyńska H., Zbiór opowiadań z dziejów ojczyźtych. Warszawa. M. Arct.
- †† Orsza H., Z dziejów narodu. Tom I. Warszawa 1909. M. Arct.
- = Paszkiewicz H., Dzieje Polski. Cz. I. Czasy piastowskie. Podręcznik szkolny. Czytanki szkolne i wypisy ze źródeł. Warszawa 1924. Inst. Wyd. „Biblioteka Polska“. Cz. II. Czasy Jagiellonów. Zesz. I. Na schyłku średniowiecza. Inst. Wyd. „Biblioteka Polska“ 1925. (dla gimnazjum wyż.).
- = Hartleb K. i Gawlik M., Kultura Polski. Wypisy źródłowe. Lwów 1923. Zakład Nar. im. Ossolińskich.
- Sokolnicki M., Polska w pamiętnikach wielkiej wojny (1914—1918). Warszawa 1925.

IV. B) Teksty źródłowe do nauki historii

1. Do historii powszechnej

** = Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej. Wydanie „Krakowskiej Spółki Wydawniczej“. Ukazały się dotychczas z całości zamkniętej w 60 zeszytach :

1. Dr. Antoni Śmieszek, Egipt starożytny. 2. Dr. M. Schorr, Babilonja i Asyrja. 3a. Dr. M. Schorr, Chetyci i Syrja. 3b. Dr. M. Schorr, Palestyna starożytna. 4. Dr. Antoni Śmieszek i Dr. Stanisław Schayer, Iran i Indje. 5. Dr. Tadeusz Wałek, Najdawniejsze dzieje Grecji. 6. Dr. Jerzy Kowalski, Grecja w okresie wojen perskich. 7. Dr. Jerzy Kowalski, Grecja od wojny peloponeskiej do podboju macedońskiego. 8. Dr. Tadeusz Wałek, Aleksander Wielki i epoka hellenistyczna. 9. Dr. L. Piotrowicz, Republika rzymska w dobie rozkwitu. 10. Dr. L. Piotrowicz, Upadek republiki rzymskiej. 11. Dr. L. Piotrowicz, Okres świetności cesarstwa rzymskiego. 12. Dr. L. Piotrowicz, Rozkład i upa-

dek cesarstwa rzymskiego. 13. Dr. Kazimierz Dobrowolski, Europa we wczesnem średniowieczu. 14. Dr. Aleksander Brückner, Polska pogańska i słowiańska. 15. Dr. Wł. Semkowicz, Walka cesarstwa z papieństwem. 16. Dr. R. Grodecki, Budowa państwa polskiego (963—1138). 17. Dr. Wł. Semkowicz, Europa w okresie wypraw krzyżowych. 18. Dr. Roman Grodecki, Podziały i zjednoczenie państwa polskiego (1138—1320). 19. Dr. K. Dobrowolski, Rozkwit średniowiecznego porządku w Europie (w 13 i 14 wieku). 20. Dr. R. Grodecki, Budowa wewnętrzna Polski piastowskiej. 21. Dr. Jan Dąbrowski, Utwierdzenie Państwa Polskiego. 22. Feliks Konieczny, Ruś i Litwa przed unją. 23. Dr. Jan Dąbrowski, Europa w okresie schizmy i soborów. 24. Dr. Jan Dąbrowski, Korona i Litwa (1385—1444). 25. Dr. Tadeusz Kowalski, Arabowie i Turcy. 26. Dr. Jan Dąbrowski, Humanizm i rozkład średniowiecznego porządku w Europie. 27. Dr. Fryderyk Papée, Zachwianie równowagi stanów w Polsce (1445—1500). 28. Dr. Ludwik Finkel, Odrodzenie i reformacja. 29. Dr. Wł. Pociecha, Polityka mocarstw europejskich (1492—1555). 30. Dr. Wł. Pociecha, Panowanie Zygmunta Starego. 32. Dr. Wł. Pociecha, Europa w dobie kontrreformacji. 35. Dr. Józef Feldman, Okres wojny trzydziestoletniej. 36. Dr. Kazimierz Tyszkowski, Od rokосу Zebrzydowskiego do wojen kozackich. 37. Dr. Józef Feldman, Rewolucja angielska i jej następstwa. 38. Dr. Józef Feldman, Europa w okresie Ludwika XIV. 39. Dr. Władysław Konopczyński, Panowanie Jana Kazimierza. 40. Dr. Wł. Konopczyński, Polska w okresie wojen tureckich. 41. Dr. Józef Feldman, Europa w wieku oświecenia (1715—1789). 42. Dr. Wł. Konopczyński, Czasy saskie w Polsce. 43. Dr. Władysław Konopczyński, Panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego (1789—1799). 44. Dr. Adam Skalkowski, Okres wielkiej rewolucji francuskiej. 45. Dr. Adam Skalkowski, Polska od Sejmu Wielkiego do trzeciego rozbioru. 46. Dr. Adam Skalkowski, Okres napoleoński. 47. Dr. Adam Skalkowski, Czasy legjonów i Księstwa Warszawskiego (1796—1815). 48. Dr. Józef Frejlich, Europa w okresie restauracji (1815—1847). 49. Dr. Bronisław Pawłowski, Królestwo Kongresowe i powstanie listopadowe. 50. Dr. Józef Frejlich, Prusy i Austryja na ziemiach

polskich przed r. 1846. 51. Dr. Józef Frejlich, Polska w dobie wielkiej emigracji (1832—1856). 52. Henryk Mościcki, Ziemie litewsko-ruskie pod zaborem rosyjskim. 53. Dr. Józef Frejlich, Od wiosny ludów do wojny francusko-pruskiej (1848—1871). 54. M. Dubiecki, Powstanie styczniowe. Dr. Franciszek Bielak, Czasy reakcji po powstaniu. 55. Dr. Józef Frejlich, Okres równowagi europejskiej (1871—1914). 56. Dr. Józef Frejlich, Ameryka i Daleki Wschód w polityce światowej. 57. Dr. Józef Frejlich, Polska w dobie przeobrażeń społecznych (1885—1904). 58. Dr. Jan Dąbrowski, Polska w latach ruchu niepodległościowego (1904—1918). 59. Dr. Jan Dąbrowski, Wojna światowa i jej następstwa (1914—1923). 60. Dr. Stanisław Kutrzeba, Polska niepodległa (1918—1923).

** Dokumenty historyczne, wydawane przez E. Wengedo i Spółkę. (Towarzystwo Wydawnicze „Ignis“ w Warszawie):

1. Magna Charta Libertatum (1215) wydał Stanisław Nowakowski. 2. Capitulare de villis, wydał Stanisław Arnold.

2. Do historii polskiej *)

†† = Kosiński K., Pisarze polityczni i historyczni do XIX w. Warszawa 1921. M. Arct.

= Mościcki H., Wybór dokumentów niezbędnych do nauki historii w szkołach średnich. Cz. I i II. Warszawa. Księgarnia J. Lisowskiej.

** Handelsman M., Konstytucje polskie 1791—1921. Warszawa 1922.

= Mościcki H., Konstytucja 3 maja 1791. Warszawa. Księgarnia J. Lisowskiej.

*) Uwaga: Do historii polskiej odnoszą się ponadto następujące zeszyty „Tekstów źródłowych“, wydanych przez „Krakowską Spółkę Wydawniczą“, a wymienione w dziale historii powszechnej: Nr. 14, 16, 18, 20, 21, 22, 24, 27, 30, 36, 39, 40, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 57, 58, 60.

** = Mościcki H., Dzieje porozbiorowe Polski w aktach i dokumentach. I (od rozbiorów do Księstwa Warszawskiego). Warszawa. Gebethner i Wolff.

** Dokumenty historyczne, wydawane przez E. Wędego i Spółkę. (Towarzystwo Wydawnicze „Ignis“ w Warszawie):

8. Wieś polska przed kolonizacją na prawie niemieckim, opracował Stanisław Arnold. 4. Księga henrykowska. Księga fundacyjna klasztoru Najświętszej Panny w Henrykowie, opracował Dr. Antoni Rybarski. 5. Rok 1863. Wybór aktów i dokumentów, opracował Edward Matyszewski.

Kumaniecki K., Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego. Kraków-Warszawa 1920.

— Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty od 1917—1924. Kraków 1924.

V. Cenniejsze monografie z historii Polski¹⁾

Balzer O., Z zagadnień ustrojowych Polski. Lwów 1915. (Studia nad historją prawa polskiego T. VI. Z. 2).

— Z zagadnień ustrojowych Polski. Nowe spostrzeżenia i uwagi. Warszawa (bez roku).

Bobrzyński M., Nasi historycy wobec wojny światowej. Kraków 1922.

¹⁾ Wymieniony zasób prac monograficznych, zwłaszcza o ile idzie o prace o charakterze bardziej specjalnym, może studjujący znacznie sobie rozszerzyć przez wciągnięcie wskazówek bibliograficznych, zawartych w „Historji politycznej“ (zbiorowej) Kraków I—II, 1920—1922, w „Dziejach Polski średniowiecznej“ Grodeckiego, Zachorowskiego, Dąbrowskiego Kraków I—II, 1926, oraz w „Dziejach Polski w zarysie“ M. Bobrzyńskiego I—II, Warszawa 1927, uwzględniających najnowszą literaturę. Poza tem należy szukać informacji w dostępnych bibliografiach historycznych.

- Jabłonowski A., *Historja Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*. Kraków 1912. Nakładem Akademji Umiejętności.
- Narbutt T., *Dzieje narodu litewskiego*. T. I—IX. Wilno 1835—1841.
- Jabłonowski A., *Pisma*. (I. Ziemie ruskie. II. Kresy ukraiinne. III. Ukraina. IV. Wołyń, Podole, Ruś Czerwona. V. Słowiańszczyzna południowa). Warszawa 1910.
- Bogusławski W., *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*. Poznań 1887—1900.
- Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XIII wieku*. Lwów 1890.
- *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904.
- Potkański K., *Kraków przed Piastami*. (Rozpr. Akad. Um. Wydz. Hist. Fil., T. 35).
- Balzer O., *Stolica Polski 963—1138*. Lwów 1916. (Studja nad historją prawa polskiego. T. VI. Z. 4).
- † Zakrzewski St., *Mieszko I jako budowniczy państwa polskiego*. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 1).
- * Wojciechowski T., *Szkice historyczne XI wieku*. Kraków 1904, oraz wydanie nowe z ilustracjami ze wstępem St. Zakrzewskiego. Warszawa. Nakładem Inst. Wyd. „Biblioteka Polska“.
- Szajnocha K., *Bolesław Chrobry*. (Pisma T. I). Kraków 1887.
- Zakrzewski St., *Bolesław Chrobry Wielki*. Lwów 1925. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
- Sochaniewicz K., *Bolesław Chrobry z ilustr.* (Nasza Biblioteka Nr. 7). Lwów. Zakł. Nar. im. Ossolińskich.
- * Smolka St., *Mieszko Stary i jego wiek*. Warszawa 1881.

- Kętrzyński W., O powołaniu krzyżaków przez księcia Konrada. Kraków 1903.
- Szajnocha K., Odrodzenie się Polski za Władysława Łokietka. (Opowiadanie historyczne).
- Szujski J., Charakterystyka Kazimierza Wielkiego. (Opowiadania i rozstrząsania historyczne, T. II. 1882).
- Dąbrowski J., Ostatnie lata Ludwika W. Kraków 1918.
- * Jakubowski J., Dzieje Litwy. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 5).
- * Prochaska A., Władysław Jagiełło. T. I—II. Kraków 1908.
- Szajnocha K., Jadwiga i Jagiełło 1374—1413. Opowiadania historyczne. Lwów 1861. T. I—IV.

Unja polsko-litewska

- Polska i Litwa w dziejowym stosunku (praca zbiorowa). Kraków 1914.
- * Halecki O., Dzieje unji jagiellońskiej. T. I—II. Kraków.
- Balzer O., Tradycja dziejowa unji polsko-litewskiej. Lwów—Warszawa 1919.
- Szelągowski A., Wzrost państwa polskiego w XV i XVI w. Polska na przelomie wieków średnich i nowych. Lwów 1904.
-
- * Dąbrowski J., Władysław I Jagiellończyk- na Węgrzech 1440—1444. Warszawa 1922.
- Askenazy S., Gdańsk a Polska. Warszawa. Gebethner i Wolff.
- Papée F., Polska i Litwa na przelomie wieków średnich. T. I (więcej nie wyszło). Kraków 1903.

Pawiński A., Młode lata Zygmunta Starego. Warszawa 1893.

Finkel L., Elekcja Zygmunta I. Kraków 1910.

Ptaśnik J., Kultura włoska wieków średnich w Polsce. Warszawa 1922.

Kutrzeba St., Handel Krakowa w wiekach średnich. Kraków 1903. (Rozpr. Ak. Um.).

* Kutrzeba St., Handel Polski ze Wschodem. Kraków 1903. (Przegląd Polski).

Ptaśnik J., Miasta w Polsce. Lwów. (Wiedza współczesna T. II).

* Baudouin de Courtenay J., Zarys historii języka polskiego. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 10).

Parlamentaryzm polski

† * Kutrzeba St., Sejm walny Rzeczypospolitej polskiej. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 14).

Konopczyński W., Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne. Kraków 1918.

Odrodzenie

Morawski K., Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego. I—II. Kraków 1900.

— Czasy zyguntowskie na tle prądów odrodzenia. Warszawa 1922.

Kieszkowski J., Krzysztof Szydłowiecki. Poznań 1912.

Reformacja w Polsce

* Chodynicki K., Reformacja w Polsce. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 7).

Zakrzewski W., Powstanie i wzrost reformacji w Polsce. Lipsk 1870.

Szujski J., Odrodzenie i reformacja w Polsce. Kraków 1891.

Grabowski T., Literatura luterska w Polsce w XVI w. Poznań 1920.

— Literatura arjańska w Polsce. Kraków 1908.

Literatura polityczna XVI wieku.

Kot St., Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. Kraków 1919.

Tarnowski St., Pisarze polityczni XVI wieku. I—II. Kraków 1886.

Kot St., Andrzej Frycz Modrzewski. Kraków 1923.

* Baranowski I., Dzieje przemysłu polskiego w XVI w. Bogatyński W., Hetman Tarnowski. 1488—1561. Kraków 1914.

* Kolankowski L., Zygmunt August W. Ks. Litwy. Lwów 1913.

Liske X., Studja z dziejów w XVI w. Poznań 1867.

Ulanowski B., Wieś polska pod względem prawnym od XVI—XVIII w. Kraków 1904. (Rocznik Akademji Umiejętności).

Sobieski W., Studja historyczne. (Król a car). Lwów—Warszawa 1912.

Szelągowski A., Walka o Bałtyk. Wydanie drugie przejrzane i uzupełnione. Lwów—Poznań 1921.

— Pieniądz i przewrót cen w XVI i XVII wieku w Polsce. Lwów 1902.

Czołowski A., Marynarka w Polsce. Szkic historyczny. Lwów. Ossolineum.

Czasy Bałtego

Sobieski W., Polska i hugenoci po nocy św. Bartłomieja. Kraków 1910.

Zakrzewski W., Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574—75. Kraków 1878.

— Stefan Batory. Kraków 1887.

† Śliwiński A., Stefan Batory. Warszawa 1921.

* Sobieski W., Trybun ludu szlacheckiego.

Lempicki S., Działalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa. Kraków 1922.

Nanke Cz., Z dziejów polityki kurji rzymskiej wobec Polski (1587—1589). Lwów 1921.

Sobieski W., Henryk IV wobec Polski i Rosji. Kraków 1907.

— Pamiętny sejm (1605). Warszawa 1913.

* Sobieski W., Nienawiść wyznaniowa dumów za rządów Zygmunta III.

* Sobieski W., Żółkiewski na Kremlu. Warszawa-Lublin.

Sobieski W., Szkice historyczne. Warszawa 1904.

Śliwiński A., Hetman Żółkiewski, z 9 rysunkami. Warszawa 1920. M. Arct.

— Jan Karol Chodkiewicz. Warszawa 1924.

Hirschberg A., Dymitr Samozwaniec. Lwów 1898.

— Maryna Mniszechówna. Lwów 1906.

Rembowski A., Rokosz Zebrzydowskiego. Warszawa 1893.

Szelągowski A., Śląsk i Polska wobec powstania czeskiego. Lwów 1904.

* Łoziński W., Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w. T. I—II. Wyd. 3. Lwów 1913.

Czermak W., Studja historyczne. Kraków 1901.

Szelągowski A., Rozkład Rzeszy i Polska za Władysława IV. Kraków 1907.

- Czermak W., Plany wojny tureckiej Władysława IV. Kraków 1895. (Rozpr. Ak. Um. Wydz. Hist. Fil.).
- * Szajnocha K., Szkice historyczne. I—III. Wyd. 3. Lwów 1901.
- Kubala L., Jerzy Ossoliński. Lwów 1883. T. I—II, nowe wydanie. Warszawa 1924.
- * Kubala L., Szkice historyczne. Serja I i II. T. I. Lwów 1880. T. II. Lwów 1881. Wyd. 5. Lwów 1923.
- Treść: Serja I: Król wicz Jan Kazimierz. — Oblężenie Lwowa w r. 1648. — Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. — Poselstwo Puszkina w Polsce w r. 1650. — Bitwa pod Beresteczkiem. — Kostka Napierski. — Serja II. Proces Radziejowskiego. — Pierwsze „Liberum veto“. — Krwa we swaty. — Czarna Śmierć. — Wyprawa żwaniacka. — Mieszczanin polski w XVIII wieku.
- Szajnocha K., Dwa lata dziejów naszych 1646—1648. Opowiadania i źródła. Lwów 1865. T. I—II, nowe wydanie. Warszawa 1900.
- Krzysztof Opaliński. Lwów 1895.
- * Kubala L., Szkice historyczne. Serja III. (Wojna moskiewska 1654—1655). Warszawa. Gebethner i Wolff.
- * Kubala L., Wojna szwecka w r. 1656 i 1657. (Szkiców historycznych Serja IV). Lwów 1913.
- Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w r. 1656 i 1657. (Szkiców historycznych Serja V). Lwów 1917.
- Wojny duńskie i pokój oliwski. (Szkiców historycznych Serja V). Lwów 1922.
- Gawroński Fr. R., Bohdan Chmielnicki. T. I—II. Lwów 1906, 1909.
- Konopczyński W., Polska a Szwecja (1660—1795). Kraków 1924.

- Białkowski L., Szkice z życia Wielkopolski w XVII w. Poznań 1925.
- Korzon T., Dola i niedola Jana Sobieskiego. T. I—III. Kraków 1898.
- Szajnocha K., Opowiadania o królu Janie III. Opowiadanie I „Mściciel“, Żytomierz 1860. (Nowe wydanie: Mściciel. Lwów 1892).
- Śliwiński A., Jan Sobieski. Warszawa 1924. M. Arct.
- * Konopczyński W., Polska w dobie wojny siedmioletniej. T. I—II. Warszawa 1909—1911.
- Konopczyński W., Mrok i świt. Warszawa 1911.
- Handelsman M., Studja historyczne. Warszawa 1911.
- Askenazy S., Dwa stulecia XVIII i XIX. Warszawa 1901. Wyd. 2 tamże 1903, T. I—II.
- * Korzon T., Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta 1764—1794, T. I—VI i zamknięcie. Kraków-Warszawa 1897—1899.
- * Rutkowski J., Sprawa włościańska w Polsce w XVIII i XIX w. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 12).
- Łubieńska C., Sprawa dysydencka. Warszawa 1911.
- Rudnicki K., Biskup Kajetan Sołtyk. Warszawa 1908.
- Kraushar A., Ks. Replin i Polska. Kraków 1897.
- Gawroński Fr. Rawita, Historja ruchów hajdamackich. Lwów 1899.
- Konopczyński W., Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej. Kraków 1917.
- Smoleński W., Pisma historyczne. T. I—II. Kraków 1901.
- * Smoleński W., Przewrót umysłowy w Polsce w XVIII wieku. Wyd. 2. Warszawa 1923.
- Askenazy S., Wezasy historyczne. Serja I. Wyd. 2 (1903):

Korespondent Stanisława Augusta. Niemcy o Polsce. Lanson. Pamiętniki pani Potockiej. Szwoleżerowie. Generał Chłapowski. Ferrand. Ks. Adam Czartoryski ministrem

rosyjskim. Sprawa polska przed kongresem wiedeńskim. Pani Liwen. Literatura Orleańska. Stendhal dyplomata. Mérimée. „Opik“ nienawiści. Dyplomacja rosyjska w sprawie polskiej. Polityka naukowa. Widoki Azji. Pisma Włodzimierza Spasowicza. Stosław Laguna.

— Wzasy historyczne. Serja II (1905):

Francja a Polska. Rozbiory. Z czasów Stanisława Augusta. Książę Denassów. Alfieri. Sprawy gdańskie. Rosja w Galicji Wschodniej. Emigrant w Polsce. Henryk Sybel. Albert Sorel. O krytyce naukowej. Aleksander Kłobukowski.

Sejm czteroletni i Konstytucja 3 maja.

Smoleński W., Kuźnica kółtajowska. Kraków 1885.

* Kalinka W., Sejm czteroletni. T. I, 1—2, II, 1—2, III Wyd. 4. Kraków 1895—1896.

Askenazy Sz., Przymierze polsko-pruskie. Wyd. 3. Warszawa 1919.

Handelsman M., Między Prusami a Rosją. Studja historyczne. Warszawa 1922.

* Dembiński B., Polska na przełomie. Lwów 1913.

— Konstytucja 3-go maja a rewolucja francuska. Poznań 1891.

Finkel L., Konstytucja 3-go maja. Wstęp historyczny. Lwów 1891.

* Balzer O., Konstytucja 3-go maja. Reformy społeczne i polityczne ustawy rządowej z r. 1791. Wyd. 3. Warszawa. Gebethner i Wolff.

Handelsman M., Konstytucja 3-go maja. Warszawa 1907.

Śliwiński A., Konstytucja 3-go maja. Wyd. 3. Warszawa 1921.

* Smoleński W., Ostatni rok sejmku wielkiego. Kraków 1896.

- * Kalinka W., Ostatnie lata panowania St. Augusta. (Dziela). 2 t. Kraków 1891—1902.
Smoleński W., Konfederacja targowicka. Kraków 1903.

Powstanie kościuszkowskie

- Tokarz W., Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 r. Kraków 1911.
* Korzon T., Kościuszko. Wyd. 2. Kraków 1906.
† Śliwiński A., Powstanie kościuszkowskie. Wyd. 2. Warszawa 1920.
Skalkowski A., Z dziejów insurekcji 1794 r. Warszawa. Gebethner i Wolff.
Koneczny F., Tadeusz Kościuszko. Wydanie 2. Poznań 1922.

- * Gąsiorowska N., Polska na przełomie życia gospodarczego (1764—1830). Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 4).

Czasy napoleońskie — Legiony

- Kukiel M., Próby powstańcze po trzecim rozbiore. Kraków-Warszawa 1912.
Handelsman M., Francja—Polska 1795—1845. Studja nad dziejami myśli politycznej. I—II. Warszawa.
† * Askenazy Sz., Ks. Józef Poniatowski (1763—1813). Wyd. 4. Warszawa 1922. Instytut wydawniczy „Biblioteka Polska“.
Skalkowski A., Jan Henryk Dąbrowski. Kraków 1904.
— O cześć imienia polskiego. Lwów 1908.
— Książę Józef. Bytom 1913.
Tokarz W., Ostatnie lata Hugona Kołłątaja 1794—1812. Kraków 1905.
* Askenazy S., Napoleon a Polska. T. I—III. Warszawa-Kraków 1918.

- * Handelsman M., *Napoleon a Polska*. Warszawa 1914.
 Handelsman M., *Pod znakiem Napoleona. Studja historyczne. Serja II*, Warszawa.
- * Mościcki H., *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*. Wilno 1910.
- Skalkowski A., *Rok 1812*. (Biblioteka Macierzy Polskiej Nr. 74).
-
- * Stecka M., *Pisma polityczne wielkiej emigracji*. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 6).
- Feldman W., *Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym. Próba zarysu. T. I—III*. Kraków 1913—1920.
- Śliwiński A., *Joachim Lelewel, Zarys biograficzny. Lata 1789—1831*. Warszawa 1918. M. Arct.
- Leśniewski C., *Stanisław Staszyc*. Warszawa 1926.
- Kutrzeba S., *Sprawa polska w Królestwie Polskiem 1815—1915*. Lwów 1916.
- * Limanowski B., *Dzieje demokracji polskiej*. Warszawa 1923.
- * Askenazy S., *Polska—Rosja 1815—1830*. Lwów 1907.
 Askenazy S., *Sto lat zarządu w Królestwie Polskiem*.
 Wyd. 2. Lwów 1905.
 — *Nowe wczasy*. Warszawa 1910.
 — *Studja historyczno-krytyczne*. Kraków 1894.
- Handelsman M., *Studja historyczne*. Warszawa 1911.
 — *Anglja—Polska, 1814—1864*. Warszawa-Lwów 1917.
- Smolka S., *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowem. T. I—II*. Kraków 1907.
- Askenazy S., *Łukasiński*. T. I—II. Warszawa-Lwów 1908.
- Buzek J., *Historja ustroju prawnego i społecznego ziem polskich pod panowaniem pruskim od XVIII w.* Kraków 1916.

Buzek J., *Historja polityki narodowościowej rządu pruskiego wobec Polaków od r. 1815 do 1908.* Lwów 1919.

Handelsman M., *Żywot chłop polskiego na początku XIX w.* Warszawa 1907.

Były zabór austriacki (Galicja)

Tokarz W., *Galicja w początkach ery józefińskiej.* Kraków 1909.

Kalinka W., *Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim.* Paryż 1851.

Łoziński B., *Galicyjski sejm stanowy.* Lwów 1906.

— *Szkice z historii Galicji w XIX w.* Lwów 1913.

— *Agenor hr. Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich.* Lwów 1901.

Feldman W., *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846—1906.* I—II. Kraków 1907.

Powstanie listopadowe¹⁾

Barzykowski St., *Historja powstania listopadowego.* I—V. Poznań 1883—1884.

Puzyrewski A., *Polsko-rosyjskaja wojna 1831 goda* — (w przekładach: *Wojna polsko-rosyjska 1831*, przełożył P. J. Bykowski, Warszawa, 1888; *Der polnisch-russische Krieg 1831*, 3 tomy. Wiedeń 1892—1893).

Gadon L., *Emigracja polska.* Kraków 1901.

† Śliwiński A., *Powstanie listopadowe.* Wyd. 5. Warszawa 1920.

— *Maurycy Mochnacki.* Wyd. 2. Warszawa 1921.

— *Mickiewicz jako polityk.* Kraków 1908.

¹⁾ Bibliografię podaje: A Hirschberg, *Bibliografja powstania ... z r. 1830—1831.* Lwów 1882.

Kucharzewski J., Epoka Paskiewiczowska. Losy oświaty.
Warszawa-Kraków 1914.

Kucharzewski J., Od białego do czerwonego caratu.
T. I: Epoka Mikołaja I. Warszawa 1923. T. II,
cz. 1: Geneza maksymalizmu, cz. 2: Dwa światy.
Warszawa 1925.

Powstanie styczniowe ¹⁾

Lisicki H., Aleksander Wielopolski. I—IV. Kraków
1878—1879.

Koźmian S., Rzec o roku 1863. I—III. Kraków 1896.

† Śliwiński A., Powstanie styczniowe.
Wyd. 2. Poznań-Lwów 1921.

Tokarz W., Kraków w początkach powstania stycz-
niowego i wyprawa na Miechów. I—II. Kraków
1915—1916.

Dubiecki M., Romuald Traugutt i jego dyktatura pod-
czas powstania styczniowego 1863—1864. Wyda-
nie 5. Poznań 1924.

* Maliszewski E., Organizacja powstania styczniowe-
go. Warszawa. (Biblioteka Składnicy Nr. 9).

Wojna światowa i wojna polsko-bolszewicka ²⁾

Bohrzyński M., Wskrzeszenie państwa polskiego. Kra-
ków 1920—1925. T. I—II.

Kutrzeba S., Kongres, traktat i Polska. Warszawa,
Lublin, Łódź 1919.

† * — Polska odrodzona 1914—1922. Wyd. 2.
Kraków 1922.

¹⁾ Bibliografię podaje: Janusz Gąsiorowski, Bibliografia dru-
ków dotyczących powstania styczniowego 1863—1865. Warszawa 1923.

²⁾ Próbę bibliografii do współczesnej historii polskiej dał
prof. Henryk Mościcki p. t.: „Polska (1914—1927)“. Wydana jako
katalog Nr. 23 antykwariatu H. Wildera. Warszawa 1927.

Piłsudski J., Rok 1920. Wyd. 2. Warszawa 1927.
 Sochaniewicz K., Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji. Warszawa 1921.

VI. Programy i podręczniki z zakresu dydaktyki historycznej

1. Programy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i regulaminy

Program nauki w szkołach powszechnych siedmioklasowych. Historia. Wyd. 6. Lwów-Warszawa 1926.

Program gimnazjum państwowego. Gimnazjum niższe. Część I. Język polski. Język obcy. Historia. Wydanie 7 zmienione. Warszawa 1925.

Program gimnazjum państwowego. Wydział matematyczno-przyrodniczy. Wyd. 3. Warszawa 1925¹⁾.

Program gimnazjum państwowego. Wydział humanistyczny. Wyd. 3. Warszawa 1926¹⁾.

Program gimnazjum państwowego. Wydział klasyczny. Wyd. 2. Warszawa 1926¹⁾.

Regulamin gimnazjalnych egzaminów dojrzałości. (Rozp. Min. W. R. i O. P. z dnia 19. grudnia 1925 L. 18655/II) objaśnił Dr. Marjan Janelli. Lwów 1926.

2. Podręczniki z zakresu dydaktyki historii wogóle oraz dla stopnia niższego²⁾

Pohoska H., Dydaktyka historii. Wydawnictwo M. Arcta, Warszawa 1928.

¹⁾ Komentarz do programu podaje: Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 17 lipca 1925 w sprawie programów gimnazjum wyższego (L. 10422/II).

²⁾ Zarówno w zakresie stopnia niższego, jak i wyższego ograniczam się we wskazówkach do rzeczy najważniejszych, albowiem obszerniejsze dane bibliograficzne znajdzie czytelnik w przytoczonej w spisie pracy H. Pohoskiej.

- Gebert B, Jak uczyć historii w szkole powszechnej. Rozważania i wskazania dla nauczyciela. Wyd. 2. Lwów-Warszawa 1925. Książnica-Atlas.
- Uwagi metodyczne o czytaniu wypisów historycznych w niższych klasach szkół średnich (autoreferat). Warszawa 1919.
- Wańczura A., Wskazania metodyczne do nauki historii w szkole powszechnej. Lwów 1923. Nakładem Księgarni Naukowej.
- Bobek P., Elementarna nauka historii. Szkice lekcji do użytku nauczycieli szkół ludowych. Cz. I. 1916.
- Uwagi o nauce historii w szkole powszechnej. Cieszyn 1919.
- Orsza H., O nauczaniu historii Polski w szkole początkowej. Szkic programu. Dąbrowa Górnicza 1915.
- Bobkowska W., Nauka historii w szkole powszechnej. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków. Lwów 1925.
- Wańczura A., O reformie nauki historii w szkole powszechnej. Pamiętnik j. w.

3. Dla stopnia wyższego

- Długopolski E., Program nauki historii w szkole średniej. Kwartalnik Hist. R. XLI (1927) str. 274 i n.
- ** ††† Sobiński St., Uwagi metodyczne o nauczaniu historii. (Książnica Wychowawcza Nr. 4). Warszawa 1910.
- Sochaniewicz K., Zasługi ś. p. Stanisława Sobińskiego na polu dydaktyki historycznej. Minerwa Polska. R. I. Nr. 1.
- ** Kłodziński A., Z zagadnień dydaktyki historii. (Dydaktyka przedmiotów nauki w szkole średniej Nr. 6). Lwów 1918.
- Zagadnienie podręcznika historii w gimnazjum

- wyższem. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu. Lwów 1925.
- Halban A. i Sochaniewicz K., Nauczanie historii w szkołach średnich jako przygotowanie do studjum uniwersyteckiego wogóle, a historycznego i prawniczego w szczególności. Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu. Lwów 1925.
- Smereka J., Stanowisko historii starożytnej w gimnazjach polskich. Kw. Hist. R. XLI (1927) str. 78 i nast.
- Wojciechowski T., Co to jest historia i po co się jej uczymy. Lwów 1883.
- Sochaniewicz K., Kult przeszłości w wychowaniu narodowym i obywatelskiem dorosłych. (Polska Oświata Pozaszkolna. R. I (1924) Nr. 3, 4, 5-6).
-

STUDJUM TEORETYCZNE

I. Wiadomości wstępne

Przystępując do naukowego poznania historii, trzeba przedewszystkiem dokładnie zdać sobie sprawę z tego, co to jest historia¹⁾, a następnie z zasadniczych pojęć (pierwiastków), jakimi operujemy, mówiąc o procesie historycznym. O tych pierwiastkach, tworzących to wielce skomplikowane zjawisko t. j. o człowieku, z jego naturą fizyczną i psychiczną, będącym podmiotem historii, o środowisku, na które się składa podłoże geograficzne i otoczenie ludzkie (społeczeństwo, państwo) oraz o wytworach człowieka, określanym ogólnym mianem kultury (fizycznej, umysłowej, społecznej) informuje M. Handelsmana: „Historyka“ (§ 2, Przedmiot historii str. 3—12).

Zapoznanie się z temi podstawowemi pojęciami w sposób teoretyczny nasuwa zkolei rozpatrzenie stosunku historii do innych nauk, o czem również informuje M. Handelsmana „Historyka“ (§ 5. Stosunek historii do innych nauk i do sztuki, str. 29—33). To znowu prowadzi nas do poznania nauk pomocniczych czyli podstawowych historii. Są niemi ze względu na środowisko, w którym działa człowiek, jako podmiot historii: geografia z geologją, a szcze-

¹⁾ Z wielkim pożytkiem można jako wprowadzenie do studjum historycznego przeczytać broszurę Tadeusza Wojciechowskiego: „Co to jest historia i poco się jej uczymy“, Lwów 1883.

gólnie jej ważne dla historyka gałęzie, to jest antropogeografia i geografia historyczna, antropologia z pokrewnymi etnografią, etnologią, folklorem i prehistorją; ponadto ze względu na człowieka jako takiego psychologia (jednostkowa i zbiorowa, normalna i patologiczna), biologia (z patologją) oraz genealogja, dalej filologia i leksykografja, wkońcu polityka, socjologia, ekonomja, wreszcie ze względu na problem czasu, w którym rozgrywa się proces historyczny: chronologia. Nauki te mniej lub więcej dla siebie samodzielne, mają obok celów dla historyka pomocniczych także samoistne, własne zadania. Zwiążą charakterystykę pewnych z tych nauk, których znajomość obowiązuje każdego historyka i potrzebna mu jest bez względu na to, jaką epokę specjalnie bada czy opracowuje, znajdzie studjujący u St. Ptaszyckiego w jego „Encyklopedji nauk pomocniczych“ (str. 13—20: genealogja, chronologia, językoznawstwo, leksykografja, geografia historyczna, archeologia, antropologia). Pożądaniem jest zwłaszcza dla należytego zrozumienia pojęcia nauk antropologicznych¹⁾ czyli mających za przedmiot naukę o człowieku przestudjowanie niektórych ustępów ze „Wstępu do historii Słowian“ Jana Czekanowskiego (rozdz. I. Nauki antropologiczne i ich zakres, str. 9—27, oraz z rozdziału II ustęp p. t.: Historia str. 43—49), nadto zaś ze „Wstępu do ludoznawstwa polskiego“ J. St. Bystronia (rozdz. I. Istota ludoznawstwa, str. 4—18, tudzież części rozdz. II. Stosunek ludoznawstwa do innych nauk, str. 28—54). Sumienne przestudjowanie

¹⁾ Z greckiego: *anthropos* = człowiek; *logos* = słowo.

ustępów książki ¹⁾ J. St. Bystronia pozwoli na zapoznanie się z istotą i zakresem rozmaitych nauk, które zajmują się człowiekiem i jego stosunkiem do środowiska jak: krajoznawstwo, historia kultury, antropogeografia, socjologia, archeologia przedhistoryczna, starożytności słowiańskie, historia polityczna, historia osadnictwa, historia gospodarcza, historia kościoła, historia prawa, heraldyka, historia literatury, historia nauki, historia sztuki, muzykologia, filologia klasyczna, językoznawstwo. Na tem ogólnem tle wystąpi też pogłębione zrozumienie metod ujmowania zjawisk historycznych t. j. opisowej, pragmatycznej i genetycznej, o czem informuje Handelsman w „Historyce“ (str. 26—28), a tem samem odrębność i samodzielne stanowisko nauk historycznych.

Zkolei temu teoretycznemu studjum podstaw metodologicznych historii powinno towarzyszyć systematyczne przyswojenie sobie pewnych wiadomości z zakresu tych nauk podstawowych, na których opiera się wogóle badanie procesu historycznego i jego metodyczne ujęcie. Należy tu przede wszystkim przygotowanie geograficzne, zwłaszcza w zakresie antropogeografji²⁾. Dla tych celów należy przestudjować t. I. „Geografji dla klas wyższych“ St. Pawłowskiego ze szczególnem położeniem nacisku na rozdz. VII (Człowiek) i rozdz. IX (Krajobrazy powierzchni ziemi). Wiadomości te można uzupełnić z korzyścią przez studjum

¹⁾ Znaczenie i wartość książki J. St. Bystronia podkreślam, mimo zastrzeżeń Eugenjusza Frankowskiego, zawartych w jego recenzji (Lud, organ polskiego towarzystwa etnologicznego. S. II. T. V, str. 99—105).

²⁾ Z greckiego: *anthropos* = człowiek; *ge* = ziemia; *grafo* = pisać.

odpowiednich ustępów E. D. Martonne'a „Zarysu geografji fizycznej“, zwłaszcza w części IV (Biogeografja, ze szczególnem położeniem nacisku na rozdz. IV części p. t. Człowiek i przyroda).

Studjum geografji ogólnej oraz opisowej w dalszem stadjum przygotowania wstępnego, a także studjom i badaniom historycznym na jakimkolwiek stopniu zawsze i wszędzie powinno towarzyszyć umiejętne posługiwanie się mapami i atlasami czyli przynajmniej elementarna znajomość kartografji¹⁾.

Oprócz zapoznania się z odpowiednim ustępem T I. „Geografji dla klas wyższych“ St. Pawłowskiego (rozdz. X: Sposoby przedstawiania powierzchni ziemi) należy obznajomić się z metodami wprowadzonymi do kartografji polskiej przez prof. E. Romera, do czego dają wskazówki artykuły K. Sochaniewicza: „Z dziejów elementarnego nauczania geografji w byłym zaborze austriackim“. (Przegląd Wydawnictw Książnicy-Atlasu, VI, 1925, str. 165—169) oraz tegoż „Profesorowi Romerowi w hołdzie“. (Tamże str. 61—66). Szczególnie zaś dla zrozumienia metody izarytmicznej²⁾, stosowanej przez prof. E. Romera w jego geograficzno-statystycznych mapach, należy zapoznać się z treścią rozprawki M. Zdobnickiej p. t.: „Metoda izarytmiczna w grafice statystycznej“ (Pokłosie geograficzne. Książnica-Atlas, Lwów—Warszawa 1925, str. 255—271).

Przy studjum geografji opisowej, co najlepiej uczynić na podstawie t. II, cz. I i t. III. „Geografji

¹⁾ Z łacińskiego: *charta* (po grecku: *chartes*) = karta, mapa (pierwotnie: papier używany do pisania) i greckiego: *grafo* = piśnię, opisuje.

²⁾ Z greckiego: *isos* = równy; *arithmos* = liczba.

dla klas wyższych“ St. Pawłowskiego, należy punkt ciężkości położyć w pierwszej linii na geografję Europy ze szczególnem uwzględnieniem państw sąsiadujących z Polską. Co do geografji Polski należy opanować potrzebny zasób wiadomości na podstawie „Geografji Polski“ St. Pawłowskiego lub „Geografji ziem dawnej Polski“ A. Sujkowskiego¹⁾, z uwzględnieniem odpowiednich ustępów „Polski współczesnej (Nauki obywatelskiej)“ Bujaka, Pazdry, Próchnickiego, Sobińskiego.

Znajomość geografji ogólnej, kartografji oraz geografji opisowej powinna doprowadzić do opanowania metody geograficznej w ujmowaniu zjawisk historycznych, o czem informuje M. Handelsman w „Historyce“ (Metoda geograficzna, str. 216—221). Łączy się z tem przyswojenie odpowiedniej sumy wiadomości z zakresu geografji i kartografji historycznej. Wskazówki elemen-

¹⁾ Dla historyka przy studjum geografji Polski szczególną wagę przedstawiają następujące zagadnienia: 1) położenie geograficzne Polski w Europie, 2) ziemie Polski jako indywidualność geograficzna, 3) wielkość i granice Polski współczesnej, 4) zmiany terytorjalne na ziemiach Polski historycznej w latach 1772—1918, 5) wielkość i granice Polski historycznej oraz zmiany do r. 1772, 6) współczesny podział administracyjny, 7) staropolski podział administracyjny, 8) naturalne krainy geograficzne, 9) związek zachodzący między naukowym podziałem na naturalne krainy geograficzne a staropolskim i współczesnym podziałem administracyjnym, 10) wpływ warunków fizjograficznych na życie gospodarcze i kulturalne. Materiału do pogłębienia tych zagadnień poza podręcznikami, dostarczają następujące prace: E. Romer „Polska, Ziemia i Państwo“, Kraków 1917. E. Romer „Przyrodzone podstawy Polski historycznej“, Lwów 1912. E. Romer „Polska i Polacy“, Kraków 1916. W. Natkowski „Terytorjum Polski historycznej jako indywidualność geograficzna“, Warszawa 1913.

tarne oraz potrzebne dla praktyki nauczycielskiej dane bibliograficzne daje H. Mościcki w swych „Wskazówkach praktycznych dla nauczycieli historii“ (str. 59—63) oraz H. Pohoska w „Dydaktyce historii“ (str. 229—233). Wiadomości te, zwłaszcza ze względu na obchodzącą nas najbardziej geografję Polski, należy sobie przyswoić dwojako: 1) na podstawie przestudjowania z mapą w ręku jednego z ogólnych, choć może już przestarzałych zarysów Glogera lub Konecznego a przynajmniej wiadomości z geografji historycznej Polski w Bobrzyńskiego „Dziejach Polski w zarysie“ (t. I, str. 276—289, t. II, str. 290—301); 2) przez systematyczne uwzględnianie podczas studjum czyto całości kształtu historii (powszechnej i polskiej), czy też specjalnej epoki encyklopedycznych prac, zawierających dane historyczno-geograficzne, oraz map. Najważniejszym źródłem informacji, do którego uciekać się w razie potrzeby należy, jest „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich“. T. I—XV. Warszawa 1880—1904. Co się tyczy map, to należy ustawicznie śledzić postępy kartografji, o których informuje wychodzący od r. 1923, pod redakcją E. Romera „Polski Przegląd Kartograficzny“¹⁾).

Przy studjum map i atlasów historycznych należy rozróżniać dokładnie mapy przekrojowe od map rozwojowych, a następnie zwracać uwagę na hipotetyczność w ujmowaniu problemów²⁾. Dla należytego zrozumienia i krytycznej oceny mapy histo-

¹⁾ Najkonieczniejsze bibliograficzne dane zob. w wykazie literatury na czelu niniejszego dziełka str. 18—20.

²⁾ Dotyczy to np. „Polski plastowskiej“ St. Arnolda. Budzi ona bowiem, jak stwierdziła krytyka, pewne zastrzeżenia, o ile idzie o rozciągłość Litwy w chwili śmierci Gedymina.

rycznej ważne są komentarze, względnie objaśnienia, dawane w formie tekstu do map i atlasów. Dlatego też dokładne i krytyczne przestudjowanie tychże stanowi podstawę przy studjum mapy historycznej i korzystaniu z niej¹⁾.

O ile idzie o geografję historyczną ziem Polski, to zaznaczyć trzeba, że powszechnie używany „Atlas do dziejów Polski“ E. Niewiadomskiego, w głównych zarysach opierający się na atlasie Lelewela, jest pod wielu względami przestarzały i nie wystarczający. Dlatego trzeba się w studjum historycznym posilkować mapami bądź osobno wydanymi, bądź pomieszczonemi w dziełach specjalnych np. w pracach St. Zakrzewskiego („Mieszko jako budowniczy państwa polskiego“, „Bolesław Chrobry Wielki“), Korzona („Dzieje wojen i wojskowości w Polsce“), Semkowicza („Geograficzne podstawy Polski Chrobrego“), Bobrzyńskiego („Dzieje Polski w zarysie“) i t. d. Poza tem są do dyspozycji mapy ściennie Arnolda, J. Natansona-Leskiego, W. Semkowicza²⁾.

Zagadnienia geograficzno-historyczne, a zwłaszcza wpływ warunków fizjograficznych na proces historyczny, będą należycie pojęte, jeżeli się po opanowaniu podstawowych faktów z historii politycz-

¹⁾ Polécenia godne jest przestudjowanie komentarza W. Semkowicza do mapy Nr. 5 (Historja) pomieszczonego w „Geograficzno-statystycznym Atlasie Polski“ E. Romera. Komentarze posiadają też mapy ściennie Arnolda (w czasopiśmie „Nauka i Szkoła“ roczn. II, 1925, str. 1), J. Natansona-Leskiego (j. w. „Nauka i Szkoła“ roczn. II, 1925, Nr. 4; wyszedł także jako oddzielna „Nauki i Szkoły“ Nr. 3).

²⁾ Tenże opracowuje atlas do historii Polski, którego druk zapowiedziała i wykonała w pewnej części Książnica-Atlas we Lwowie.

nej przestudjuje pewne prace, rozpatrujące gospodarcze znaczenie środowiska bądź syntetyczne, jak np. J. Rutkowskiego „Zarys gospodarczych dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych“, bądź monograficzne, jak np. Baranowskiego „Dzieje przemysłu polskiego w XVI w.“, Kutrzeby „Handel Polski ze Wschodem“, Bujaka „Dziejowe znaczenie morza“ i t. d.

Znajomości geografji a zwłaszcza antropogeografji, powinno towarzyszyć pogłębienie wiadomości w zakresie etnografji¹⁾ (ludoznawstwa, folkloru). Dla zdobycia odpowiedniego zasobu znajomości faktów w tym kierunku, o ile chodzi o Europę, Słowiańszczyznę i Polskę, wystarczy przestudjować Jana Karłowicza „Lud. Rys ludoznawstwa polskiego“ (Polska. Obrazy i opisy. I, str. 71—215), A. Fiszera. „Lud Polski“ (rozd. II: Polski obszar etnograficzny, str. 9—23), J. St. Bystronia. „Rys ludoznawstwa polskiego“ (Grupy etniczne, str. 109—122), J. Czekanowskiego. „Wstęp do historii Słowian“ (rozd. III: Terytorja językowe Europy, str. 50—93; rozdz. IV: Słowiańszczyzna, str. 94—133).

Do wstępnego przygotowania w zakresie studjum historycznego należy elementarne przynajmniej zapoznanie się z podstawowymi wiadomościami z zakresu ekonomji, polityki i socjologii a także prawa publicznego (państwowego). Podstawy w tym kierunku, które ustawicznie pogłębiać należy, da sumienne przestudjowanie odpowiednich rozdziałów „Polski współczesnej (Nauki obywatelskiej)“ Bujaka, Pazdry, Próchnickiego, Sobińskiego (cz. II. Życie gospo-

¹⁾ Z greckiego: *ethnos* = lud, naród; *grafo* = pisać, opisuję.

darcze¹⁾, cz. III. Ustrój społeczny i życie polityczne, cz. IV. Ustrój państwowy i administracja) oraz gruntowne przestudjowanie „Historji ustroju Polski“ St. Kutrzeby, względnie analogicznego opracowania O. Balzera w formie litograficznie wydanych wykładów (skryptów) uniwersyteckich.

Wkońcu do całokształtu wiadomości wstępnych²⁾ należy opanowanie podstawowych wiadomości z zakresu chronologii. Znajomość ta powinna iść w trojakim kierunku, a więc 1) w zakresie chronologii technicznej (kalendarza), do czego wystarczy sumienne przestudjowanie „Objaśnienia tablic“ w T. Wierzbowskiego „Vademecum“³⁾ (wyd. 2, str. 50—58); dalej 2) w zakresie pamięciowego opanowania dat podstawowych (orientacyjnych), pomieszczonych w podręcznikach, ze szczególnem zwróceniem uwagi na synchronistykę⁴⁾ czyli współczesność wydarzeń; wkoń-

¹⁾ Poglębenie tych wiadomości znajdzie studjujący w obszerniejszych podręcznikach np. Leopolda Caro „Zasady nauki ekonomji społecznej“, Lwów 1926, K. S. Jakubowski, lub u St. Grabskiego „Ekonomja społeczna“, Lwów—Warszawa—Kraków, Ossolineum (wychodzi od r. 1927, dotąd zeszyt I—VI), bądź też w studjum rozpraw specjalnych, do czego nadają się prace głównego reprezentanta historji gospodarczej w naszej współczesnej historjografii prof. F. Bujaka (np. „Studja historyczne i społeczne“, w których mieszczą się rozprawy: Historia gospodarcza. Historia osadnictwa ziem polskich w krótkim zarysie. Czynniki gospodarcze w upadku dawnego państwa polskiego. Rozwój gospodarczy Galicji).

²⁾ Pożądane jest dla historyka również poznanie elementów psychologii życia zbiorowego, program jednakowoż w tym kierunku nie daje wyraźniejszych wskazań. Wskazówki bibliograficzne w „Historyce“ Handelsmana (str. 25—26).

³⁾ Należy jednak przedtem dokonać poprawek według recenzji w 40 roczniku „Kwartalnika Historycznego“.

⁴⁾ Z greckiego: *syn* = razem, wspólny; *chronos* = czas.

cu 3) w zakresie opanowania środków technicznych (zestawień, tablic i t. d.), które mogą stanowić doraźną pomoc dla zawodzącej niejednokrotnie pamięci, względnie ułatwiają uchwycenie pewnych związków między wypadkami. Pamięciowe opanowanie dat, zwłaszcza podstawowych, które są zwykle osobno w podręcznikach zaznaczane, ma wielkie znaczenie praktyczne, gdyż ułatwia w wysokim stopniu orientowanie się w rozmaitych fazach dziejów, pozwala na rozróżnianie wypadków ważniejszych od mniej ważnych, umożliwia wertowanie nawet bardzo obszernych podręczników, wkońcu ułatwia myślenie kategorjami historii genetycznej. Szczególnie ważne są zestawienia synchronistyczne tego typu, jak B. Janowskiego „Tablice synchronistyczne do dziejów powszechnych“¹⁾ lub Wł. Bogatkiewicza „Synchronistyczne zestawienie dziejów powszechnych“ (Warszawa 1927. Cz. I. Historia starożytna. Wschód. Grecja. Rzym. Chronologia. Ustrój. Kultura) lub wydane przez Zygryda Kaweraua „Synoptische Tabellen für den geschichtlichen Arbeits-Unterricht vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart“ (Berlin 1921, wyd. 2), nie mające niestety odpowiednika w naszej literaturze, dalej chronologiczne zestawienia zawarte w atlasach historycznych Perthesa²⁾, wkońcu tabelki i zestawienia w „Vademecum“ T. Wierzbowskiego. Przyswajanie pamięciowe dat oraz posługiwanie się tabelami chronologicznymi, a ponadto samodzielne sporządzanie odpowied-

¹⁾ Postępować z nimi w praktyce należy dość ostrożnie, bo zawierają bardzo poważne luki, zwłaszcza w zakresie historii Polski.

²⁾ Zob. w wykazie literatury na czele niniejszego dziełka str. 19.

nich tablic¹⁾ powinno stale, systematycznie towarzyszyć studjum opracowań i źródeł na każdym stopniu, podobnie jak posługiwanie się kartografią historyczną. Wtedy bowiem momenty lokalizacji zjawisk historycznych w zakresie przestrzeni czasu oraz związki z tego wypływające jasno wystąpią w umyśle a utrwala się należycie w pamięci.

II. Właściwe studjum historyczne

Historja powszechna

Po opanowaniu wiadomości wstępnych można przejść do systematycznego studjum historii czyli dziejów. Przez wyraz „historja“ czyli „dzieje“ możemy rozumieć albo sam proces dziejowy (historyczny) albo też naukę historii. W ostatnim wypadku możemy mieć na myśli albo znajomość historii, albo badanie historyczne czyli ustalanie na podstawie źródeł faktów jednostkowych w związku z faktami poprzedzającymi i następującymi (wiązanie jednostkowych faktów życia człowieka z ogólnym rozwojem zorganizowanego realnego środowiska), wkońcu udzielanie drugim wiadomości zdobytych drogą samodzielnej pracy badawczej lub uzyskanych na podstawie cudzych badań. Systematyczne zatem studjum historii powinno iść po linii tych rozróżnień t. j., aby móc innych nauczyć dziejów, musi się najpierw je znać wogóle, a następnie znać, o ile możliwości, źródłowo, względnie dojść do tego stopnia umiejętności w badaniu historycznem, aby na polu znajomości historii, samodzielnie na podstawie źródeł, dochodzić t. zw. „prawdy

¹⁾ Wskazówki elementarne, choć niedostateczne, daje w tym kierunku H. Mościcki w swych „Wskazówkach praktycznych“ (str. 64—65).

historycznej⁴. Poza tem w systematycznym studjum historii należy od samego początku ze względów metodycznych rozróżniać rodzaje historii, t. j. historję narodową i historję powszechną, o czem informuje M. Handelsman w „Historyce“ (§ 3. Zadania i rodzaje historii, str. 12—20), przyczem należy zwrócić uwagę na łączące się z tem pojęcia: „praw historycznych“ oraz „symbolów epoki“⁵), „historji konstrukcyjnej“, „historji kultury“, „historji stosunków międzypaństwowych“, a następnie zapoznać się teoretycznie z ramami chronologicznymi dziejów (początek historii, czasy przedhistoryczne) oraz podziałem, jaki wprowadzamy w te ramy, o czem również informuje M. Handelsman w swej „Historyce“ (§ 6. Określenie historii, jej granice i podział, str. 33—37).

Po zapoznaniu się z podstawowemi pojęciami historii, jej rodzajów i podziału należy przystąpić, posługując się środkami pomocniczymi (w zakresie geografji historycznej i chronologji) do systematycznego studjum historii powszechnej⁶). Można to uskutecznić albo na zasadzie podręcznika W. Zakrzewskiego albo T. Korzona, podających całokształty dziejów powszechnych. Jeden i drugi podręcznik, poza pewnemi niedomaganiami w zakresie historii starożytnej, zwłaszcza w za-

⁴) Pożądanę jest dla zrozumienia pojęcia historii powszechnej, której nie należy pojmować jako jedynie mechanicznego zlepka historii narodowych, tudzież dla uchwycenia pewnych uogólnień, któremi operujemy w historii, przestudjowanie krótkiego artykułu F. Bujaka „Zagadnienie syntezy w historii“ (Studja historyczne i społeczne, Lwów 1924, str. 1—22).

⁵) Wskazówki bibliograficzne szczegółowe daje dział III Literatury, str. 20 i nast.

kresie historii starożytnego Wschodu, wymaga systematycznego (co już specjalnie tyczy podręcznika T. Korzonna) pogłębienia i uzupełnienia w zakresie dziejów XIX stulecia, co można uskutecznić na zasadzie podręcznika „Historji nowoczesnej“ (1789—1914) A. Szelałagowskiego.

Studjum systematyczne całokształtu historii powszechnej powinno być nietylko rewizją i ugruntowaniem posiadanego minimum wiadomości, ale równocześnie przygotowaniem do należytej interpretacji programu nauczania historii w gimnazjum państwowem¹⁾. Opublikowane bowiem programy ministerjalne zawierają, obok ogólnych wskazówek, także „Przykłady rozwinięcia programu“. Porównywanie treści wskazówek ogólnych i szczegółowych programu z treścią podręcznika, wziętego za podstawową dla systematycznego studjum przy użyciu wskazanych programem środków pomocniczych — pozwoli studującemu: 1) skontrolować własne wiadomości i wykryć braki w znajomości faktów historycznych, 2) uchwycić różnice układu podręcznika w stosunku do wskazówek ogólnych oraz „przykładów rozwinięcia programu“, 3) stwierdzić braki (nieomogi) podręcznika w zakresie rzeczowym i formalnym, 4) zrozumieć i utrwalić w pamięci „symbole epoki“ a zarazem 5) wiadomości uporządkować i ująć w ramy odpowiednich schematów (dyspozycji) mających znaczenie zarówno syntetyczne (konstrukcyjne), (rozdziały i paragrafy w podręczniku) jak i praktyczno-dydaktyczne (jed-

¹⁾ Programy wyższego gimnazjum wyszczególniono w spisie literatury na czele w dziale IV str. 51. Zaznaczyć trzeba, że obojętną jest rzeczą, z którego Wydziału bierze się program, albowiem programy nauczania historii treściowo (zakresem) są identyczne dla wszystkich Wydziałów.

nostki metodyczne dla poszczególnych lekcji) oraz praktyczno-orientacyjne (wskutek posiadania w pamięci pewnych schematów łatwiejsze jest orientowanie się w obszernych opracowaniach), 6) zrozumieć i przyswoić sobie sztukę historycznego pisania (ujmowanie w formie mniej lub więcej zwięzłej pewnych procesów historycznych, dalej zaś stawianie sobie pewnych zagadnień i umiejętne ich rozwijanie w formach począwszy od bardzo elementarnej do bardziej skomplikowanych, na wyższym poziomie stojących), 7) podchwycić w elementarnej formie w niektórych wypadkach stosunek opracowania do źródła. Nie mogąc, ze względu na ograniczone ramy niniejszego poradnika, dać dokładnych wskazówek dla całokształtu historii powszechnej, ograniczę się do podania kilku przykładów, zostawiając tworzenie analogii samemu studentowi¹⁾.

¹⁾ Używam w przykładach następujących skrótów:

Z. I.	=	W. Zakrzewski, Historia starożytna
Z. II.	=	" " " średniowieczna.
Z. III.	=	" " " nowożytna.
K. I.	=	T. Korzon, " starożytna.
K. II.	=	" " " średniowieczna.
K. III/1.	=	" " " nowożytna T. I.
K. III/2.	=	" " " " T. II.
K. IV.	=	" " " nowoczesna.
Sz.	=	A. Szelągowski, " nowoczesna.
W.	=	Wachowski-Jastrzębska, Wypisy historyczne.
G.	=	B. i G. Gebertowie, Wypisy do nauki dziejów starożytnych.
N. I.	=	Cz. Nanke, Historia średniowieczna.
N. II/1.	=	" " " nowożytna cz. I.
N. II/2.	=	" " " " cz. II.
N. W. I.	=	" " Wypisy do historii średniowiecznej.
N. W. II/1.	=	" " " " nowożytnej cz. I.
N. W. II/2.	=	" " " " " cz. II.

U w a g a. Wskazówki bibliograficzne do wypisów historycznych pomieszczono w dziale IV A) Literatury str. 34 i nast.

1. *Przykład z historii starożytnej.* Program ujmuje całokształt historii starożytnej w schemat ogólny trójdzielny, zgodny z ogólnym podręcznikowym ujęciem t. j. poza wstępem, poświęconym kulturze pierwotnej (co do czego w Z. I. brak odpowiedniego ustępu, natomiast K. I. odpowiedni ustęp posiada), dzieli historję starożytną na historję starożytnego Wschodu, Grecji i Rzymu. W szczególności w zakresie historii starożytnego Wschodu domaga się znajomości: 1) cywilizacji starożytnego Egiptu; 2) cywilizacji Babilonu i Asyrji; 3) roli Fenicji w dziejach starożytnego Wschodu; 4) dziejów Arjów Wschodu; 5) cech charakterystycznych cywilizacji starożytnego Wschodu. Jak widać z tego, wyłącza Program przy historii starożytnej cywilizację chińską, której znajomość zatem jest w związku z historją starożytną zbędna. Te lapidarne nagłówki same przez się wskazują na intencję twórców programu, a mianowicie, żądają one położenia nacisku na dzieje cywilizacji, natomiast historję polityczną usuwają na plan dalszy. Na tę intencję programu wskazuje wyraźnie przykład rozwinięcia, który przy rozpatrzeniu daje zauważyć pewien schemat: na jego czoło wysuwa się opis geograficzny kraju (podłoże geograficzne), oraz charakterystyka mieszkańców (podłoże etniczne, osadnicze), a potem dopiero wierzenia religijne (podłoże duchowe), ustroj społeczny i polityczny (środowisko socjalne, ramy organizacji życia zbiorowego), kultura materialna i duchowa, a wkońcu dopiero dzieje polityczne. Schemat ten, obowiązujący w zakresie dziejów Egiptu, odnajdziemy w zasadzie w historii każdego narodu w starożytności, a modyfikacje jego będą tylko po-

dyktowane względami podziału na okresy, które pozwolą w dziejach Grecji wydzielić np. „Średniowiecze greckie“ lub „Monarchję wszechświatową Aleksandra Macedońskiego“. Rozpatrując schemat ujęcia „Cywilizacji Egiptu starożytnego“ z uwzględnieniem odpowiednich ustępów wypisów źródłowych¹⁾, otrzymamy następujący kolejny układ materiału i wiadomości:

a) „Kraj: Dolina Nilu. Egipt górny i dolny. Mieszkańcy. Osadnictwo egipskie“. [K. I., § 9. — Z. I. rozdział I. Kraj i jego przyroda. W. str. 1—5. Kraj i jego mieszkańcy. — G. ustęp 1. Egipt. Herodot II. tłum. A. Bronikowski].

b) „Wierzenia religijne: bóstwa egipskie, kult zwierząt, wiara w życie pozagrobowe, obrzędy religijne“. [K. I., § 10, 16. — Z. I. rozdział I. Religja. Nauka o życiu pośmiertnym. — W. str. 12—13. Poglądy religijne; str. 13—14. Cześć świętych zwierząt; str. 14—17. Kult religijny; str. 17. Walka Ozyrysa z Setem (legenda); str. 17—19. Hymny religijne; str. 19. Hymn o Rà. — G. ustęp 2. Hymn²⁾ do Nilu (= W. str. 21, 22). — W. str. 19—21. Z Księgi umarłych; str. 43—45. Księga zmarłych. (= G. ustęp 3. Spowiedź w podziemiu; ustęp 4.

¹⁾ Program w zakresie lektury szkolnej przewiduje zapoznanie się z „Hymnem do Nilu“, wyjątkami z papirusów (budżet utrzymania dworu, nauki Faraona dla syna) w „Wypisach historycznych“ Wachowskiego, wyjątkami z „Księgi umarłych“, opisem walki Ramzesa II z księciem Chety, tudzież aktem układu pokojowego między nimi — ze Święcieckiego „Historji literatury powszechnej“ i „Eposem egipskim“ w opracowaniu A. Langego (wydanie Westa).

²⁾ Obowiązkowa lektura szkolna.

U progu bogini Sprawiedliwości); str. 45—51. Pogrzeb].

e) „Ustrój społeczny i polityczny: chłopci, kapłani i rycerze, rzemieślnicy i kupcy; Faraon, dwór królewski, urzędnicy i wojsko; wojny i wyprawy zbrojne, sposób wojowania“. [K. I. § 11, § 13, § 4. — Z. I. rozdział I. Ludność i jej organizacja najdawniejsza. Nowożytnie państwo egipskie i jego podboje. — W. str. 25—28. Ludność, klasy społeczne; str. 31—36. Ludność wiejska. — G. ustęp 6. Dola wieśniaków w Egipcie. — W. str. 22—26. Władza królewska; str. 51—52. Nauki dla syna Usurtesena I. (= G. ustęp 3. Nauki¹⁾ faraona dla syna)].

d) „Kultura materialna i duchowa, kapłani i pisarze, zabytki architektury egipskiej (piramidy, świątynie, sfinksy, obeliski)“ [K. I. § 10, 11, 15. — Z. I. rozdział I. Zabytki egipskie i egiptologia. Starożytne państwo egipskie. Najdawniejsze pomniki grobowe. Przemysł i handel egipski. Zajęcia życia codziennego. Świątynie egipskie, sztuka i literatura. — W. str. 5—12. Język i hieroglify; str. 29—32. Kapłaństwo. — G. ustęp 7. Dola pisarza. — W. str. 50—51. Wyjątki z papirusów; str. 36—38. Rolnictwo; str. 38—39. Hodowla bydła; str. 40—41. Życie domowe; str. 41—43. Zwyczaje; str. 55—56. Opis pałacu; str. 57—59. Opis domu; str. 59—63. Opis świątyni Karnak i Luksor; str. 63—64. Charakter świątyń egipskich; str. 64—67. Rzeźba].

e) „Dzieje polityczne“. [K. I. § 11, 12, 13, 14, 17, 18. — Z. I. rozdział I. Chronologia egipska. Staro-

¹⁾ Obowiązkowa lektura szkolna.

żytne państwo egipskie. Średniowieczne państwo egipskie. Najazd ludów pasterskich i panowanie Hyksosów. Nowożytne państwo egipskie i jego podboje. Upadek państwa nowożytnego. Egipt pod panowaniem Etjopów i Asyryjczyków. Restauracja za dynastji 26. -- A. Lange ¹⁾ „Epos egipskie“ (= W. str. 52—54. Pentaur. Walka Ramzesa z państwem Cheta ²⁾ -- G. ustęp 8. Zwycięstwo Ramzesa nad Chetytami). -- W. str. 54. Traktat Ramzesa z ks. Chety. (= G. ustęp 9. Traktat pokojowy między Ramzesem II a księciem Chety).

U w a g a : Poglębenia źródłowego dla rozdziału II historii starożytnej p. t. „Cywilizacja starożytnego Egiptu“ dostarczają zeszyty: 1. Egipt starożytny i 3a. Chatti i Aram, „Tekstów źródłowych“.

2. *Przykład z historii średniowiecznej.* Program ujmuje całokształt historii średniowiecznej pod kątem koncentracji uwagi na dzieje Polski, nie uwzględniając konwencjonalnego w dziejach powszechnych dla średniowiecza podziału na okresy (trzy, względnie cztery), przyczem dzieje średniowiecza do Karola Wielkiego (dzielone niekiedy na dwa okresy, czasem pojmowane jako jeden okres) tworzą niejako wstęp do dziejów Słowiańszczyzny ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Ujmuje je program krótko: „Państwa barbarzyńskie. Wschodnie cesarstwo rzymskie. Arabowie. Państwo Franków. Papiestwo. Monarchja Karola Wielkiego“. Przykład rozwinięcia programu rozбивa ten wstęp na dwie grupy: I. „Państwa barbarzyńskie.

¹⁾ Lektura obowiązkowa.

²⁾ W skróceniu podany wyjątek nie zastąpi materiału podanego przez A. Langego.

Wschodnie cesarstwo rzymskie. Arabowie^a. — II. „Państwo Franków. Papiestwo. Monarchja Karola Wielkiego“.

Rozpatrując szczegółowo drugą grupę wstępu, z uwzględnieniem odpowiednich ustępów wypisów¹⁾, otrzymamy następujący kolejny układ materiału i wiadomości:

a) „Pierwsi Karolingowie“. [K. II., § 20, 21, 22, 23. — Z. II. rozdz. IV. Wzrost arystokracji w państwie frankońskim; majordomowie. Początki rodziny Karolińskiej, zwycięstwo Karola Martela. — Pepin t. zw. Mały; wyniesienie Karolingów na tron królewski; rozdz. V. Początki panowania Karola W. i przegląd jego wojen. Walka Karola W. z Arabami, Awarami, Słowianami i Niemcami].

b) „Przeobrażenie wewnętrzne państwa Franków. Beneficjum i senjorat“. [K. II., § 24, 25, 26, 27, 28. — Z. II. rozdz. VI. Początki feudalizmu; rozdz. V. Obszar państwa frankońskiego i jego organizacja wojskowa. Ustrój monarchji Karola W.; dwór i urzędnicy. Zarząd lokalny: hrabiowie i biskupi, wysłańcy królewscy. Wiece i sądy, prawa i kapitularze. Skarbowość i dobra koronne; budowle Karola W. — N. W. I. nr. V. Capitulare Karola W. z r. 802].

c) „Misje irlandzka i anglosaska“. [K. II., § 40, 20, 21, 22, 28. — Z. II. rozdz. I. Podbój Brytanji przez Anglów i Saksonów. Nawrócenie Anglów i Saksonów na chrześcijaństwo; rozdz. IV. Misje anglosaksońskie za Renem. Św. Bonifacy, apostoł Niemiec.; rozdz. V. Ujarczmienie i nawrócenie Saksonów].

¹⁾ Program przewiduje w zakresie lektury szkolnej znajomość: Kapitularzy Karola W., Einharda (Vita Caroli Magni), Pieśni o Rolandzie (wyjątki).

d) „Sojusz Karolingów z papieżem“. [K. II, § 16, 20, 21, 23. — Z. II. rozdz. IV. Pepin t. zw. Mały; wyniesienie Karolingów na tron królewski. Przymierze Pepina z papieżem i początki państwa kościelnego; rozdz. V. Początki panowania Karola W. i przegląd jego wojen. Zburzenie państwa Longobardów. Karol W. cesarzem rzymskim. Znaczenie koronacji cesarskiej Karola W. Cesarz Karol W. Cesarstwo Wschodnie i chalifat; ostatnie lata i znaczenie dziejowe Karola W. — N. W. I. nr. VI. Einhard. Życie i czyny Karola W. Zwyczaje Karola W. Koronacja].

e) „Znaczenie Kościoła w państwach barbarzyńskich: biskupi i klasztory“. [K. II, § 23, 28. — Z. II. rozdz. I. Kościół katolicki w nowych państwach; znaczenie klasztorów i biskupów. Rozdz. V. Nauki i oświata za Karola W. Alkuin].

f) „Grzegorz I. Wielki. Rzym papieski. Początki państwa kościelnego“. [K. II, § 29, 13, 14, 15, 16, 20, 22. — Z. II. rozdz. I. Wzrost znaczenia papieża. Grzegorz Wielki. Nowe państwa germańskie w prowincjach zachodnich. Teodoryk W. i królestwo Ostrogotów we Włoszech. Upadek państwa wandalckiego i ostrogockiego. Podbój Italji przez Longobardów; rozdz. IV. Pepin t. zw. Mały; wyniesienie Karolingów na tron królewski. Przymierze Pepina z papieżem i początki państwa kościelnego, rozdz. V. Zburzenie państwa Longobardów. — N. W. I. nr. II. „Z historii Franków“ Grzegorza Turoneńskiego: Zaza w Rzymie i wybór papieża Grzegorza Wielkiego].

Uwaga: Poglębienie źródłowe dla rozdziału II historii średniowiecznej znajdzie studjujący w zeszy-

cie 13 „Tekstów źródłowych“ (Europa we wczesnym średniowieczu), a w szczególności w ustępach objętych zbiorowym tytułem: V. „Czasy pierwszych Karolingów“, VI. „Dzieje Kościoła“ oraz w zeszytcie 2 „Dokumentów historycznych“, zawierającym „Capitulare de villis“ w tekście łacińskim z tłumaczeniem polskim.

3. *Przykład z historii nowożytnej.* Program zamyka dzieje nowożytne w ramach chronologicznych objętych dwoma symbolami: „Odrodzenie i pochód jego po Europie“, „Wybuch i przebieg wielkiej rewolucji francuskiej“. Podobnie jak w zakresie historii średniowiecznej koncentruje uwagę na dzieje Polski i dlatego nie stosuje wyraźnego podziału na okresy. Niemniej jednak z ujęcia całego stosunku dziejów Polski do dziejów powszechnych dadzą się wyznaczyć dla dziejów nowożytnych daty (chwile) przełomowe: (1572) wygaśnięcie Jagiellonów; (1668) abdykacja Jana Kazimierza; (1764) wstąpienie na tron Stanisława Augusta; (1795) trzeci rozbiór Polski. W tych ramach podzielony na okresy całokształt historii nowożytnej, o ile chodzi o pierwszy okres (1492—1572), ujęto w trzech punktach: I. Odrodzenie i pochód jego po Europie. II. Okres reformacji i kontrreformacji w Europie. III. Polska za ostatnich Jagiellonów i jej rola na Wschodzie. Jak widać z powyższego, punkty I i II, stanowią niejako podmalowanie tła dla rozwinięcia obrazu historycznego, zawartego w punkcie III. Rozpatrując szczegółowo punkt II owego wstępu t. j. „Okres reformacji i kontrreformacji w Europie“ na podstawie „Przykładu rozwinięcia programu“, z uwzględnieniem odpowiednich

ustępów z wypisów¹⁾, otrzymamy następujący układ materiału i wiadomości:

a) „Niezadowolenie ze stosunków kościelnych i pragnienie reformy. Wystąpienie Lutra“. [K. III/1. § 21, 22. — Z. III. rozdz. III. Odrodzenie w Niemczech i humaniści. Reuchlin i Erazm. Skrajny odcień wśród humanistów; Ulryk von Hutten. Prądy mistyczne i hereetyckie w Niemczech. Marcin Luter 1483—1546. Luter występuje przeciw odpustom 1517. Luter na sejmie augsburskim przed legatem papieskim 1518. Dysputacja lipska 1519. Związek Lutra z humanistami. Luter i Hutten. Luter pali bullę papieską 1520. — Rozdz. IV. Luter na sejmie w Wormacji 1521 i na Wartburgu. — N. II/1., § 19. Przyczyny ogólne. 20. Humanizm w Niemczech. 24. Marcin Luter. 25. Spór o odpusty. 26. Nauka Lutra. 27. Zerwanie Lutra. 28. Władza świecka wobec Lutra. — N. W. II/1., nr. 5. Tezy Lutra w sprawie odpustów. 6. Marcin Luter: Pismo do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego (1520). 7. Bulla papieża Leona X, wyklinająca Lutra. 8. Edykt wormacki].

b) „Kierunek umiarkowany i radykalny. Sprawa włościańska w Niemczech“. [K. III/1., § 22, 23, 24. — Z. III. rozdz. IV. Pierwsze nabożeństwo luterskie i pierwsze ruchy w Niemczech. Wojna chłopska 1524—1525. Luter wobec wojny chłopskiej i książąt, początki kościołów terytorjalnych luterskich. Protestacja na sejmie w Spirze 1529. — N. II/1., ustęp 33. Postępy reformacji. 34. Pierwsze ruchy

¹⁾ Program przewiduje w odniesieniu do punktu II lekturę wyjątków z tez Lutra, „Dwunastu artykułów“ niemieckich powstańców chłopskich, kilku tekstów soboru trydenckiego.

społeczne. 35. Bunt rycerstwa. 36. Wojna chłopska. 37. Sejmy Rzeszy wobec reformacji. — N. W. II/1. nr. 9. Dwanaście artykułów chłopskich. 10. Luter wobec wojny chłopskiej].

e) „Pokonanie związku szmalkaldzkiego. Pokój augsburski“. [K. III/1., § 24, 25, 26, 27. — Z. III. rozdz. IV. Początki związku szmalkaldzkiego i pierwsza wojna religijna w Szwajcarii 1531. Pokój religijny norymberski 1532. Zabory protestantów i ruchy radykalne. Układy cesarza z protestantami i z papieżem i przygotowania do wojny. Wojna szmalkaldzka i triumf cesarza 1546—1547. Karol V i Paweł III; interim augsburskie 1548. Spisek książąt przeciw cesarzowi i rozejm passawski 1552. Sejm augsburski i pokój religijny w Niemczech 1555. Skutki reformacji i pokoju augsburskiego dla Niemiec. — N. II/1. Ustępy 37. Sejm Rzeszy wobec reformacji. 38. Wojna szmalkaldzka. Zwycięstwo cesarza. 39. „Pokój religijny“ w Augsburgu 1555].

d) „Zwingli i Kalwin“. [K. III/1., § 23, 36, 39. — Z. III. rozdz. IV. Zwingli i jego nauka; reformacja w Szwajcarii i spory protestantów. Początki związku szmalkaldzkiego i pierwsza wojna religijna w Szwajcarii 1531; rozdz. V. Reformacja we Francji za Franciszka I i Henryka II. Jan Kalwin 1509—1564. Kalwin robi Genewę stolicą protestantyzmu wojowniczego 1536—1564. — N. II/1, ustęp 42. Zwingli i Kalwin. 45. Hugenci francuscy].

e) „Rozszerzenie się reformacji na zachodzie Europy. (Anglja i Skandynawja)“. [K. III/1., § 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47. — Z. III. rozdz. V. Odrodzenie i dobrobyt w Anglji za Henryków VII i VIII. Henryk VIII i kardynał Wolsey;

sprawa rozwodu króla. Henryk VIII i parlament; zerwanie z Rzymem 1534. Kościół anglikański Henryka VIII. Ostatnie lata panowania Henryka VIII. Powrót Anglii do katolicyzmu za Marii Tudor 1553—1558. Elżbieta przywraca kościół anglikański 1559. Stosunki państw skandynawskich w początku XVI w. Krystyn II, ostatni król trzech królestw połączonych; powstanie szwedzkie Gustawa Wazy, 1520—1523. Koniec unii kalmarskiej; zwycięstwo protestantyzmu w Danii. Zaprowadzenie reformacji w Szwecji i rządy Gustawa I. — N. II/1., ustępy 49. Położenie polityczne i gospodarcze Anglii. 50. Odrodzenie w Anglii. Tomasz Morus. 51. Prądy religijne w Anglii. Pierwsze zerwanie z Rzymem. 52. Ustalenie się kościoła anglikańskiego 1559. 41. Luteranizm w Skandynawji].

f) „Odrodzenie katolicyzmu. Rola Hiszpanji. Jezuici“. [K. III/1., § 28. — Z. III rozdz. VII. Straty katolicyzmu do połowy wieku XVI. Nowe zakony włoskie i inkwizycja św. Św. Ignacy Loyola 1491—1556 i zakon jezuitów. Misje poza Europą i działalność jezuitów w krajach zagrożonych przez reformację. — N. II/1., ustępy 53. Skutki reformacji. 56. Wznowienie inkwizycji św. 55. Zakon jezuitów].

g) „Sobór trydencki i jego znaczenie, dwa obozy w Europie: katolicki i protestancki“. [K. III/1., § 25, 28. — Z. III. rozdz. VII. Sobór trydencki 1545—1563. Skutki soboru trydenckiego; odrodzenie uroku papieżstwa. — N. II/1., ustęp 54. Sobór trydencki. — N. W. II/1., nr. 13. Sobór trydencki (otwarcie soboru; dekret o reformie duchowieństwa)].

Uwaga: Poglębienie źródłowe rozdziału II historii nowożytnej p. t.: „Okres reformacji i kontrreformacji w Europie“ znajdzie studjujący w „Tekstach źródłowych“ w zeszytach: 28 (II. 9. Ulryk Hutten w tłumaczeniu niemieckiem. III. Reformacja), 29. (II. Wojna religijna w Niemczech), 32. (I. Reformy w Kościele katolickim. VIII. Teorje polityczne w dobie kontrreformacji).

4. *Przykład z historii nowoczesnej.* Historję nowoczesną ujmuje Program analogicznie do historii nowożytnej, grupując materiał dokoła podstawowych dat w 22 (punktach) rozdziałach, przy czem wysuwa jako chwile przełomowe lata 1815, 1830, 1848, 1863, 1870, 1914 uzgodnione ze stanowiska dziejów Polski z chwilami powszechno-dziejowemi Europy. Rozdział 15, stanowiący wyjście dla podmalowania tła układu stosunków europejskich po roku 1870, związany genetycznie ze stojącą w dalszej perspektywie wojną światową i wskrzeszeniem państwa polskiego, w Programie brzmi: „Wojna turecko-rosyjska. Kongres berliński. Zmiany na półwyspie bałkańskim. Trójprzymierze i trójporozumienie“. Na podstawie „Przykładu rozwinięcia programu“, z uwzględnieniem odpowiednich ustępów wypisów¹⁾, przedstawi on następujący układ materiału i wiadomości:

a) „Wojna turecko-rosyjska. Wpływy rosyjskie na Bałkanach. Wojna 1878 r. Traktat w San Stefano. Kongres berliński. Zmiana traktatu“. [Z. III. rozdz. XXVII. Pokój w Europie a walki na półwyspie Bałkańskim: Wojna Rosji

¹⁾ Program przewiduje lekturę traktatu w San Stefano i traktatu berlińskiego.

z Turcją, 1877—1878. — N. II/2. ustęp 125. Dalsze walki ludów bałkańskich o wolność. Wypieranie Turków z Europy. — Sz. § 240. Kwestja wschodnia i postawa Rosji, § 241. Sprawa reform i kryzys finansowy Turcji, § 242. Interwencja mocarstw europejskich (w maju 1876 r.) i konferencja londyńska (w grudniu 1876 r.), § 243. Wojna rosyjsko-turecka 1877—8, § 244. Interwencja Anglii. Pokój w San Stefano i kongres berliński].

b) „Zmiany na półwyspie bałkańskim“. [Z. III. rozdz. XXVII. Nowe królestwa Rumunii, Serbji i Bułgarji. Grecja i Kreta; rozruchy macedońskie i rewolucja turecka. — N. II/2, ustęp 125 (jak wyżej). — Sz. § 247. Rozwój państw bałkańskich i emancypacja ich z pod wpływu Rosji. Rozdział 70. Kwestja wschodnia przed kryzysem bałkańskim].

c) „Trójprzymierze i trójporozumienie“. [Z. III. rozdz. XXVII. Wielkie mocarstwa i ich wzajemne stosunki. — N. II/2, ustęp 126. Międzynarodowe stosunki. — Sz. § 245. Antagonizm Rosji i Austrii i przymierze austriacko-niemieckie (1879 r.). Geneza trójprzymierza; § 267. Przesilenie finansowe w Rosji i sojusz francusko-rosyjski (1891); § 275. Pokój zbrojny i antagonizmy handlowo-celne; § 276. Imperjalizm nowoczesny śródziemno-morski. Francja i Włochy; § 277. Podbój wnętrza Afryki. Imperjalizm środkowo-afrykański. Francja, Anglja i państwo Kongo; § 278. Imperjalizm Chamberlaina. Podbój górnego Nilu i zatarg Anglii z Francją o Faszodę. Rozdział 68. Król Edward VII i układ śródziemno-morski. Rozdział 69. Bliski Wschód i polityka okrażania Niemiec. — N. W. II/2, nr. 62. Trójprzymierze].

Uwaga: Poglębienie źródełowe rozdziału powyższego znajdzie studjujący w „Tekstach źródłowych“ zeszyt 55 (Okres równowagi europejskiej 1871—1914: II. Wojna i rewolucje na Bałkanach. IV. Wielkie mocarstwa) i 56 (Ameryka i daleki Wschód w polityce światowej. IV. Penetracja państw europejskich na kontynencie azjatyckim. VI. Opanowanie kontynentu afrykańskiego przez mocarstwa europejskie).

III. Źródła — Źródłoznawstwo (Heurystyka)

Nauki pomocnicze (podstawowe)

Gruntowne opanowanie znajomości faktów historycznych w zakresie wskazanym programem i podręcznikami w oparciu o wypisy i teksty źródłowe, stanowi stopień pierwszy w systematycznym studjum historii. Jest to zarazem minimum wiedzy faktycznej, wymaganej od przyszłego nauczyciela, ale nie jest jeszcze naukowym badaniem historii, nawet przy korzystaniu z wyimków źródłowych. Te bowiem (pomijając, że w przeważnej części są znane studjującemu w formie nie wystarczającej dla badacza, bo w tłumaczeniu) w tym wypadku są tylko ilustracją konstrukcji, względnie służą do jej pogłębienia. Przy naukowym badaniu historycznym punktem wyjścia jest źródło, a obraz (rekonstrukcję) procesu historycznego tworzymy z ustalonych na podstawie źródeł faktów jednostkowych. Dlatego potrzebna jest znajomość źródeł. Nauka o źródłach, stanowiąca pierwszy etap w studjum naukowym historii, czyli źródłoznawstwo zowie się także heurystyką¹⁾. O zasadach i zagad-

¹⁾ Z greckiego: *heurisko* = znajduje, badam; *heuristike (techné)* = (sztuka) badania.

nieniach heurystyki informuje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (str. 19—46) oraz M. Handelsman w „Historyce“ (§ 9. Źródła historyczne str. 46—52). W elementarnem studjum heurystyki należy najpierw nauczyć się źródła klasyfikować, a przedewszystkiem rozróżniać źródła bezpośrednie od pośrednich¹⁾. Do bezpośrednich zaliczamy przedewszystkiem pozostałości (szczątki) w ściślejszem tego słowa znaczeniu: szczątki cielesne (np. mumje), język (np. wspólne etymologicznie pokrewne nazwy w zakresie stosunków rodzinnych dowodzą istnienia ustroju rodzinnego u pierwotnych Aryjczyków), stosunki i instytucje (np. prawo bliższości, t. j. niemożność sprzedania majątku bez pozwolenia krewnych, jako pozostałość dawnego ustroju rodowego w zakresie wspólności majątkowej), wytwory czyli produkty (np. wyroby z brązu znalezione w grobie przedhistorycznym dowodzą znajomości wyrobu tych narzędzi oraz świadczą o poziomie artystycznym; mogą one być albo miejscowym wyrobem albo nabytkiem od innych ludów), a przedewszystkiem akta urzędowe (np. rachunki dworu królewskiego) i prywatne (np. katalog biblioteki katedry krakowskiej), listy (np. korespondencja Lelewela, średniowieczna korespondencja mistrzów krzyżackich) i t. p. oraz pomniki: napisy (np. napisy w katakumbach starochrześcijańskich), pomniki w ściślejszem tego słowa znaczeniu (monumenty), (np. piramidy), dokumenty

¹⁾ Podajemy tu celowo, przyjętą przez E. Bernheim'a klasyfikację źródeł, zwracając uwagę na pewne różnice zachodzące między tą klasyfikacją, a podaną przez M. Handelsmana w jego „Historyce“. Uważny czytelnik różnice te sam spostrzeże i wartość klasyfikacji oceni.

(np. akta unji lubelskiej). Do źródeł pośrednich czyli t. zw. źródeł tradycji zaliczamy źródła tradycji obrazowej (np. obrazy, mapy i plany wykonane podczas wojen polsko-moskiewskich w obozie Stefana Batorego; mapa Ukrainy Beauplana; grobowiec Kazimierza Jagiellończyka w katedrze na Wawelu), ustnej (np. podanie o Krakusie i Wandzie; przysłowie „Za króla Olbrachta wyginęła szlachta“; „Pieśni o Rolandzie“), w końcu źródła tradycji pisanej (względnie drukowanej). Rozróżniamy wśród źródeł tradycji pisanej, zwanych także źródłami historjograficznymi (opisowemi): napisy historyczne (np. *Monumentum Ancyranum*), genealogie czyli rodowody (np. układane przez logografów greckich), kalendarze (np. kalendarz krakowski, założony w związku z kanonizacją św. Stanisława), roczniki czyli annały (np. rzymskie *Annales Maximi*; Rocznik Świętokrzyski dawny), kroniki (np. Kronika Janka z Czarnkowa), biografje (Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka pióra Kallimacha), pamiętniki (np. Stanisława Augusta i t. d.¹⁾.

¹⁾ Celem nabrania elementarnej wprawy w klasyfikowaniu źródeł wystarczy przeglądnąć dokładnie poszczególne zeszyty „Tekstów źródłowych“ i rozpatrzyć je w dwu kierunkach: 1) określić rodzaj źródła, 2) zestawieć rodzaje źródeł dla poszczególnych problemów. Np. w zeszycie 6 (Grecja w okresie wojen perskich): do powstania jońskiego mamy zestawione jako źródła a) wyimki z Herodota, b) napis (inskrypcję) na kamieniu (w przypisku). Herodot jest źródłem tradycji pisanej a zatem źródłem pośrednim. Napis zaś (list) jest co do formy pomnikiem, co do treści aktem, w każdym razie źródłem bezpośrednim. Do państwa Ateńskiego mamy podane wyimki z Tucydysesa (źródło historjograficzne, tradycji pisanej) oraz dwie inskrypcje [Lista danin ateńskich, Uchwała ateńska w sprawie Chalkis, a zatem jako źródło bezpośrednie, należące do kategorii pomników (co do formy), lecz również treściowo (jako rezultat działania władz) do akt urzędowych].

Źródła bezpośrednio a w szczególności pozostałości (szczątki) w ściślejszem tego słowa znaczeniu są przedmiotem osobnych nauk, które obok swego samodzielnego stanowiska, mają także znaczenie nauk pomocniczych historii. Taką jest nauka o wykopaliskach czyli archeologia¹⁾, zależnie od okresu i kraju odróżniana jako archeologia przedhistoryczna (prehistorja), egiptologia, asyriologia, hettytologia, archeologia klasyczna (Grecja, Rzym), archeologia biblijna na terenie Palestyny. Dalej mamy tu: językoznawstwo (lingwistykę), folklor, etnologję, prawo, historję sztuki, archiwistykę i t. d. Źródła bezpośrednio utrwalone na piśmie, a więc akta wszelkiego rodzaju oraz pomniki, zależnie od formy, w jakiej są spisane t. j. czy w formie napisu czyli inskrypcji, czy też w formie aktu, dokumentu, zwoju, książki i t. p. na jakimkolwiek materiale piśmiennym (tabliczka gliniana, papirus, skóra, liść palmowy, pergamin, papier, tabliczka woskowa i t. d.) i z tego względu najważniejsze, w pierwszej linii są przedmiotem badania historyka.

Pierwszym etapem tej pracy naukowo-badawczej jest należyte zrozumienie źródła, zwłaszcza, o ile mamy do czynienia ze źródłem w stanie surowym. To zadanie spełniają nauki pomocnicze historii, zwane też podstawowymi, które stanowią specjalną dla siebie umiejętność techniczną. O rodzajach nauk pomocniczych informuje rozdz. II. Ks. I. Langlois-Seignobos'a „Wstępu do badań historycznych“ (str. 47—75), gdzie wymieniono następujące nauki pomocnicze hi-

¹⁾ Z greckiego: *archajos* = stary, dawny, starożytny, pierwotny, początkowy (*arche* = początek); *logos* = nauka.

storji: epigrafikę¹⁾, paleografję²⁾, filologję³⁾, dyplomatykę⁴⁾, z jej dodatkami chronologją techniczną i sfragistyką⁵⁾, oraz archeologję z jej gałęziami numizmatyką⁶⁾ i heraldyką⁷⁾. Cenne, choć niekompletne wskazówki bibliograficzne odnośnie do podręczników z dziedziny nauk pomocniczych historii w zakresie potrzebnym historykowi polskiemu podaje M. Handelsman w „Historyce“ (§ 4. Metoda historii, str. 21—24), który wymienia obok heraldyki tak ważną dla badań polskich genealogję⁸⁾; obszerniej, ale również i wyłącznie z punktu widzenia potrzeb polskiej historjografji, informuje o zadaniu i zakresie nauk pomocniczych Stanisław Ptaszycki w „Encyklopedji nauk pomocniczych historii literatury polskiej“ (str. 10—19). Należy do nich dodać jeszcze metrologję⁹⁾.

Zarówno zasób źródeł, jak posługiwanie się naukami pomocniczymi w badaniu historycznym poszczególnych epok, wykazuje wybitne różnice, zależne od samych epok. W zakresie źródeł do historii starożytnej, zwłaszcza historii starożytnego Wschodu, na pierwszy plan wysuwają się napisy, w historii greckiej i rzymskiej zaczynają odgrywać już rolę znaczną obok

¹⁾ Z greckiego: *epi* = na; *grafo* = piszę; *epigrafike* (*technē*) = [sztuka (odczytywania)] napisów.

²⁾ Z greckiego: *palaios* = stary, starodawny; *grafo* = piszę.

³⁾ Z greckiego: *fileo* = lubię, miłuję; *logos* = myśl, słowo, mowa.

⁴⁾ Z greckiego: *diploma* = dyplom, dokument.

⁵⁾ Z greckiego: *sfragis* = pieczęć.

⁶⁾ Z greckiego: *nomisma* = moneta, pieniądz.

⁷⁾ Nauka o herbach.

⁸⁾ Z greckiego: *genos* = ród; *logos* = nauka.

⁹⁾ Z greckiego: *metron* = miara; *logos* = nauka.

napisów źródła historjograficzne, stąd obok filologii poważna rola archeologii z numizmatyką oraz epigrafiki, a paleografii o tyle, o ile chodzi o krytykę tekstów dziejopisarstwa greckiego i łacińskiego, względnie odczytywanie papirusów. W historii średniowiecznej znajomość epigrafiki schodzi na plan dalszy, bo na pierwszy plan wysuwają się źródła pisane w ściślejszem tego słowa znaczeniu (przedewszystkiem dyplomy i rękopisy), co wymaga znajomości paleografii (łacińskiej, greckiej, niemieckiej, słowiańskiej, arabskiej i t. d.), przyczem rozróżniamy paleografię ksiąg (kodeksów) i paleografię dyplomów, oraz znajomości dyplomatyki, sfragistyki, chronologii i t. d. W miarę posuwania się ku czasom nowożytnym, zwłaszcza od momentu wejścia w użycie papieru i wynalazku druku, znaczenie dyplomu jako źródła schodzi na plan dalszy, natomiast wzrasta znaczenie i ilość akt, listów, a zatem znajomość dyplomatyki staje się zbędną. Jest jeszcze potrzebna znajomość paleografii, choć i tej rola maleje dzięki temu, że znaczna ilość źródeł występuje w formie drukowanej, a pismo zbliża się coraz bardziej do nowoczesnego.

Historyk zajmujący się czy średniowieczem, czy czasami nowożytnymi bez względu na to, czy bada historję powszechną czy narodową, swoją pracę badawczą opiera na źródłach pisanych i drukowanych. Pierwsze zasadniczo gromadzą archiwa, drugie zasadniczo biblioteki.

Dla należytego obznajomienia się z pojęciem nowoczesnego archiwum należy przestudjować z „Historyki“ Handelsmana odpowiedni ustęp (§ 11. str. 55—61), w którym znajdują się także zwięzłe wskazówki o archiwach krajowych i zagranicznych

(str. 61—74); należy je również sobie przyswoić¹⁾. W badaniu archiwalnym obowiązuje zasada, że poszukujący źródeł, zanim przystąpi do badania, musi zdać sobie sprawę z tego: a) w jakich archiwach ma poszukiwać źródeł; b) co w danym archiwum znajdzie. Obydwa postulaty wymagają zaznajomienia się z zawartością (charakterem) poszczególnych archiwów, ich organizacją oraz znajomości akt (rodzajów ksiąg, dokumentów i t. d.) wogóle. Informacje źródłowe w tym kierunku, poza wskazanym ustępem w „Historyce“ Handlsmanna, znajdzie studjujący w St. Ptaszyckiego „Encyklopedji nauk pomocniczych historii i literatury“ (Archiwistyka str. 194—261, 263—269), w T. Wierzbowskiego „Vademecum“ (wyd. 2, str. 227—246, w opracowaniu K. Tyszkowskiego), w St. Kutrzeby „Źródłach dawnego prawa polskiego“ (t. II. Lwów 1926 str. 358—456), E. Chwałewika „Zbiorach Polskich“ (wydanie 2, Warszawa 1926. Tomy I—II, w alfabetycznym układzie według miejscowości) oraz w pracy Karola Buczka (pod kierunkiem Władysława Semkowicza) p. t. „Archiwa polskie“: [„Nauka Polska“²⁾]. Materiały do spisu instytucyj i towarzystw naukowych w Polsce t. VII].

¹⁾ Zaznaczyć trzeba, że studjum teoretyczne zarówno nauk pomocniczych, jak i archiwistyki nie da się pomyśleć bez naoczni (autopsji) dyplomów (z oryginałów względnie fotografii), akt, ksiąg i t. d. ze średniowiecza i czasów nowożytnych oraz obejrzenia, bodaj zgrubsza jakiegoś łatwiej dostępnego archiwum. Orjentując się według wskazanych podręczników informacyjnych, powinien każdy studjujący historję, o ile możliwości zwiedzić dostępne mu archiwa, zapoznać się z ich zasobem i organizacją.

²⁾ Wspomniany tom „Nauki Polskiej“ wymienia także „Muzea i zbiory o charakterze muzealnym w Polsce“ w opracowaniu Edwarda Baranowicza oraz „Biblijoteki“ w opracowaniu Stefana

Dla zapoznania się z różnymi rodzajami ksiąg, dokumentów, akt i t. p. źródeł archiwalnych (diarjusze, listy, *libri foundationum*, *libri beneficiorum*, wizytacje, inwentarze, lustracje, księgi rachunków gospodarczych, dokumenty, kopje, kopjarze, zbiory akt, formularze, księgi urzędów państwowych jak metryki koronna, litewska, mazowiecka, księgi skarbowe i t. d. księgi sądowe, akta sejmowe i t. d.) należy przestudjować odpowiednie partje z St. Kutrzeby „Historji źródeł dawnego prawa polskiego“¹⁾, kładąc jednak nacisk na te kategorie źródeł, które wymieniają programy, oraz są reprezentowane w „Tekstach źródłowych“, wypisach i t. d.

Dla należytego obznajomienia się z pojęciem nowoczesnej biblijoteki zalecenia godne jest zapoznanie się z książką Józefa Grycza „Przewodnik dla korzystających z biblijotek oraz spis dzieł pomocniczych“ (Wydawnictwo Tow. Szkoły Ludowej. Kraków 1925), nadto sięgać można po wskazówki do Handelsmana „Historyki“ (§ 10. Biblijoteki str. 52—55, § 12. Biblijografja historyczna str. 74—95), ewentualnie do St. Ptaszyckiego „Encyklopedji nauk pomocniczych“ (str. 70—120. Katalogi inkunabułów. Katalogi

Dembego. Dla śledzącego postępy i rozwój archiwistyki polskiej oraz pragnącego mieć materiał informacyjny bieżący w przeszłości, wskazanem jest stałe przeglądanie zawartości „Archelonu“, czasopisma naukowego poświęconego sprawom archiwalnym, wychodzącego od r. 1927 (dotąd 2 tomy) pod redakcją St. Ptaszyckiego, jako wydawnictwo Archiwów Państwowych.

¹⁾ Książka St. Kutrzeby, choć pisana z punktu widzenia potrzeb uniwersyteckiego studjum prawniczego, powinna jednak ze względu na wielkie bogactwo materiału informacyjnego znaleźć się w ręku każdego studjującego historję. Zobacz bliższe wskazówki w rozdz. VI niniejszego poradnika.

druków XVI w. Katalogi rękopisów. Zbiory na ziemiach polskich. Indeksy do czasopism) ¹⁾.

Zarówno w pracy archiwalnej, jak i bibliotecznej obowiązuje studującego historję powszechną jak i polską znajomość najważniejszych biblijografij specjalnych, któremi są: Langlois Ch. v. „Manuel de bibliographie historique“ t. 1—2. Paris 1901—04. — Chevalier U. „Répertoire des sources historiques du Moyen Age“. Vol. 1—4. Paris 1894—1907. — Potthast A. „Bibliotheca historica medii aevi“. 2 Aufl. Bd. 1—2. Berlin 1896. — Oesterley H. „Wegweiser durch die Literatur der Urkundensammlungen“. Bd. 1—2. Berlin 1885—86. — Dahlman-Waitz. „Quellenkunde der deutschen Geschichte“. 8 Aufl. hg. von P. Herrer. Leipzig 1912. — Ikonnikow. „Opyt russkoj istorjografiji“ t. I, 1—2; II, 1—2. Kijów 1891—1908 — Zirbt Č. „Bibliographie česke historie“. Díl. I. Praha 1900. — Dla specjalizującego się zaś w historii polskiej obowiązuje znajomość oparta na autopsji biblijografij ogólnych: Karola Estreichera „Bibliografja polska“. T. 1—26. Kraków 1870—1915, oraz Ludwika Finkla „Bibliografja historii polskiej“. Cz. I—III i Dodatki. Lwów-Kraków 1891—1914. Zarówno co do pierwszej jak i drugiej konieczne jest gruntowne zapoznanie się z ich układem. Biblijografja Estreichera składa się z trzech seryj: Serja I składa się z t. 1—5, obejmujących „Bibliografję XIX w.“ (Kra-

¹⁾ Wielką też korzyść przynieść może posługiwanie się „Katalogiem biblioteki podręcznej czytelní oraz biura katalogowego Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie“ (w opracowaniu dr. Józefa Grycza Kraków 1925), która jak wiadomo liczy 9200 tomów i daje tem samem poważny substrat do biblijograficznego opanowania szeregu dzieł podstawowych.

ków 1870—80), dopełnień do r. 1880, które wyszły jako t. 6—7. (Kraków 1881—82). Wymienia ona w układzie alfabetycznym dzieła wydane w Polsce we wszystkich językach, dalej napisane przez Polaków ale wydane w językach obcych, wreszcie dzieła obcych pisarzy Polski dotyczące. Uzupełnień po r. 1880 należy szukać w „Przewodniku Bibliograficznym”, wychodzącym od r. 1878 w Krakowie, pod redakcją Władysława Wisłockiego, obecnie we Lwowie pod redakcją Władysława Tadeusza Wisłockiego, który w drodze uzupełnień stara się zapłacić lukę w wydawnictwie, wytworzoną latami wojny światowej 1914—1919. Uzupełnienie serji bibliografji Estreichera po r. 1880 stanowi tegoż „Bibliografja polska XIX stulecia” (Lata 1881—1890 t. I—IV. Kraków 1906—1916), ułożona w porządku alfabetycznym. — Serja II, og. zb. t. 8—9 obejmuje w układzie chronologicznym „Bibliografję w. XV—XVIII”. Kraków 1883—1888; w t. 10. Spis chronologiczny 1800—1870 z dopełnieniami. Kraków 1885; w t. 11. Spis chronologiczny 1871—1889 wraz z dopełnieniami i sprostowaniami do tomów 8—11. Kraków 1890. — Serja III. t. 12—26: Stulecie XV—XVIII alfabetycznie od litery A.—R włącznie. Kraków 1891—1915. Nieukończona, ale kontynuowana serja zestawia w alfabetycznym układzie druki od r. 1455 wszystkich w Polsce i o Polsce drukowanych dzieł z podaniem bibliotek, w których dane dzieła się znajdują.

Bibliografja Finkla składa się z trzech części i dodatków w układzie rzeczowym: Część I. Wiadomości wstępne. 1) Archiwa i biblioteki. 2) Nauki pomocnicze: Chronologja, Dyplomatyka, Sfragistyka, Heraldyka, Numizmatyka, Epigrafika. 3) Źródła, Zbiory, Dokumenty, Kroniki, Pamiętniki od w. X do

r. 1815. — Część II. Opracowania: 1) Historia wewnętrzna: Geografia i Etnografia, Wiara i Kościół, Prawo i Ekonomia. Oświata: Historia obyczajowa, Wychowanie i Szkolnictwo, Literatura i Sztuka. — Część III. Opracowania: 2) Historia polityczna. — Dodatek I: Uzupełnienia po koniec r. 1900. Dodatki i sprostowania. Skorowidze: osób, miejscowości i autorów XIX wieku. — Dodatek II. Zeszyt 1: c. d. za lata 1901—1910.

Uwaga: Ponieważ bibliografia Finkla obejmuje materiał bibliograficzny do roku 1900, a tylko częściowo do r. 1910, przeto w poszukiwaniach bibliograficznych prac, wydanych po r. 1900, należy korzystać z periodycznej bibliografii historycznej ukazującej się w „Kwartalniku Historycznym“, dla której przyjęto również układ rzeczowy.

IV. Krytyka zewnętrzna — Ważniejsze typowe zbiory źródeł — Krytyka wewnętrzna (Hermeneutyka)

Z chwilą, kiedy historyk zbierze potrzebne mu do badania źródła, musi przed przystąpieniem do konstrukcji historycznej przedsięwziąć szereg czynności związanych z ogólnymi warunkami poznania historycznego t. j. musi dokonać krytycznego opracowania źródeł. O tych warunkach informuje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (Ks. II, Rozdz. I. Ogólne warunki poznania historycznego, str. 67—75). W następstwie tego teoretyczne studjum historyczne kładzie na przyszłego historyka obowiązek zapoznania się z zasadami krytyki zewnętrznej (inaczej zwanej niższą lub erudycyjną) oraz krytyki wewnętrznej (czyli wyższej albo

hermeneutyki). O zadaniach krytyki erudycyjnej informuje M. Handelsman w „Historyce“ (§. 13, str. 96—100). Krytyka erudycyjna rozpada się na pewne działy (gałęzie), które wymagają bardzo sumiennego studjum, czego najlepiej dokonać w miarę możliwości przez rozległe odczytanie w typowych i wzorowych pracach z tego zakresu, oraz przemyślenie wywodów zawartych w dziełach metodologicznych. Kolejno zatem należy zaznajomić się z metodami postępowania, które pozwolą nam odpowiedzieć na pytania, jakie sobie stawiamy (pozornie niezbyt skomplikowane i niby bardzo proste) w odniesieniu do każdego źródła, a mianowicie: 1) kiedy powstało? 2) gdzie powstało? 3) kto jest autorem? 4) dla kogo było pierwotnie przeznaczone, względnie kto je pierwotnie odebrał (posiadał)? 5) czy jest oryginałem czy kopją? 6) czy jest prawdziwe czy sfalszowane w całości czy częściowo (interpolowane)? 7) czy jest przekazem zależnym, czy niezależnym? Ten ogół pytań obejmujemy ogólnem mianem zasad postępowania w badaniu nad pochodzeniem źródła czyli wykryciem jego provenjencji. Ogólny pogląd na zagadnienia provenjencji, stanowiące pierwszy dział krytyki erudycyjnej, daje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (rozdz. III. Pochodzenie, str. 95—109, rozdz. V. Erudycja i erudyci str. 122—153). Szerzej i systematyczniej rozwija go M. Handelsman w „Historyce“, wskazując drogę, prowadzącą do odpowiedzi na poszczególne pytania (§ 14. Krytyka pochodzenia, str. 100—113; § 15. Krytyka charakteru źródła, str. 113—130; § 16. Analiza źródeł, str. 130—145).

Krytyka erudycyjna w zakresie zagadnień provenjencji wymaga dwu warunków: a) specjalnego uzdolnienia, b) technicznego opanowania metod, zwłaszcza w zakresie nauk pomocniczych historii. O ile pierwszy warunek jest darem przyrodzonym, o tyle drugi wymaga studjów. W zakresie elementarnym wystarczy gruntowne przestudjowanie zasad wyłożonych we wskazanych paragrafach „Historyki“ Handelsmana¹⁾, w zakresie wyższym trzeba przestudjować dzieła

¹⁾ O ileby studjujący nie miał możności przestudjowania dzieł, na które powołuje się M. Handelsman w swych wywodach, niemniej jednak wskazane jest na elementarnym stopniu zapoznanie się z zagadnieniem provenjencji pewnych źródeł na podstawie dostępnych łatwo wydawnictw źródłowych. Wydane przez Wendego „Dokumenty historyczne“ (zob. w wykazie literatury na str. 37) mogą dostarczyć materiału do referatów, które tu podaje przykładowo: 1) Określić provenjencję księgi Henrykowskiej. 2) Określić provenjencję trzech dokumentów dla klasztoru w Trzebnicy. 3) Określić provenjencję Wielkiej karty wolności. 4) Określić provenjencję *Capitulare de villis*. Dla rozpatrzenia zagadnień provenjencji mają szczególne znaczenie wstępy poprzedzające wszelkie publikacje źródłowe. Również niektóre tomiki „Biblioteki Narodowej“ wydawane przez Krakowską Spółkę Wydawniczą mogą służyć jako materiał do rozważań zagadnień provenjencji. (Serja I. Nr. 12. Żółkiewski Stanisław. Początek i progres wojny moskiewskiej, ze wstępem i komentarzem prof. dr. W. Sobieskiego; Nr. 31. Długosz Jan. Bitwa Grunwaldzka (z „Historji Długosza“), opracował prof. dr. Jan Dąbrowski; Nr. 35. Konarski Stanisław. Wybór pism politycznych. Ze wstępem i objaśnieniami prof. dr. W. Konopczyńskiego; Nr. 59. Anonim t. zw. Gall. Kronika Polska, przełożył i opracował prof. dr. Roman Grodecki; Nr. 62. Pasek Jan. Pamiętniki, opracował prof. Aleksander Brückner; Nr. 88. Kitowicz Jędrzej. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III, opracował dr. Michał Janik; Nr. 90. Staszic Stanisław. Uwagi nad życiem Jana Zamoyckiego, opracował dr. St. Czarnowski; Nr. 98. Staszic Stanisław. Przestrogi dla Polski, opracował dr. St. Czarnowski). Przy ta-

służące za podstawę wywodów M. Handelsmana względnie przezeń wskazane. Niejednokrotnie trzeba sięgnąć do innych analogicznych prac, posiadających wyższą wartość metodologiczną, oraz do innych podręczników z zakresu metodologii historii i nauk pomocniczych. Ponieważ M. Handelsman w swej „Historyce“ rozpatruje zagadnienia źródeł jedynie na materiale zaczerpniętym ze skarbca polskiego doświadczenia badawczego, dlatego studjum tych zagadnień o ile idzie o materiał obcy (nie polski), należy oprzeć na informacjach innych podręczników np. E. Bernheima „Lehrbuch der historischen Methode“¹⁾. Znajomość tych zagadnień metodologicznych z zakresu historii powszechnej jest nawet w praktyce nauczycielskiej potrzebna, choćby dla głębszego zrozumienia pewnych wyników badań źródłowych spotykanych w wypisach np. w odniesieniu do t. zw. darowizny Konstantyna.

Zadanie krytyki erudycyjnej nie zamyka się wyłącznie w obrębie czynności analitycznych, mających na celu określenie provenjencji źródła. Obok niej bowiem istnieje jej dział drugi t. j. krytyka odtwarzania (restytucyjna) opierająca się na rezultatach poprzedniego działu. Jej celem jest poprawne wydawanie źródeł. O tym dziale informuje Langlois-Seignobos we

kiem elementarnem rozpatrywaniu, oczywiście odpowiedź na owych siedm pytań wypadnie również w dosyć prymitywnej formie, a bardzo często będzie jej brak. W każdym razie wstępy owe dadzą nam pogląd na stan naszej wiedzy, na provenjencję niektórych źródeł.

¹⁾ Rozdz. IV. Krytyka. § 2. Äussere Bestimmung der Quellen (oznaczenie czasu i miejsca powstania oraz autorstwa źródła, analiza źródeł). § 1. Prüfung der Echtheit (fałszerstwa i interpolacje).

„Wstępnie do badań historycznych“ (Ks. I Cz. I. rozdz. II. str. 77—94) oraz M. Handelsman w „Historyce“ [§ 17. Publikowanie (ogłaszanie drukiem) źródeł historycznych str. 146—158]. Wywody Handelsmana powinni studjujący, zwłaszcza mający zamiar wydawać jakiekolwiek średniowieczne źródło historyczne, uzupełnić za poznaniem się z „Instrukcją wydawniczą dla średniowiecznych źródeł historycznych“, opracowaną przez Komisję Historyczną Polskiej Akademji Umiejętności (Kraków 1925). Sumienne przestudjowanie zasad wyłożonych w „Instrukcji“ z uwzględnieniem powołanych w niej wydawnictw, pozwoli ponadto wglądać w ścisły związek zachodzący między krytyką pochodzenia a krytyką restytucyjną oraz nauczyć krytycznego patrzenia na wartość wydawniczą dotychczas wydanych zbiorów źródeł. Jednym z podstawowych warunków pracy badawczej historyka poza znajomością metod krytyki erudycyjnej jest znajomość typowych wydawnictw źródłowych, ważniejszych drukowanych zbiorów źródeł. Do najważniejszych¹⁾ wielkich zbiorów źródeł o światowej sławie, które wymieniam przykładowo, należą: „Corpus Inscriptionum Graecarum“ (cytowany zwykle C. I. G.) rozpoczęty w r. 1825 przez Augusta Boekh'a, z kontynuacjami: „Corpus Inscriptionum Atticarum (cytowany C. I. A.), „Inscriptiones Graecae“, „Inscriptiones Graecae antiquissimae praeter Atticas

¹⁾ Informacyj o zbiorach drukowanych źródeł należy szukać u Bernheima „Lehrbuch der historischen Methode“ [rozdz. III. Quellenkunde (Heuristik) § 2. Quellensammlungen und Quellenbibliographie]. Ponadto trzeba posługiwać się wskazówkami odnoszącymi się do bibliografji historii, zawartymi w Handelsmana „Historyce“ (str. 85—95) oraz u St. Ptaszyckiego w „Encyklopedji nauk pomocniczych historii i literatury“ (str. 121—124).

in Attica repertas" — „Corpus Inscriptionum Latinarum“ (cytowany C. I. L.) rozpoczęty w r. 1863 przez Th. Mommsena. „Monumenta Germaniae¹⁾ historica“ (cytowane M. G.) rozpoczęte w r. 1826 przez Henryka Pertza, rozpadające się na działy: I. „Scriptores“ (cytowane S. S.) obejmujący kroniki, roczniki i t. p., II. „Leges“ (cytowane L. L.), obejmujący pomniki prawa, III. „Diplomata“ (cytowane D. D.) obejmujący dyplomy, czyli stanowiący zbiór dyplomatarjuszy albo t. zw. kodeksów dyplomatycznych, IV. „Epistolae“ (cytowane Ep.) obejmujący listy, oraz V. „Antiquitates“ (cytowane Ant.) obejmujący dzieła literackie, nekrologi i t. p.; „Deutsche Reichstagsakten“, wychodzące od r. 1867; „Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or Chronicles and memorials of Great Britain and Ireland during the middle ages“ wychodzące od r. 1853, a obejmujące źródła opisowe, oraz „Calendars of state papers“, obejmujące wydawnictwa akt i dokumentów z archiwów państwowych angielskich; „Collection de documents inédits sur l'histoire de France“, wychodzące od r. 1735 publikujące źródła odnoszące się do historii politycznej, literatury pięknej i nauki, archeologii i t. d. Wymienione przykładowo publikacje źródeł, poza tem, że są typowymi formami wydawniczymi, stanowią też równocześnie świadectwa historyczne ewolucji, jaką przechodziła krytyka erudycyjna, która udoskonaliła i ustaliła swe zasady obecnie obowiązujące w ciągu XIX stulecia, w dążności do „oczyszczonego źródła“.

¹⁾ Sumiennie informuje o dziejach i metodzie wydawnictwa M. Z. Jedlicki: „Monumenta Germaniae Historica“. Szkic historyczno-krytyczny. Pamiętnik Historyczno-Prawny pod redakcją P. Dąbkowskiego t. IV. zesz. 3. Lwów 1927.

Fakt, że historyk ma przed sobą poprawny (oczyszczony) tekst źródłowy, nienaganny pod względem autentyczności, o zbadanej względnie określonej provenjencji, z którego poczynił sobie odpowiednie staranne wypiski, nie upoważnia go jeszcze do stwierdzenia na tej podstawie w sposób „mechaniczny“ poszczególnych faktów jednostkowych. Albowiem zanim historyk ustali fakt, musi sobie znów postawić szereg pytań: 1) jak należy zrozumieć badany tekst źródłowy? 2) czy źródło (względnie jego autor) jest wiarogodne? 3) czy wiadomość podana w źródle da się sprawdzić na podstawie innych źródeł, to znaczy czy wiadomość podana przez źródło jest izolowana, czy też ma potwierdzenie w innych źródłach? 4) jakie jest prawdopodobieństwo samego faktu; którego ślad mamy zachowany w źródle?

Metodę, t. j. sposoby dochodzenia do odpowiedzi na te pytania, wskazują zasady krytyki wewnętrznej, a w szczególności zasady interpretacji czyli hermeneutyki źródłowej. Sposoby postępowania celem otrzymania odpowiedzi na pierwsze pytanie daje Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (Dział II. rozdz. VI. Interpretacja (Hermeneutyka) str. 155—170) i M. Handelsman w „Historyce“ (§ 18, Krytyka wewnętrzna str. 158—163), w zakresie drugiego pytania Langlois-Seignobos w rozdz. VII. (Negatywna krytyka wewnętrzna, str. 171—209), Handelsman w powołanym paragrafie 18 (str. 163—170), w zakresie trzeciego i czwartego pytania Langlois-Seignobos w rozdz. VIII (Określenie oddzielnych faktów,

str. 210—229), Handelsman zaś w tym samym paragrafie 18 (str. 170—171 i 172—175).

Hermeneutyka wymaga w zakresie zagadnień interpretacji źródeł trzech warunków: a) specjalnego uzdolnienia, b) technicznego opanowania metod, c) specjalnego wykszolenia zwłaszcza filologicznego i filozoficznego (przedewszystkiem wykszolenia logicznego i psychologicznego). Podobnie jak w zakresie krytyki erudycyjnej, o ile chodzi o zakres elementarny t. j. o zaznajomienie się teoretycznie z metodami, wystarczy i tutaj gruntowne przestudjowanie zasad wyłuszczonych w pracach Handelsmana i Langlois-Seignobos'a. W zakresie wyższym, z wyraźnym celem spożytkowania wiadomości w badaniach krytycznych, trzeba przestudjować powołane w wywodach M. Handelsmana prace a również sięgnąć do analogicznych prac typowych. Poza tem oprócz opanowania podstaw filologii czyto germańskiej, czy romańskiej, czy też słowiańskiej według wskazówek bibliograficznych podanych we wspomnianych dziełach, podstawowym warunkiem w hermeneutyce jest znajomość języka na podstawie rozległego odczytania się w źródłach, a o ile chodzi o wnioski co do samego źródła, zwłaszcza jego wiarogodności i tłumaczenia, wskazane jest ustawiczne rozczytywanie się w danem źródle¹⁾.

¹⁾ Ta strona językowa źródła (oczywiście w odniesieniu do źródeł obcym językiem pisanych jak np. łacińskim, staroniemieckim, ruskim i t. d.) w prawdziwym, a nie dyletanckim badaniu, nie pozwala posługiwać się źródłami tłumaczonemi, bo one nie dają gwarancji, czy myśl pisarza nie została skażona. Nie wyklucza to jednak posiłkowego posługiwania się źródłami tłumaczonemi, ale przy równoczesnem użyciu oryginału t. j. tekstu oryginalnego pod względem językowym.

V. Studium historii polskiej

Specjalizacja w zakresie studjum historycznego

Zapoznanie się z całokształtem dziejów powszechnych oraz z zasadami heurystyki, krytyki erudycyjnej i hermeneutyki, stanowi rzeczowe i metodyczne przygotowanie do naukowego studjum dziejów Polski. Z punktu widzenia rzeczowego zdobyta na podstawie wskazówek, zawartych w rozdziale drugim, znajomość faktów z zakresu dziejów powszechnych wymaga z natury rzeczy (ze względu na ogólne założenie programu) szczegółowego uwzględnienia dziejów Polski, a zatem szerszej i głębszej, niż w odniesieniu do innych narodów znajomości faktów i ich wzajemnych związków. Nabycie ich znajomości drogą odpowiedniego studjum stanowi tem samem pierwszy stopień w zakresie specjalizacji historycznej, opartej o historję Polski. Podstawowy zakres znajomości faktów wskazują podręczniki: Anatola Lewickiego, „Zarys historii Polski“ oraz Władysława Smoleńskiego, „Dzieje narodu polskiego“. Opanowanie zasobu faktów ze szczególnem uwzględnieniem ćwiczeń, umieszczonych we wstępie do podręcznika Smoleńskiego¹⁾, oraz z uwzględnieniem wskazówek, zawartych w podręczniku Lewickiego w opracowaniu J. Friedberga a odsyłających do odpowiednich rozdziałów podręcznika W. Zakrzewskiego, stanowi niższy stopień specjalizacji w historii Polski zarówno w zakresie dziejów wewnętrznych, jak i w oparciu o tło powszechno-dziejowe.

W związku ze studjum historii Polski na pierwszym stopniu należy również uwzględnić materiał wy-

¹⁾ W. Smoleński. Dzieje narodu polskiego. Wyd. 6. uzupełnione, str. 10—12.

pisów i tekstów źródłowych, odnoszących się do dziejów Polski, zawartych w „Wypisach do nauki historii średniowiecznej i nowożytnej“ Cz. I. i II. Cz. Nankego oraz w wypisach wymienionych w spisie literatury (IV A, 2), nadto w „Tekstach źródłowych“ również wymienionych w spisie literatury (IV B, 2). Posługiwać się zaś tu należy analogiczną metodą koncentracji materiału, stosowaną do historii powszechnej¹⁾, przyczem wskazane jest ścisłe nawiązanie do wiadomości, nabytych przy studjum historii powszechnej. Tylko dzięki temu sposobowi postępowania, pomijając już łatwiejsze przyswajanie wiadomości na zasadzie kojarzenia wyobrażeń, zdołamy uchwycić i zrozumieć całokształt historii Polski na tle powszechno-dziejowem, a zarazem należycie sobie w umyśle uwypuklić pewne łańcuchy ewolucyjne, na które mamy zwrócić uwagę, a mianowicie: a) rozwój państwowy, b) rozwój społeczno-gospodarczy, c) rozwój kulturalny (literacki i artystyczny).

Wskazane łańcuchy ewolucyjne wymagają też osobnego pogłębienia drogą odpowiedniej lektury uzupełniającej na podstawie specjalnych podręczników. Wiadomości z zakresu rozwoju państwowego należy oprzeć na podręczniku St. Kutrzeby „Historja ustroju Polski w zarysie“, z zakresu rozwoju społeczno-gospodarczego na J. Rutkowskiego „Zarysie gospodarczym dziejów Polski w czasach przedrozbiorowych“, z zakresu zaś rozwoju kulturalnego na W. Łozińskiego „Życiu polskiem w dawnych wiekach“ oraz na zbiorowej pracy „Polska w kulturze dziejowej“, wydanej pod redakcją F. Konecznego. Ponadto należy tu prze-

¹⁾ Zob. rozdział II niniejszych wskazówek str. 67—68.

studjować jakiś podręcznik historii literatury polskiej np. Konstantego Wojciechowskiego „Dzieje literatury polskiej“ (Lwów—Warszawa 1926). Można też podobnie, jak to wskazałem w zakresie studjum historii powszechnej, i tutaj zastosować analogiczną metodę kolejnego rozwijania poszczególnych punktów programu gimnazjum państwowego. Ograniczę się tu do jednego przykładu z zakresu historii nowożytnej.

Program gimnazjum państwowego w zakresie nauczania historii ujmuje w obrębie dziejów powszechnych nowożytnych historję Polski w następujących punktach, które dadzą się z historii powszechnej wyodrębnić, a mianowicie: 1) Polska za ostatnich Jagiellonów i rola jej na Wschodzie. 2) Polska za królów obieralnych do abdykacji Jana Kazimierza. Wschód Europy. 3) Polska za Michała Korybuta i Jana Sobieskiego. Złamanie potęgi tureckiej. Wzrost Rosji za Piotra Wielkiego. Epoka Sasów w Polsce. 4) Praca nad odrodzeniem narodu i ocaleniem bytu państwowego Polski za Stanisława Augusta.

„Przykład rozwinięcia programu“ zagadnienie postawione w punkcie pierwszym¹⁾ (zamknięte w ramach chronologicznych lat 1502—1572), noszące tytuł „Polska za ostatnich Jagiellonów i jej rola na Wschodzie“ rozbija na trzy ustępy, z których trzeci (końcowy) obejmuje „Ustrój Polski za Jagiellonów“, przy czem ten podtytuł jest bliżej objaśniony odpowiednim rozkładem treści. Idąc po linii tego rozkładu, wskazanej Programem, otrzymamy szereg pytań, na które, pomijając już samo ich następstwo, znajdzie studjujący

¹⁾ W „Dziejach narodu polskiego“ W. Smoleńskiego str. 109—133, 144—183.

odpowiedź inaczej sformułowaną u Smoleńskiego (l. c. str. 144—183), a inaczej u Kutrzeby (Historja ustroju Polski t. I. wyd. 6. str. 98—194). Różnica polega na tem, że Smoleński w swej konstrukcji kładzie nacisk na wiek XVI, przyczem w swym obrazie ustrojowym, pomieszczonym w rozdziale V, a noszącym tytuł „Organizacja Rzeczypospolitej szlacheckiej“, ustawicznie odwołuje się do rozdz. IV „Kształtowanie się Rzeczypospolitej szlacheckiej“. Kutrzeba natomiast daje obraz zupełnie odpowiadający tytułowi, jako jednolity treściowo okres II historii ustroju (1370—1572), ujęty w odpowiednie punkty bez owego odwoływania się wstecz, co stanowi ujemną stronę przedstawienia Smoleńskiego. W tych warunkach oczywiście jest wygodniej tak ze względu na ekonomję czasu, jak i ze względów metodyczno-naukowych, a nadto bardziej wskazane jest śledzenie zagadnień ustrojowych na podstawie podręcznika Kutrzeby z powodu większej rozpiętości perspektywy dziejowej. W tym bowiem wypadku uchwyci się lepiej rozwój państwowy i społeczno-gospodarczy epoki jagiellońskiej, stanowiącej z punktu widzenia historii ustroju zamkniętą całość. W ten sposób, łącząc razem i studjując równolegle podręcznik Kutrzeby i Smoleńskiego, otrzymamy w oparciu o punkty „Przykładu rozwinięcia programu“ następujący schemat dla pracy, a zarazem pytań ustrojowych ¹⁾:

Władza królewska. [Smoleński: Król, str. 146—148. — Kutrzeba: 2. Władza królewska: 1) Następstwo tronu. Elekcje. 2) Treść władzy monarszej i przywileje ziemskie, str. 106—113].

¹⁾ W przypiskach podaję wskazówki co do wyimków źródłowych wskazanych programem.

Dwie części składowe państwa, ustrój sejmu i sposób obrad. [Smoleński: Sejm walny str. 144—146. Stan senatorski. Stan rycerski. Konfederacje, str. 155—166. — Kutrzeba: 14. Stosunek prawno-państwowy do Litwy, Inflant i Kurlandji: 1) Stosunek prawno-państwowy Polski do Litwy przed unją lubelską. 2) Przekształcenie ustroju Litwy pod wpływem Polski. 3) Unja lubelska¹⁾. 4) Stosunek do Inflant. 5) Księstwo lenne Kurlandji i Semigalji, str. 183—191. — 13. Lenna, str. 180—182. — 9. Współdział społeczeństwa w rządach. Rada królewska i sejm: 1) Rada królewska. 2) Udział czynnika społecznego w zawieraniu traktatów. 3) Konfederacje. 4) Samorząd ziemski. 5) Powstanie izby poselskiej. 6) Sejmy, str. 153—166].

Dwoistość urzędów. Urzędy i sądy, organizacja wojska i podatków²⁾. [Smoleński: Urzędy, str. 146—155. Sądownictwo, str. 174—177. Wojsko, str. 177—180. Skarb Rzeczypospolitej, str. 181—189. — Kutrzeba: 8. Urzędy: 1) Urzędy ziemskie. 2) Starostwie. 3) Urzędy koronne i nadworne. 4) Inne urzędy. 5) Incompatibilitas i dożywotność, str. 146—153. — 10. Sądownictwo: 1) Sądy szlacheckie. 2) Sądy prawa niemieckiego, str. 167—174. — 12. Wojskowość, str. 178—180. — 11. Skarbowość³⁾: 1) Dochody królewskie. 2) Podatki. 3) Wydatki, str. 174—178].

¹⁾ „Przywilej około Uniej Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną... 1569 uchwalony.“ (Volumina Legum II. str. 87—92).

²⁾ Kromer „Polska“ (w tłum. Syrokomli) str. 84—108. Urzędy w Polsce.

³⁾ Konstytucje sejmu piotrковского z r. 1562—3 o odbiorze królewskiej. (Vol. Leg. II. str. 13—17). „Uniwersał poborowy piotrkowski roku 1567.“ (Vol. Leg. II. str. 71—77).

Stany w Polsce¹⁾. [Smoleński: Stan senatorski, str. 155—157. Stan rycerski, str. 157—160. Duchowieństwo, str. 166—168. Mieszczanie, str. 168—170. Chłopi, str. 170—174. — Kutrzeba: 3. Szlachta: 1) Pojęcie i zakres szlachectwa. 2) Uprzywilejowanie szlachty, str. 114—119. — 4. Kościół rzymsko-katolicki i inne wyznania chrześcijańskie: 1) Kościół rzymsko-katolicki. 2) Inne wyznania chrześcijańskie, str. 119—123. — 5. Włościanie: 1) Stanowisko prawne włościan. 2) Powstanie gospodarstwa włościańskiego i poddaństwa włościan, str. 124—134. — 6. Miasta i Mieszczanie: 1) Ustrój władz. 2) Stanowisko miast w stosunku do króla. 3) Organizacja handlu i rzemiosła. 4) Stanowisko prawne mieszczan, str. 134—143. — 7. Żydzi, str. 144—145].

Wyższy stopień specjalizacji w zakresie historii Polski wymaga oparcia wiadomości o podręcznik typu uniwersyteckiego. Takim podręcznikiem jest zbiorowo opracowany zarys: „Historji politycznej Polski“ (dotąd w dwu tomach), stanowiący część Encyklopedji Polskiej, wydawanej przez Polską Akademię Umiejętności w Krakowie. Ponadto specjalizujący się w historii średniowiecznej musi, ze względu na sporność w ujęciu i traktowaniu pewnych zagadnień w zakresie średniowiecza, wiadomości powołanego podręcznika uzupełnić równoległym studjum „Dziejów Polski średniowiecznej“, w dwu tomach w opracowaniu Romana Grodeckiego, Stanisława Zachorowskiego i Jana Dąbrowskiego. Wska-

¹⁾ Konstytucja o wieśniakach w Bydgoszczy. (De kmethonibus fugitivis. De Laboribus kmethonum). (Vol. Leg. II. str. 178).

zane podręczniki¹⁾, poza zasobem ujętych naukowo faktów, stanowią podstawę informacyjną w zakresie źródeł i literatury do poszczególnych zagadnień. Na takim poznaniu oparta znajomość całokształtu dziejów Polski pozwala na specjalizację naukową, jest przygotowaniem do badania naukowego (samodzielnego opracowywania monografij historycznych), co znowu wymaga zależnie od tego, czy obieramy za podstawę naszej specjalizacji średniowiecze czy historję nowożytną, czy nowoczesną (w. XIX i XX) większego lub mniejszego pogłębienia nauk pomocniczych historii oraz przygotowania językowego, tudzież wyszkolenia metodologicznego, a obok tego rozległego czytania w klasycznych dziełach nowoczesnej historjografji, odnoszących się do badanych epok, oraz w odpowiednich źródłach.

Obok tej formy specjalizacji, wiodącej studjującego bądź w szeregi erudytów, bądź w szeregi monografistów, względnie syntetyków historycznych, istnieje inna forma specjalizacji wskazana szczególnie w zawodzie nauczycielskim. Jest nią ustawiczna praca nad doskonaleniem się w znajomości historii ojczystej, wiodąca przez lekturę monografij historycznych. Nie musi ona w tym wypadku doprowadzić do prac samodzielnych badawczych, niemniej jednak może być spożytkowana w pracy popularyzacyjnej w rozleglejszem i ściślejszem tego słowa znaczeniu, w pracy nad

¹⁾ Zaznaczyć trzeba, że analogicznego podręcznika dla dziejów po r. 1775 jeszcze nie posiadamy, albowiem dalsze tomy Encyklopedji Polskiej jeszcze się nie ukazały; dlatego też nieodzowne jest studjum opowiednich monografij, które wskazano w dziale V Literatury (str. 38 i nast.).

podręcznikami, nad korekturą podręczników, ich krytyczną oceną, nie mówiąc już o tem, że może przysporzyć sumę zadowolenia osobistego miłośnikowi ojczyściej przeszłości. Niewątpliwie też ta intencja widoczna jest w wymaganiu, jakie stawia Program uproszczonego egzaminu, żądający dowodów gruntownego przestudjowania kilku nowszych dzieł historycznych z pośród najwybitniejszych pod względem wartości naukowej. Dzieła, o które idzie, stanowiące lekturę uzupełniającą¹⁾ należy układać o ile możliwości w pewne grupy, bądź na zasadzie związku chronologicznego, bądź osobowego czy rzeczowego, bądź też działu historii. Pewne grupy rozmaitego rodzaju wskazano już w powołanym spisie literatury np. Unja polsko-litewska; Parlamentaryzm polski; Reformacja w Polsce; Sejm czteroletni i konstytucja 3-go maja; Czasy napoleońskie; Legjony; Były zabór austriacki (Galicja) i t. p. Poza tem przy obiorze grupy lektury historycznej należy kierować się ujęciem problemów według istniejących programów²⁾.

¹⁾ Wymienia je w odpowiedni sposób oznaczone dział V Literatury str. 38 i nast.

²⁾ Celem pamięciowego opanowania bibliografji poszczególnych epok (tytułów monografij) wskazane jest przeprowadzenie odpowiedniego ćwiczenia, polegającego na tem, aby kierując się punktami, względnie rozwinięciem programu wypisać sobie do poszczególnych kwestyj dzieła specjalne, wymienione w niniejszych wskazówkach, a także tu niewymienione ale znane z tytułów. Dobrze jest dokonać pod tym kątem widzenia przeglądu katalogu (zawartości) dostępnej biblioteki np. gimnazjalnej, miejskiej i poczynić sobie odpowiednie notatki na kartkach ($\frac{1}{16}$ arkusza) a następnie ułożyć je sobie rzeczowo według punktów Programu.

VI. Źródła do dziejów Polski¹⁾

Naukowe studjum historii Polski, oraz należyte przygotowanie do samodzielnych badań źródłowych, wymaga znajomości źródeł, które — jak wiadomo — dzielą się na bezpośrednie i pośrednie (tradycji).

A) Źródła bezpośrednie

Do źródeł bezpośrednich zalicza się wszelkie akta i dokumenty, będące śladem, względnie pomnikiem działalności władz, instytucyj, osób fizycznych i prawnych, wyrażone w formie pisanej. Chronologicznie najstarszą formą źródeł bezpośrednich są dokumenty (dyplomy) zachowane w oryginałach od czasu Wła-

Poza tem zawsze jest wskazane podczas jakiegokolwiek lektury robienie notatek bibliograficznych, zwłaszcza do kwestyj wzbudzających zainteresowanie, śledzenie nowości na tem polu przez przeglądanie bibliografij historycznych pomieszczanych w „Kwartalniku Historycznym“.

¹⁾ Niniejszy przegląd źródeł, stanowiący rodzaj rozumowanego przewodnika bibliograficznego, uwzględnia wyłącznie źródła pisane, z pominięciem epigraficznych, i podaje jedynie wiadomości najważniejsze zgodnie z wymaganiami egzaminów uproszczonych. Ponieważ literatura nasza nie posiada jeszcze systematycznie opracowanego z uwzględnieniem potrzeb historyków podręcznika z tego zakresu, trzeba się uciekać do monografij. Dzieła podstawowe, które trzeba w całości lub częściowo przestudjować, wyróżniono typograficznie. W niniejszych wskazówkach pewne dzieła cytuję w skrótach: K. Ź. d. p. = Stanisław Kutrzeba, Historia źródeł dawnego prawa polskiego, T. I—II; H. H. = Handelsman, Historyka; Z. D. P. = H. Zeissberg, Dziejopisarstwo polskie wieków średnich; M. P. H. = Monumenta Poloniae historica. Wielką korzyść dla siebie odniesie studjujący, jeżeli, w związku ze studjum niniejszego rozdziału, przeczyta referat L. Finkla: Zjazdy dotychczasowe, ich habet i debet. (Pamiętnik IV-go Zjazdu Historyków, Lwów 1925).

dysława Hermana, istniejące bądź w oryginałach, bądź w kopjach względnie formułach, publikowane przeważnie w Kodeksach dyplomatycznych albo dyplomatarjuszach¹⁾. Stanowią one podstawowe źródła dla wieku XI—XIV, a częściowo dla wieku XV. Obok dyplomów, w miarę zbliżania się do schyłku średniowiecza, w związku z rozpowszechnieniem się papieru, pojawiają się listy urzędowe (korespondencja), z których łącznie z innymi aktami państwowymi tworzy się specjalne zbiory odpisów (np. *Acta Tomiciana* z XVI w.). (K. Ż. d. p. str. 45—69; H. H. § 15. str. 114—115, 118—119, 121—130, § 16. str. 130—133). Ze względu nietyle na formę, ile na treść prawną, dzielimy dokumenty na akta międzynarodowe, z których wyodrębniamy akta unji lubelskiej (K. Ż. d. p. I. str. 86—83), i wewnętrzne przywileje (zwłaszcza ziemskie), (l. c. str. 70—85).

Współcześnie z dyplomami, a nawet wcześniej od nich (od początku XI w.) pojawiają się listy prywatne, publikowane w Kodeksach listów oraz w publikacjach o różnych tytułach.

Znaczenie dyplomów jako źródła maleje w miarę jak się posuwamy ku schyłkowi średniowiecza, a to dzięki pojawieniu się ksiąg urzędów państwowych. Zaliczamy do nich: „Metrykę koronną“ (początek XV w.) (K. Ż. d. p. str. 110—118), „Księgi skarbowe“ od końca

¹⁾ Zestawienie dyplomatarjuszów najważniejszych postronnych i odnoszących się do polskiego średniowiecza znajdzie studjujący w „Katalogu Biblioteki podręcznej, czytelni i biura katalogowego“ (Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie) Dr. J. Grycza (str. 74—78); zestawienie wydawnictw akt dla okresu nowożytnego w Polsce także (str. 78—80). Poza tem w szerszym zakresie należy posługiwać się bibliografją Finkla Cz. I. i innymi bibliografjami na podstawie wskazówek w rozdz. III, str. 91—93.

XIV w. (l. c. str. 118—122), dalej pojawiające się od drugiej połowy XV w., „Księgi wojskowe“ (l. c. str. 122—123), od r. 1754 „Księgi i akta Komisji skarbowej oraz wojskowej“ (l. c. str. 123—126), od r. 1773 „Księgi i akta Komisji Edukacyjnej“ (l. c. str. 126—127), od r. 1775 „Księgi i akta Rady Nieustającej“ (l. c. str. 127—128), od r. 1790 „Akta Komisji porządkowych cywilno-wojskowych“ (l. c. str. 129), od r. 1790 „Księgi i akta Komisji policji“ (l. c. str. 127), „Księgi i akta Straży“ (l. c. str. 128), z r. 1794 „Księgi i akta Rządu kościuszkowskiego“ (l. c. str. 128—129). Do ksiąg urzędów państwowych zaliczamy analogiczne księgi W. Ks. Lit. z „Metryką litewską“, zawierającą akta od XV w. na czele (l. c. II. str. 58—61) oraz „Metrykę mazowiecką“ (l. c. II. str. 5—6).

Drugą grupę ksiąg urzędów państwowych stanowią księgi sądowe, ziemskie i grodzkie, istniejące od r. 1374 (K. Ź. d. p. I. str. 130—158, zwłaszcza str. 130—132, 134—147, II. str. 63—65).

Trzecią grupę stanowią lustracje, inwentarze i rachunki gospodarcze (K. Ź. d. p. I. str. 39—44, II. str. 43—48).

Podrzedniejsze znaczenie w stosunku do akt urzędów państwowych mają natomiast akta urzędów miejskich: księgi ławnicze, radzieckie, przyjęte do prawa niemieckiego, rachunkowe (K. Ź. d. p. II. str. 249—266) oraz urzędów wiejskich (l. c. str. 319—323, 329—332), mające jednak ważne znaczenie dla historii wewnętrznej (ustroju) oraz dziejów lokalnych.

Odrębne stanowisko wśród źródeł pisanych bezpośrednich zajmują akta urzędów kościelnych. Tu należy wyróżnić dokumenty, odnoszące się do Polski, zawarte w księgach i aktach Kurji papieskiej, a w szczególności t. zw. rejestry papieskie (K. Ź. d.

p. II. str. 155—161), oraz analogiczne księgi i akta urzędów kościelnych krajowych t. j. kapitulne i kolegiackie, konsystorskie, zbiory formuł, instrukcje dla wizytatorów i wizytacje biskupie, akta skarbowe (K. Ż. d. p. II. str. 161—178). Ścisłe z działalnością władz kościelnych krajowych łączą się pewne typy ksiąg o charakterze gospodarczym, noszące nazwy: *Libri foundationum*, *Libri beneficiorum*, czyli księgi uposażeń, z których najstarsze są: „Księga Henrykowska” (XIII—XIV wiek), *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis* (XIV w.), „Księga uposażeń biskupstwa lubuskiego” (XIV—XVw.), *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, Jana Długosza (K. Ż. d. p. str. 29—43).

Specjalną grupę wśród akt państwowych stanowią pisane i drukowane ślady i produkty działalności polskiego parlamentaryzmu¹⁾: przede wszystkim Konstytucje i Uniwersały zwłaszcza poborowe, dalej pozostające z nimi w związku edykty, dekryty, uniwersały królewskie, *pacta conventa*, *senatus consulta*, akta sejmikowe, a wśród nich lauda (uchwały sejmików) i instrukcje poselskie (K. Ż. d. p. I. str. 179—209, zwłaszcza 189—200, 207—209).

B) Źródła pośrednie (tradycji)

Źródła pośrednie pisane stanowią t. zw. pomniki historjografji. Jak wiadomo z rozdziału III, są one dosyć różnorodne: napisy historyczne, genealogje, kalendarze, roczniki, kroniki, żywoty (biografie), pamiętniki, diarjusze i t. d. Stanowią one przedmiot osobnego działu historji literatury (piśmiennictwa), zwanego historjografją. Nader zwiezły przegląd źródeł

¹⁾ Diarjusze czyli opisy wypadków sejmowych stanowią już źródło historjograficzne (pośrednie albo opisowe).

historjograficznych (do połowy XVII w.) podaje St. Kutrzeba w „Historji źródeł dawnego prawa polskiego“ (t. I. str. 3—26). Wiadomości podane przez St. Kutrzebę należy sobie przyswoić gruntownie, ponadto opanować pamięciowo literaturę, tamże na wstępie wyszczególnioną oraz tytuły wydawnictw (str. 20—21). Krótki szkic St. Kutrzeby nie wystarczający dla potrzeb historyka, mimo zwięzłej formy doskonałego przeglądu, bardzo dobrego jako informacja wstępna, można z korzyścią uzupełnić artykułem T. Korzona. „Historjografja“ (Wielka Enc. Ilustr. t. XXIX, przedruk w wydaniu pism p. t. „Listy...“ 1916, II) oraz artykułem L. Finkla „Historja“ (Encyklopedja Wychowawcza t. V). Natomiast specjalizujący się w zakresie historii średnio-wiecznej musi nieodzownie uwzględnić, niestety pod wielu względami już przestarzały, podręcznik Henryka Zeissberga „Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters“, Lipsk 1873 (dostępny także w polskim przekładzie: „Dziejopisarstwo polskie wieków średnich“, 2 tomy, Warszawa 1879), który jednakowoż musi dopełnić lekturą odpowiednich monografij¹⁾.

¹⁾ Wskazane jest przy studjum historjografji średnio-wiecznej postępowanie się wydawnictwem polskich źródeł historjograficznych, stworzonym przez Augusta Bielowskiego i wychodzącym od r. 1864 p. t. „Monumenta Poloniae historica“ (t. I—VI). [O Bielowskim, jako twórcy Monumentów zob. artykuł K. Sochackiewicz: August Bielowski (w pięćdziesięciolecie wydania „Monumentów Poloniae“). Kronika Powszechna 1914]. To samo dotyczy innych publikacyj źródłowych, które w miarę dostępności należy zawsze zgrubsza przejrzeć. Owa łatwa dostępność wydawnictw i publikacyj źródłowych w niektórych bibliotekach podręcznych pewnych bibliotek publicznych oraz seminarjów historycznych jest znakomitym środkiem do praktycznego opanowania bibliografji historycznej i heurystyki. Ponadto dla zrozumienia

I. Historjografia średniowieczna: Tablica paschalna (wielkanocna), roczniki. Należy przestudjować kolejno: T. Wojciechowskiego: „O rocznikach polskich z X—XV wieku“, Pamiętnik Akademji Umiejętności Wydz. Hist. Fil., t. IV, Kraków 1886. — W. Kętrzyńskiego: „O rocznikach polskich“, Rozpr. Wydz. Hist. Filozof. Ak. Um. t. 34. Kraków 1896. — W. Semkowicza: „Rocznik Świętokrzyski dawny“, Rozpr. Wydz. Hist. Fil., t. 48, Kraków 1903. Ponadto należy przegłądać t. II i III. M. P. H.

Żywoty Świętych: Żywot św. Wojciecha¹⁾. Należy przestudjować artykuł Ks. J. Fijałka: „Żywoty, pasje i cuda św. Wojciecha“ (Pamiętnik IV Zjazdu Historyków w Poznaniu, Lwów 1925) oraz przegłądać M. P. H. I—IV. (Co do innych żywotów świętych K. Ż. d. p. I, str. 8—9; Z. D. P., I, rozdz. V, Dominikanie i franciszkanie w Polsce. Ich wpływ na dziejopisarstwo krajowe, str. 106—132, oraz str. 162—165; M. P. H. IV, zwłaszcza wstępy do żywotów). Odnośnie do Żywota św. Stanisława uwzględnić należy rozprawę T. Wojciechowskiego: „O życiu i pismach Wincentego z Kielc“, Pamiętnik Wydz. Filolog. Ak. Um. V. 1885, a ponadto, o ile chodzi o kult świętego, W. Semkowicza „Sprawa św. Stanisława w świetle no-

podłoża literackiego konieczne jest przestudjowanie historii literatury zwłaszcza średniowiecznej np. na podstawie R. Pilata „Historji literatury od czasów najdawniejszych do r. 1815“. Wykłady uniwersyteckie t. I. część I i II (opracował St. Kossowski).

¹⁾ W związku z żywotami św. Wojciecha należy uwzględnić działalność literacką św. Brunona, jako autora jednego z żywotów św. Wojciecha i „Żywota pięciu braci męczenników“ (*Vita quinque fratrum*) na podstawie odpowiednich ustępów T. Wojciechowskiego „Szkiców historycznych XI wieku“, oraz St. Zakrzewskiego „Bolesława Chrobrego Wielkiego“.

wego źródła ikonograficznego“, Lwów 1926, oraz M. Gembarowicza „Początki kultu św. Stanisława i jego średniowieczny zabytek w Szwecji“, Lwów 1927.

Kroniki polskie: T. zw. Gall Anonim (Z. D. P. I. str. 35—40, M. P. H. I.; Wstęp do tłumaczenia R. Grodeckiego w Bibliotece Narodowej nr. 52; H. H. str. 111—113). — Mistrz Wincenty t. zw. Kadłubek z dopełnieniem t. zw. Dzierwy (Mierzwy), (Z. D. P. I. str. 66—106; M. P. H. II, z uwzględnieniem prac: R. Grodeckiego „Mistrz Wincenty biskup krakowski“, Rocznik Krakowski, t. XIX, Kraków 1923; Hofman-Dadejowej Heleny: „Studja nad rękopisami kroniki mistrza Wincentego“, Lwów 1924, Archiwum Tow. Nauk. we Lwowie, Dział II, t. II, zesz. 4). — Kronika Wielkopolska (Z. D. P. I. str. 133—143, z uwzględnieniem pracy W. Kętrzyńskiego. „O kronice Wielkopolskiej“, Rozpr. Wydz. Histor. Fil. Ak. Um. t. 33, r. 1896). — Kroniki śląskie (*Chronica Polonorum, Chronica principum Poloniae*), (Z. D. P. I. rozdz. VII, Źródła dziejowe Śląska, str. 144—207). — Kronika Janka z Czarnkowa (Z. D. P. I. rozdz. VIII. Janko z Czarnkowa. Uniwersytet krakowski¹⁾. Źródła dziejowe XV w.²⁾ str. 208—263; wstęp do przekładu polskiego kroniki J. Żerbilly p. t. „Kronika Jana z Czarnkowa“, Warszawa 1905). — Prace historyczne Filipa (Kallimacha) Buonacorsiego:

¹⁾ Wywody Zeissberga już przestarzałe wobec K. Morawskiego, „Historji Uniwersytetu Jagiellońskiego“ (Średnie wieki i odrodzenie), t. I—II, Kraków 1900.

²⁾ Zeissberg omawia też w I tomie pisarzy politycznych Pawła Włodkowica, Henryka z Góry i komentatora Mistrza Wincentego, Jana Dąbrówkę.

*Vita et mores Gregorii Sanocei*¹⁾, *Vita et mores Sbi-gnei Cardinalis, Historia de rege Vladislao seu clade Varnensi* (Z. D. P. II, rozdz. IX), *Humanizm w Polsce*²⁾. Grzegorz z Sanoka, str. 200—293; wstępy w M. P. H. VI.; F. Bujak „Kallimach i znajomość państwa tureckiego w Polsce ok. pocz. XVI w.“. Rozpr. Ak. Um., Wydz. Hist. Filozof., t. 40, r. 1900).

Prace historyczne Jana Długosza³⁾: **Banderia Prutenorum* (napisane w r. 1448); **Insignia seu Clenodia Regni Poloniae* (napisane ok. r. 1448); **Annales seu cronice inelyti Regni Poloniae*⁴⁾ (napisane w latach 1455—1480); **Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (pisany w l. 1470—1480); **Vita S. Stanislai* (napisana w r. 1465); **Vita B. Kingae* (napisana przed r. 1474); *Vitae episcoporum* (katalogi biskupów: wrocławskich, poznańskich, wrocławskich*, gnieźnieńskich*, krakowskich, plockich); *Articuli de incorporatione Masoviae; Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque cruciferorum*⁵⁾. [Z. D. P. II, str. 1—193; Bobrzyński Michał i Smolka Stanisław „Jan Długosz, jego życie i stanowisko w piśmiennictwie“, Kraków 1893; Semkowicz Aleksander „Krytyczny rozbiór dziejów polskich Jana Długosza“ (do r. 1386), Kraków 1887; M. P. H. VI].

1) W polskim (zbiorowym) przekładzie p. t. „Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka, arcybiskupa lwowskiego“, Lwów 1909.

2) Co do Ostroroga (Z. D. P. II, str. 280—284) zaznaczyć trzeba, że najnowszy stan badań reprezentuje J. S. Ptaszycki: „Ze studjów nad memorjałem Ostroroga“, Warszawa 1913.

3) Pisma, które ukazały się w zbiorowym wydaniu „Opera omnia“ tomów 14, Kraków, oznaczono gwiazdką (*).

4) Są przełożone na język polski w „Opera omnia“, t. II—VI.

5) Wydane osobno przez T. Działyńskiego w Poznaniu 1855—1856 w trzech tomach.

Prace historyczne Jana z Komorowa: a) *Tractatus cronice fratrum Minorum*, b) *Memoriale ordinis fratrum Minorum*¹⁾. (Z. D. P. I, str. 262—263; M. P. H. V).

Do źródeł historjograficznych zaliczamy również: Kalendarze, np. „Kalendarz łódzki“ (H. H., str. 134), „Kalendarz krakowski“ (M. P. H. VI) i t. d.; Nekrologi (*libri mortuorum*) t. j. spisy zmarłych dobrodziejów klasztorów, np. lubiński (M. P. H. V), rozmaite zapiski historyczne, spominki, genealogje, z którymi należy zapoznać się na podstawie wstępów, pomieszczonych w odpowiednich tomach M. P. H.

Średniowieczny zasób źródeł nie zamyka się wyłącznie w ramach dzienne polskiego dziejopisarstwa, bo należą tu jeszcze pomniki dziejopisarские narodów połączonych z Polską, przedewszystkiem litewskie i ruskie, oraz pomniki narodów postronnych²⁾.

Dziejopisarstwo litewskie (K. Ż. d. p. p. II, str. 41 i n.) reprezentuje: *Letopiś wielkich kniaziej litewskich* (Smolka Stanisław „Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego“, *Pamiętnik Wydziału Hist. Filozof. Ak. Um.*, t. VIII, Kraków 1889. K. Chodynicki „Ze studjów nad dziejopisarstwem rusko-litewskim“, Wilno 1925. „Połnoje Sobranije ruskich lietopisiej“, t. XVII). Dziejopisarstwo ruskie reprezentuje³⁾: *Latopis Nestora i jego*

¹⁾ Obszerniejsza redakcja poprzedniej pod a) wymienionej kroniki bernardyńskiej.

²⁾ Zestawienie źródeł krajowych i postronnych według epok zawiera „Historja polityczna Polski“ (*Encyklopedia Polska*, t. V. cz. I. — dział VI. część I., str. 3—4, 311, 457—458, 521, 546).

³⁾ Co do źródeł ruskich zob. referat K. Sochaniwicza „Stan, organizacja i postulaty badań nad historją ziem południoworuskich“. *Pamiętnik IV Zjazdu Historyków*. Lwów 1925.

kontynuatorzy (Szachmatow A. A. „Raziskanja o drevniejszych ljetopisnych swodach“; M. Hruszewski „Istoria Ukrainy-Rusy“, t. I—IV. Doroszenko D. „Ogljad ukrainskoj istorjografiji“, Praga 1923). Ze źródeł postronnych należą tu pomniki dziejopisarstwa duńskiego, czeskiego, węgierskiego, rumuńskiego oraz niemieckiego. Z tych ostatnich przedewszystkiem Widukind i Thietmar¹⁾, szczególnie ważnych dla pierwiastkowych dziejów w X—XI wieku. Z pośród pomników obcych do czasów przed wiekiem XI, należy wymienić następujące, jako najważniejsze: t. zw. Geograf bawarski (St. Zakrzewski „Opis grodów i terytorjów z północnej strony Dunaju, t. zw. geograf bawarski“. Archiwum Naukowe, t. IX, Lwów 1917; E. Kucharski „Polska w zapisce Karolińskiej, zwanej niewłaściwie geografem bawarskim“, Pamiętnik IV Zjazdu Historyków, Lwów 1925); Ibrahım Ibn Jakób (St. Zakrzewski „Czeski charakter Krakowa“, Kwartalnik Hist., 1916, t. XXX); Sagi normańskie (Wachowski K. „Jomsborg“, Warszawa 1914.—St. Zakrzewski „Bolesław Chrobry Wielki“). Z pośród pomników późniejszych obcych, ale ściśle związanych z dziejami Polski, należy wymienić średniowieczną historjografię pruską (Wstępy w „Scriptores rerum Prussicarum“, t. I—V).

II. Historjografja nowożytna²⁾. Da się ona ująć w pewne grupy. Pierwszą stanowią kontynuatorzy Długosza:

¹⁾ Zob. zestawienia u St. Zakrzewskiego. Bolesław Chrobry Wielki. — Informacyj w zakresie źródeł niemieckich należy szukać u Wattenbacha: Deutschlands-Geschichtsquellen im Mittelalter, t. I—II. Wyd. IV. Berlin-Stuttgart 1904, dla późnego średniowiecza w kontynuacji tej pracy Lorentza.

²⁾ Studjum historjografji nowożytnej należy oprzeć z braku podręcznika na wskazówkach zawartych w „Historji politycznej

1. Maciej z Miechowa (Miechowita), ur. 1456 lub 1457, zmarł 1523, lekarz nadworny Zygmunta I, profesor Akademii krakowskiej, przy końcu życia kanonik u św. Florjana w Krakowie, autor: 1) *Tractatus de duabus Sarmatiis*, Kraków 1517 (przełożony przez Andrzeja Glabera z Kobylina); 2) *Chronica Polonorum*, Kraków 1519 (skonfiskowane wydanie), Kraków 1521 (wydanie nowe ze zmianami w redakcji, prawdopodobnie dokonane przez Jana Łaskiego), przełożona częściowo przez Andrzeja Chwalczewskiego, (A. Borzemski „Kronika Miechowity“, rozbiór krytyczny, Kraków 1890).

2. Jodok (Just) Ludwik Decjusz, ur. 1485, zm. 1545, sekretarz Zygmunta I i zarządca mennic, autor: *Contenta de vestatibus Polonorum*, Liber I;

Polski“, cz. II (Encyklopedia polska t. V, cz. I, dział VI), gdzie podano konieczne wskazówki bibliograficzne (str. 119—121, 124, 142, 156, 306—307, 309—311, 364—365, 415—417, 579—581). Wiadomości o pisarzach należy czerpać z podręczników historii literatury np. Piotra Chmielowskiego (Historja literatury polskiej z ilustracjami, t. 1—6. Warszawa 1899—1900. Wyd. nowe przygotował St. Kossowski, t. I. Lwów 1907), poza tem sięgać do opracowań monograficznych, zwłaszcza rozbiorów oraz wstępów do wydań krytycznych. Wskazówki bibliograficzne w bibliografiach Estreichera, Finkla i G. Korbuta w „Literaturze polskiej“ od początków do powstania styczniowego, t. I—III, Warszawa 1917 i n. Znaczenie historjografji, zwłaszcza jej form średniowiecznych t. j. kronik, w miarę posuwania się ku epoce nowoczesnej maleje, bo na pierwszy plan wysuwają się akta. Natomiast w zakresie pomników historjograficznych wysuwa się na plan pierwszy pamiętnik, dziennik (diarjusz) a wkońcu prasa. Metodologicznie ważny dla heurystyki w zakresie źródeł nowożytnych podręcznik G. Wolfa „Einführung in das Studium der neueren Geschichte“, Berlin 1910.

4) Doprowadzona do r. 1506.

De Jagiellonum familia, Liber II; De Sigismundi Regis temporibus, Liber III, Kraków 1521 (Hirschberg A. „O życiu i pismach Justa Ludwika Decjusza“, Lwów 1874; Czermak Władysław we wstępie do przedruku ks. III, w Bibliotece pisarzy polskich, t. 39 Ak. Um., Kraków 1901).

3. Bernard Wapowski, z Rusi Czerwonej, zmarły 1535, sekretarz królewski, napisał kronikę, obejmującą czas do r. 1535 (Lukas St. „Rozbiór podługoszowej części kroniki Bernarda Wapowskiego“, Kraków 1883; wstęp J. Szujskiego w „Scriptores rerum Polonicarum“, t. II).

4. Marcin Kromer, ur. 1512, zm. 1589, autor: 1) *De origine¹⁾ et rebus gestis Polonorum, libri 30*, Bazylea 1535 (do r. 1506); 2) *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et republica Regni Polonici libri duo*, Bazylea 1577²⁾ (L. Finkel „Marcin Kromer, historyk polski XVI w., rozbiór krytyczny.“ Kraków 1883).

5. Marcin Bielski, zm. 1575, autor „Kroniki wszystkiego świata“, Kraków 1551, trzykrotnie za życia wydanej.

6. Joachim Bielski, jego syn, zm. 1599, autor „Kroniki polskiej Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego wydanej“ (Kraków 1597). [Sobieszczański „O życiu i pracach piśmienniczych

¹⁾ Przekład polski Błażowskiego.

²⁾ Przekład polski L. Kondratowicza (Syrokomli). Obok dzieła Kromera istnieje współczesne dzieło podobnej treści, którego autorem jest Jan Krasziński, zm. 1612. p. t. „Polonia“, Bononia 1574 r. (Wstęp do przekładu St. Budzińskiego: „Polska, czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w XVI wieku“, Warszawa 1832).

Marcina i Joachima Bielskich" w przedmowie do „J. Bielskiego Dalszego ciągu Kroniki polskiej“. Warszawa 1851; Chrzanowski I. „Marcin Bielski“, studjum historyczno-literackie. Wydanie 2. Lwów. Książnica-Atlas. Wł. Nehring „O życiu i pismach Joachima Bielskiego“ (Cz. II „O historykach polskich XVI w.“ Poznań 1860)].

7. Jan Herburt, ur. 1508, zm. 1576, wydał skrót Kromera p. t. *Chronica sive historiae polonicae compendiosa descriptio*, Bazylea 1571 (E. Schirmer „Ueber Johann Herburt, Castelan von Sanok und seine Chronik“, Lemberg 1889).

8. Stanisław Sarnicki, ur. 1532 (?), zm. 1597, autor „Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum“, libri VIII, Kraków 1587 (K. Sochaniewicz „Sarniccy i zbór w Mokrem Lipiu na Chełmszczyźnie“, nadbitka z Reformacji, oraz recenzja J. Zielińskiego. Kw. Hist., t. XL, 1926, str. 467).

Ścisłe spokrewnionymi z poprzednią grupą są kontynuatorzy latopisarstwa litewskiego, których przedstawicielami są:

1. Maciej Strykowski, zmarły po r. 1582, który napisał między innymi dzieło: *Sarmatiae Europaeae Descriptio*, Kraków 1578 (na tem dziele popełnił Gwagnin swój plagjat); „Która przedtem nigdy świata nie widziała Kronika Polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi“, Królewiec 1582 (Malinowski „Wiadomość o życiu i pismach Macieja Strykowskiego“; wstęp do wydania „Kroniki“, Warszawa 1846; Ptaszycki „Wiadomość bibliograficzna o rękopisie nieświeskim Kroniki Macieja Strykowskiego“, Pamiętnik literacki 1903; Jakubowski J. „Kroniki litewskie“, Rocznik Tow. Przyj. Nauk w Wilnie 1909).

2. Wojciech Wijuk Kojalowiez¹⁾, ur. 1609, zm. 1677. Napisał: *Historiae Lithuaniae pars prior*, Gdańsk 1650, j. w. *Pars secunda*, Antwerpja 1669; *De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios Cosacos gestis*, Wilno 1651.

Obok kronikarzy starego typu, należy wymienić jako trzecią grupę monografistów dziejów sobie współczesnych²⁾ piszących mniej lub więcej subiektywnie, wskutek czego prace ich mają charakter często pamiętnikarski:

1. Stanisław Orzechowski, urodzony 1513, zm. 1569, napisał: *Annales Polonici ab excessu divi Sigismundi*, Dobromil 1611; *Conciones*³⁾ *in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolim in republica habitae*, Dobromil 1611; „Żywot i śmierć Jana Tarnowskiego“, Warszawa 1733 (Kubala L. „Stanisław Orzechowski“, Lwów 1907; J. I. Korzeniowski „Orichoviana“⁴⁾, Kraków 1891 (wstęp); F. Bostel „Orzechowski czy Górski“, *Kwartalnik Hist.* 1887).

2. Łukasz Górnicki, ur. 1527, zm. 1603, napisał: „Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572“,

¹⁾ Jest równocześnie autorem dwu herbarzy szlachty litewskiej: „*Nomenclator familiarum*“ i „*Compendium*“ (wydanego przez F. Piekosińskiego. Kraków 1897).

²⁾ Obok nich stał na uboczu niejako grupa zbieraczy (pół-oficjalnych) materiałów historycznych, których prototypem nowoczesnym jest twórca *Tomicjanów* (zmarły w r. 1572) Stanisław Górski. Jako przedstawiciela takiej historjografji, opierającego się o materiał oficjalny, należy uważać Stanisława Karnkowskiego. ur. 1520, zm. 1603 r., który napisał: *Historia interregni post discessum Henrici* (zob. o nim pracę W. Zakrzewskiego w *Rozpr. W. Hist. Fil. Akad. Um. w Krakowie* 1909).

³⁾ *Diarjusz wojny kokoszej z r. 1537.*

⁴⁾ *Zbiór niewydanych pism.*

Kraków 1737 (Löwenfeld „Lukasz Górnicki, sein Leben und seine Werke“. Wrocław 1884. To samo po polsku. Warszawa 1884).

3. Świętosław Orzelski¹⁾, ur. 1549, zm. 1598, napisał: *Interregni Poloniae libri octo* (w przekładzie dokonanym przez W. Spasowicza p. t. „Bezkrólewia ksiąg ośmioro“); *SCRIPTORES RERUM POLONICARUM* t. 22, Kraków 1917. Wstęp wydawcy dr. E. Kuntzego.

4. Jan Dymitr Solikowski, zmarły w r. 1603, arcybiskup lwowski, napisał: *Commentarius brevis rerum Polonicarum, a morte Sigismundi I.* Gdańsk 1647 (przełożony na język polski przez Syrokomlę).

5. Reinhold Heidenstein, ur. 1553, zm. 1620, sekretarz królewski, napisał: *De bello Moscovitico, libri VI*, Kraków 1584 (przetłumaczył J. Czubek); *Rerum Polonicarum ab excessu Sigismundi Augusti, libri XII*, Frankfurt 1672 (doprowadzona do r. 1602, przetłumaczył M. Gliszczyński). (Wł. Nehring „O historykach polskich XVI w.“, cz. I. „O życiu i pismach R. Heidensteina“, Poznań 1867. S. Lempieki „Śladem komentarzy Cezara“; rec. z powyższej pracy K. Sochaniewicza, Kwart. Hist. XXXVI, str. 171).

6. Krzysztof Warszawicki, ur. 1543, zm. 1603, polityk, historyk, mówca, napisał: *Rerum polonicarum libri tres* (bezkrólewie po Zygmuncie Auguście); *Rerum polonicarum ab excessu Stephani Regis ad Maximiliani captivitatem* (T. Wierzbowski „Krzysztof Warszawicki“, Warszawa 1887).

7. Stanisław Lubieński, ur. 1573(?), zm. 1640, sekretarz królewski, biskup plocki, napisał: *Brevis*

¹⁾ Nie należy go mieszać z jego bratem Janem, ur. 1551, zm. po r. 1612, autorem *Annales domus Orzelsciae* (typ kroniki rodzinnej).

narratio profectionis in Sueciam Sigismundi III (1593, przełożył na język polski Jocher); *De motu civili* (1606—1608, rokosz Zebrzydowski, przełożył również Jocher); *Rerum polonicarum libri tres* (Łubieński *Opera posthuma* 1650), (B. Kalicki „Przyczynek do dziejopisarstwa polskiego w XVII w.,” Rozpr. W. Hist. Fil. Ak. Um. I. 1874).

8. Paweł Piasecki, ur. 1579, napisał: *Chronica gestorum in Europa singularium*, Kraków 1645, (kilka wydań, przełożył na język polski Chrzęszczewski, Kraków 1870). (A. Szelągowski, „Paweł Piasecki”, Przewodnik Naukowy i Literacki, Lwów 1898 i odbitka; Ryszard Mienicki „Poglądy polityczne w dziejopisarstwie polskim XVII w.,” Przegląd Hist. Warszawa 1913).

9. Jan Innocenty Patrycy, zmarły 1641, napisał: *Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcorum imperatore gesti finitiquae historia Anno 1620 et 1621*, Kraków 1632.

10. Stanisław Kobierzycki, zmarły 1665, napisał: *Historia Vladislai IV Poloniae Sveciaeque Principis usque ad excessum Sigismundi III*, Gdańsk 1655; *Obsidio Clari Montis Czesłochoviensis ab exercitu Suecorum duce Burchardo Mellero*, Gdańsk 1659.

11. Eberhard Wassenberg, nadworny historjograf Władysława IV, ur. 1610, um. 1668, napisał: *Gestorum Vladislai IV Poloniae et Sveciae regis*, Gdańsk 1643 (panegiryk balamutny co do chronologii); *Serenissimi Johannis Casimiri... carcer gallicus*, Gdańsk 1644.

12. Samuel Grądzki, zm. 1676, napisał: *Historia belli Cosaco-Polonici*, Peszt 1789. (A. Prochaska „Nięco o Samuelu Grądzkim”, Kwart. Hist. 1906).

13. Wespazjan Kochowski, ur. 1633, zm. 1700 dworzanin i historjograf uprzywilejowany Jana III Sobieskiego, napisał: *Commentarius belli adversus Turcos ad Viennam et Hungariam*, Kraków 1684; *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter primus*, Kraków 1683; j. w. *Climacter secundus*, Kraków 1688; j. w. *Climacter tertius*, Kraków 1698; j. w. *Climacter quartus* (został w rękopisie). (Czubek „Wespazjan z Kochowa Kochowski“, studjum biograficzne, Kraków 1900).

14. Jan Wawrzyniec Rudawski, ur. 1617, zm. 1690 (?), napisał: *Historiarum¹⁾ Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem olivensem usque libri IX*, (obejmuje lata 1648—1660). (W. Spasowicz „Pisma“, t. I).

15. Joachim Pastorius, ur. 1610, zm. 1682, historjograf króla Władysława IV i Jana Kazimierza, napisał: *Florus Polonicus seu Polonicae Historiae epitome*, Lejda 1643; *Bellum scythico-cosacicum*, Gdańsk 1632 (J. Korzeniowski w „Archiwum do dziejów oświaty i literatury“, t. XI, Kraków 1910).

16. Kazimierz Zawadzki, zmarły 1691, napisał: *Gloria orbi Sarmatico* (elekcja króla Michała, Warszawa 1670); *Historia arcana seu annalium polonicorum libri VII*. (Panowanie króla Michała, Frankfurt 1698).

Do czwartej grupy dzieł historjograficznych zaliczamy utwory o charakterze czysto pamiętnikarskim. Są nimi przede-

¹⁾ Kontrolnem źródłem dla Kroniki Rudawskiego jest poemat, a właściwie rymowana Kronika Samuela ze Skrzyppay Twardowskiego: p. t. „Wojna domowa z Kozaki i Tatary“.

wszystkiem najrozmaitsze diarjusze¹⁾ (dzienniki), opisujące podróże, wypadki, dalej pamiętniki²⁾ o formach bądź zbliżających się do kronik, bądź też do autobiografij³⁾.

1. Jerzy Radziwiłł, ur. 1556, zm. 1600, kardynał i biskup krakowski. „Pamiętnik kardynała Jerzego księcia Radziwiłła z lat 1556 -1575“, Warszawa 1899.

2. Jan Piotrowski, ur. 1550, zm. 1591, sekretarz królewski, uczestnik wyprawy pod Psków. „Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków“, Kraków 1894. (Wstęp wydawcy Czuczyskiego).

3. Stanisław Reszka, zmarły 1600 (?), używany do rozlicznych poselstw, napisał: *Stanislai Hostii... vita*, Rzym 1587; *De rebus gestis Stephani I, Regis Poloniae... contra Magnum Moschorum ducem narratio*, Rzym 1582; *Diarium Stanislai Rescii 1583—1589*. (Wstęp J. Czubka w „Archiwum do dziejów oświaty i literatury w Polsce“, t. XV, Kraków 1916).

¹⁾ O diarjuszach, a zwłaszcza sejmowych, pojawiających się od r. 1543, zob. Kutrzeba „Historja źródeł dawnego prawa polskiego“, I, str. 21—26, tamże (str. 26—28) ustęp o listach.

²⁾ Spis wybitniejszych drukiem ogłoszonych pamiętników, przeważnie jednak z XIX wieku, podaje H. Mościcki we „Wskazówkach praktycznych“ (str. 124—129).

³⁾ Zestawienie nasze nie jest wyczerpujące, bo podano przeważnie formy typowe, ogłoszone drukiem. Uzupełnień należy szukać w Biblijografji Ludwika Finkla, oraz katalogach rękopisów, o ile chodzi o źródła rękopiśmienne. Tak samo pominięto dzieła pamiętnikarskie cudzoziemców, których zestawienie znajdzie studjujący w powołanych ustępach „Historji politycznej“ (zob. wyżej str. 117). Dla literatury pamiętnikarskiej podstawowe znaczenie mają W. Czerbaka „Studja historyczne“, Kraków 1901, oraz rzecz J. K. Plebańskiego „O pamiętnikach, wydanych przez J. I. Kraszewskiego“ (Książka jubileuszowa dla uczczenia 50-letniej działalności J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880).

4. Jan Wielewicki, ur. 1566, zm. 1639, jezuita, napisał: „Dziennik spraw domu zakonnego oo. jezuitów u św. Barbary w Krakowie“ (1578—1629). („Scriptores Rerum Polonicarum“, t. VII, X, XIV, XVII).

5. Stanisław Żółkiewski, ur. 1547, zm. 1620, napisał: „Początek i progres wojny moskiewskiej“, (wojna z r. 1611). (Wstęp i komentarz do wydania w Bibliotece Narodowej, S. I, nr. 12, w opracowaniu W. Sobieskiego).

6. Samuel Maszkiewicz, zmarły około r. 1623, autor diarjusza z r. 1594—1621. (Chlebowski „Pamiętniki husarza z pierwszych lat XVII w.“, Pisma t. III).

7. Albrecht Stanisław Radziwiłł, ur. 1595, zm. 1656, napisał diarjusz łaciński p. t. *Memoriale* (1622—1653). (Czermak „Kilka uwag o pamiętnikach polskich XVII w.“, w książce: „Studja historyczne“, Kraków 1901).

8. Stanisław Niemojewski, ur. około 1560, zm. 1620, napisał diarjusz swej podróży do Moskwy „Pamiętnik Stanisława Niemojewskiego“ (1602—1608), Lwów 1899, wydał A. Hirschberg.

9. Jan Moskorzowski (oficer Radziwiłła), autor diarjusza wojny moskiewskiej z r. 1634. (A. Rembowski „Pisma“ III, str. 127—146).

10. Jakób Sobieski, ur. 1588, zm. 1646, napisał kilka rzeczy typu pamiętniczo-diarjuszowego: *Commentariorum Chotinensis belli libri tres*, Gdańsk 1646; „Diarjusz wyprawy chocimskiej“; „Dwie podróże... odbyte po krajach europejskich w l. 1607—1613 i 1638“: (Tretiak „Historja wojny chocimskiej, 1611“). Wydanie nowe. Kraków. Biblioteka Historyczna Nr. 1).

11. Jerzy Ossoliński, ur. 1595, zm. 1650, kanclerz wielki koronny, wydał oprócz autobiografji, dia-

rjusz legacji na sejm Rzeszy niem. w Ratysbonie 1636 r. (L. Kubala „Jerzy Ossoliński“, nowe wydanie, Warszawa 1924. Wstęp A. Hirschberga do wydania diariusza. Lwów 1877).

12. Stanisław Oświęcim, ur. 1606, zm. 1657, dworzanin królewski, autor diariusza (z lat 1643—1651). (Wstęp Czermaka do wydania w „Scriptores Rerum Polonicarum“, t. XIX).

13. Bogusław Kazimierz Maszkiewicz, dworzanin ks. J. Wiśniowieckiego, autor diariusza z lat 1642—1649. (Niemcewicz, Zbiór pamiętników, t. V).

14. Jakób Michałowski zebrał akta do czasów kozackich za Jana Kazimierza. (Jakóba Michałowskiego „Księga pamiętnicza“, Kraków 1864, wydał A. Z. Helcel; W. Czermak „Przyczynki do dziejów XVII w. z archiwów prywatnych“ w „Studjach historycznych“ Kraków 1901, str. 319—341).

15. Ks. Augustyn Kordecki, ur. 1608, zm. 1673, autor pamiętnika oblężenia Częstochowy p. t. *Nova Gigantomachia*, Kraków 1657 (?). (Th. Westrin „Częstochowa Kloster Belägring of Karl X Gustafs trupper, 1655“, Sztokholm 1905).

16. Stefan Wydźga, zmarły 1686, napisał: „Historja albo opisanie wielu poważniejszych rzeczy“ (1655—1660), (Warszawa 1852, wydał K. Wł. Wójcicki).

17. Joachim Jerlicz, ur. 1598, napisał: „Laptopisiec albo kronika różnych spraw i dziejów...“ (Czermak „Studja historyczne“, Kraków 1901, str. 256 i n.).

18. Mikołaj Jemiołowski, zmarł około r. 1688, „Pamiętnik towarzysza lekkiej chorągwi“ (1648—1679). Lwów 1850. (Wstęp wydany przez A. Bielowskiego).

19. Jan Chryzostom Pasek, ur. około 1630, zm. około 1701, autor fragmentarycznie zachowanych

pamiętników. (Wstęp B. Gubrynowicza do wydania pamiętników, Lwów 1898. Wstęp A. Brücknera do wydania tychże w „Bibliotece Narodowej“, nr. 62).

20. „Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej“ (1646—1667), napisany przez jakiegoś Losia (?), Kraków 1858. Wstęp Ż. Paulego.

21. Stefan Franciszek Medeksz a, napisał: „Księga pamiętnicza wydarzeń zaszyłych na Litwie“ (1654—1668), Kraków 1873. (Wstęp Wł. Seredyńskiego do wydania w „Scriptores Rerum Polonicarum“, t. III) ¹⁾.

22. W. Poczobut Odlanicki, autor pamiętnika z lat 1640—1684. (W. Menda „Pamiętnik J. Wł. Poczobuta Odlanickiego“. Album uczącej się młodzieży polskiej pośw. J. I. Kraszewskiemu. Lwów 1879).

23. Jan Golljusz, z połowy XVII w., mieszczanin zamojski, napisał pamiętnik opisujący lata 1650—1653. (Wstęp J. Kallenbacha w „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce“, t. VIII).

24. Jan Markowicz, ur. 1613, zm. 1686, kupiec, ławnik m. Krakowa, zostawił księgę sklepową z notatkami historycznymi. (L. Kubala „Mieszczanin polski z XVII w.“, Szkice historyczne, Serja I i II, Lwów, wydanie 5, 1923) ²⁾.

25. Józef Bartłomiej Jan Ozimek (Zimorowicz), ur. 1597, zm. 1677, autor kroniki lwowskiej od czasów najdawniejszych do czasów sobie współczesnych p. t. *Leopolis Triplex*, oraz pamiętników

¹⁾ Por. też zestawienia pamiętników do panowania Jana Kazimierza. „Historja polityczna“ (op. cit.) II, str. 306—309.

²⁾ Pamiętniki Golljusza i Markowicza stanowią typy lokalnych pamiętników, mających wielkie znaczenie dla historii obyczajowej. Pamiętniki lokalne do wojen kosačkih zestawia „Historja polityczna“, op. cit. t. II, str. 311.

obleżenia z r. 1672 p. t. *Leopolis obsessa*. (W. Heck „J. B. Zimorowicz, burmistrz, poeta i kronikarz lwowski“, Lwów 1897).

26. Marcin Radymiński, ur. 1610, zm. 1664, historjograf Akademji krakowskiej. (J. Muczowski „Rękopisma Marcina Radymińskiego“, Kraków 1840).

27. Stanisław Temberski, zm. 1679, historjograf Akademji krakowskiej. (Wstęp Czermaka do „Stanisłai Temberski Annales (1647—1656)“, pomieszczony w „Scriptores Rerum Polonicarum“, t. XVI, Kraków 1897).

28. Stanisław Józef Bieżanowski, zm. 1693, historjograf Uniwersytetu krakowskiego. (Artykuł Mecherzyńskiego w Bibl. Warszawskiej, 1870, I. p. t. „Rękopis Bieżanowskiego“).

29. Mikołaj Djakowski, pokojowiec Jana III Sobieskiego, napisał w r. 1717 „Sumarjusz okazji wiedeńskiej...“

30. Jan III Sobieski, „Kalendarz króla Jana III z r. 1683“. (J. Kallenbach „Czasy i ludzie“, 1905).

31. Jakób Sobieski, *Diarium obsidionis Vienne* (wyd. w przekładzie polskim T. Wierzbowskiego), Warszawa 1883¹⁾.

32. „Dzieje polskie pod panowaniem Augusta II, (1696—1728)“, nieznanego autora, mylnie przypisywane Erazmowi Otwinowskiemu²⁾.

33. Jan Stanisław Jabłonowski, ur. 1669, zm. 1731, wojewoda ruski, zostawił „Pamiętniki“ i „Dziennik“ (wstęp wydawcy A. Bielowskiego. Biblioteka Ossolińskich 1862. Poczet nowy I).

¹⁾ Zob. też zestawienia w „Historji politycznej“ (op. cit.) II, str. 360—365.

²⁾ Zob. zestawienia w powołanej pracy, str. 415—416.

34. Stanisław Poniatowski, ur. 1676, zm. 1762, napisał: *Remarques d'un seigneur Polonais sur l'histoire de Charles XII... par Voltaire*, Haga 1741. (Pamiętnik z r. 1734. W przekładzie polskim w Przew. Nauk. i Liter. Lwów 1877). (Kl. Kantecki „Stanisław Poniatowski, kasztelan krakowski, ojciec Stanisława Augusta“, 2 t., Poznań 1880).

35. Franciszek Gościecki, zm. 1729, jezuita, napisał poemat: „Poselstwo wielkie JW. Stanisława Chomętowskiego... do Achmeta II...“, Lwów 1832. (Brown, Biblioteka Pisarzów Tow. Jezusowego).

36. Jędrzej Kitowicz, zm. 1804, jest autorem „Pamiętników do panowania Augusta III i Stanisława Augusta“ oraz „Opisu obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III“. (Wstęp M. Janika do wydania w „Bibliotece Narodowej“, nr. 88).

37. Marcin Matuszewicz, ur. 1714, zm. 1773. (A. Pawiński „Wstęp do wydania Pamiętników“, Warszawa 1876, t. I—IV, obejmuje lata 1714—1765).

38. Władysław Aleksander Lubieński, ur. 1703, zm. 1767, prymas, arcyb. gnieźnieński, napisał: „Historja Polski z opisem rządów“. (S. Askenazy, przedmowa do „Pamiętników prymasa“, Ateneum 1895; „Dwa stulecia“, Warszawa 1909, serja II).

39. Józef Wybicki, ur. 1747, zm. 1822, zostawił pamiętniki swoich czasów. (Wydane w Warszawie 1905, 2 t. Wstęp wydawcy H. Mościckiego).

40. Stanisław August Poniatowski, ur. 1732, zm. 1798. Pamiętniki p. t. *Mémoires du roi Stanislas Auguste Poniatowski*, Petersburg, t. I (1914), t. II (1922). (W. Konopczyński, wstęp do przekładu polskiego I tomu, Warszawa 1915).

41. Maurycy August Beniowski, ur. 1741, zm. 1786, autor pamiętników wydanych po raz pierwszy w r. 1790 w języku angielskim, nowe wydanie w języku polskim, Kraków 1898. (B. Jaroszevska „Beniowski w świetle nowszych badań“, Ateneum 1894).

42. Jan Duklan Ochocki, ur. 1766, zm. 1837, szambelan Stanisława Augusta. „Pamiętniki“ Wilno 1857.

43. Seweryn Bukar, ur. 1773, zm. 1853, napisał: „Kilkanaście lat pamiętnicznych...“, Drezno 1871 (doprowadzone do r. 1815).

Ostatni dział prac historjograficznych stanowią prace erudycyjne, wydawnicze (w zakresie źródeł), oraz specjalne opracowania, oparte o poszukiwania źródłowe. O pracach wydawniczych od schyłku XVI w. do połowy XIX stulecia, informuje H. Zeissberg w „Dziejopisarstwie polskiem wieków średnich“ (t. I, str. 1—21). Wiadomości podane przez Zeissberga należy uzupełnić na podstawie prac: K. Chodynickiego „Poglądy na zadanie historii w epoce Stanisława Augusta“, Kraków 1915. — J. T. Baranowskiego „Udział Stanisława Augusta Poniatowskiego w przygotowaniu kodeksu dyplomatycznego Polski...“ („Przegląd Historyczny“ 1911). — I. T. Baranowskiego „Biblioteka Załuskich“, Warszawa 1912. — K. Sochaniewicza „Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji“, Warszawa 1921 (str. 3—31).

Reprezentantami badań erudycyjnych poza Szymonem Starowolskim, zmarłym 1656, który napisał: *De rebus Sigismundi I...*, libri IV, Kraków 1616 i wydał *Monumenta Sarmatorum*, Kraków 1655 (cenne jako zbiór źródeł epigraficznych), Stefanem Damalewiczem, biografem biskupów kujawskich i arcybiskupów gnieźnieńskich, zm. 1673 (A. Chodyń-

ski „Stefan Damalewicz“, Poznań 1872), uczonym antykwaryuszem Gotfrydem Lengniczem (ur. 1689, zm. 1774), który napisał między innymi: *Historia Polonia a Lecho ad Augusti II mortem*, Lipsk 1740; *Jus publicum Regni Poloniae*, 2 t., Gdańsk 1742—1746, są w epoce przednaruszewiczowskiej przedwzrostkiem heraldycy:

1. Bartosz Paprocki, zm. 1614, autor dzieł heraldycznych: „Panosza“, Kraków 1575; „Gniazdo onoty“, Kraków 1578; „Herby rycerstwa polskiego“, Kraków 1584; przeglądu dziejów powszechnych p. t. „Ogród królewski“, Praga 1599 (Żegota Pauli we wstępie do przedruku „Herbów rycerstwa“, z r. 1858).

2. Szymon Okolski, dominikanin, ur. 1580, zm. 1653, napisał herbarz p. t. *Orbis Polonus*, Kraków 1641; „Diarjusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w r. 1637“, Zamość 1638 (wraz z kontynuacją wydaną w Krakowie 1639). (St. Krzyżanowski: *De Simonis Okolsci... vita et scriptis*, Kraków 1870).

3. Kasper Niesiecki, ur. 1682, zm. 1744, autor wielkiego herbarza p. t. „Korona Polska“, Lwów 1728—1743 (przedruk z uzupełnieniami L. Krasińskiego i J. Lelewela, który opracował spisy dygnitarzy, w Lipsku u Bobrowicza, 1846). (Ks. Załęski „Jezuici w Polsce“, t. III, cz. II).

4. Stanisław Duńczewski, ur. 1701, zm. 1767, napisał: „Herbarz wielu domów“, w 2 tomach, 1757. (W. Smoleński „Przewrót umysłowy w Polsce“, str. 96—118).

III. Historjografja nowoczesna⁴⁾ (od schyłku XVIII do początku XX stulecia). Przez historjografję nowoczesną rozumiemy w ścisłym tego słowa znaczeniu opracowania, dokonane według nowoczesnych metod, które wykształciły się szczególnie i udoskonaliły w XIX stuleciu. Dlatego wszelkie twory piśmiennicze o charakterze pamiętnikarskim, nie mogące sobie rościć pretensyj do pracy badawczej, jako źródła, ściśle się tu oddziela. Twórców ich nie można obdarzać mianem historyków-badaczy, względnie erudytów. Historjografję nowoczesną polską rozpoczynamy od Naruszewicza i jego kontynuatorów, czyli od t. zw. „szkoły naruszewiczowskiej“.

Pogląd na stan historjografji nowoczesnej daje W. Smoleński w krótkim przeglądzie, pomieszczonym

⁴⁾ Źródła do historii nowoczesnej (od r. 1815) nie posiadają bibliografji historycznej, jednakowoż taką bibliografję już się opracowuje (zob. ref. Haliny Bachulskiej p. t.: „W sprawie bibliografji historii polskiej nowożytnej 1815—1865“, Pam. IV. Zjazdu Historyków w Poznaniu. Lwów 1925). Istnieją jedynie dwie specjalne bibliografje: A. Hirschberga „Bibliografja powstania . . . z r. 1830—31“ (Lwów 1882). J. Gąsiorowskiego „Bibliografja druków dotyczących powstania styczniowego 1863—65“, Warszawa 1923. Co do źródeł historii XIX wieku oraz historii najnowszej zob. prace Sekeji III, w „Pamiętniku IV Zjazdu Historyków“, Lwów 1925. (Kaleński „Źródła do wojskowej historii powstania styczniowego“; St. Pomarański „Warszawskie źródła archiwalne do dziejów powstania 1863“; Zawadzki B. „Charakterystyka źródeł historii ostatniej wojny polskiej, oraz metody ich badania“ (zob. też M. Rutkowski i K. Małczyński „Indeks do Kwartalnika Historycznego“, Lwów 1925, str. 141—148 (czasy porozbiorowe), gdzie podano bibliograficznie materiały źródłowe oraz ich krytyczne omówienie, pomieszczone w „Kwartalniku Historycznym“. Źródła i literaturę do historii najnowszej Polski oraz ich związłą charakterystykę podaje M. Bobrzyński w książce: „Wskrzeszenie państwa polskiego“ (t. II, Kraków 1925, str. 291—295).

w „Dziejach narodu polskiego“ (wyd. 6, str. 586—599), oraz w obszerniejszej pracy p. t. „Szkoly historyczne w Polsce“ (wyd. 1, w r. 1886 w czasopiśmie *Ateneum*, następnie wydanej w r. 1898, w Bibliotece Dzieł Wyborowych). Uzupełnieniem i oświetleniem wywodów Smoleńskiego są poglądy M. Bobrzyńskiego, zawarte we wstępie jego „Dziejów Polski w zarysie“ (wyd. 4, t. I, str. 7—24, 296), tudzież w umieszczonych tamże uwagach pierwszych i nowych (l. c. II, str. 303—328). Nie bez znaczenia dla głębszego zrozumienia historjografji, zwłaszcza ostatnich lat, są zawarte w dziele Bobrzyńskiego wykazy literatury, umieszczone na czele poszczególnych rozdziałów, z rozsypanemi wśród nich lapidarnemi uwagami i charakterystykami kierunków naukowych w zakresie pewnych zagadnień oraz samych dzieł. Ponadto należy tu wymienić M. Handelsmana „Zagadnienia teoretyczne historji“, Warszawa 1919, oraz J. K. Kochanowskiego „Rozwój dziejopisarstwa polskiego w drugiej połowie XIX w.“ („Szkice i drobiazgi historyczne“, serja II, Warszawa 1908).

Pogłębienie zaś dla zrozumienia podłoża oraz samej działalności szkoły naruszewiczowskiej dadzą prace: R. Pilat „O literaturze politycznej Sejmu Czteroletniego“, Kraków 1872. — W. Smoleński „Kuznica Kollatajowska“, Kraków 1885. — W. Smoleński „Publicyści anonimowi z końca XVIII w.“, Warszawa 1912. — K. Chodynicki „Poglądy na zadanie historji w epoce Stanisława Augusta“, Kraków 1915. — J. Lelewel „Rozbiór prac historycznych A. Naruszewicza i T. Czackiego“ (Polska, dzieje i rzeczy jej, t. XVII). — J. Lelewel „Porównanie Karamzina z Naruszewiczem“ (j. w. t. XVIII). — J. Bartoszewicz „Biskup Naruszewicz“

(Znakomici mężowie polscy w XVIII w., t. I). — K. Sochaniewicz „Kółtają jako pierwszy metodyk etnografji“, Lud. Kwartalnik etnograficzny, 1912. (Sprawa kontynuacji prac Naruszewicza). — M. Sokołnicki „Polska myśl historyczna od Naruszewicza do Lelewela“ (Biblioteka Warszawska, 1905).

Materiału bibliograficznego oraz biograficznego w odniesieniu do poszczególnych przedstawicieli należy szukać w bibliografiach L. Finkla i K. Estreichera, „Literaturze“ G. Korbuta, w „Wielkiej Encyklopedji ilustrowanej“, najpraktyczniej zaś w dziele zbiorowym, wychodzącym od r. 1906 w Warszawie p. t. „Wiek XIX. Sto lat myśli polskiej“ (dotąd t. I—IX). W szczególności poza osobą zaliczanego do szkoły naruszewiczowskiej, ale stojącego na uboczu Jana Potockiego (1761—1815) (o którym zob. pracę A. Brücknera p. t. „Jana hr. Potockiego prace i zasługi naukowe“, Warszawa 1911), mieszczą się we wspomnianem dziele biografje szeregu przedstawicieli szkoły naruszewiczowskiej i współczesnych. Są nimi¹⁾: Wawrzyniec Surowiecki (1769—1827), (Wiek XIX t. II, str. 329—342); Zorjan Dołęga Chodakowski (1784—1825), (l. c. II, str. 378—392); M. Teodor Narbutt (art. J. Bartoszewicza. Tyg. Ilustrowany, 1860); Tomasz Święcki (1774—1837), (H. Galle, Album biograficzne zasłużonych Polaków XIX w. t. I.); Tadeusz Czacki (1755—1813), (Wiek XIX t. I, str. 154—158); Feliks Bentkowski (1781—1852), (l. c. I, str. 445—452); Józef Maksymilian Ossoliński (1748—1826), (l. c. I, str. 440—444); Jan Chrzyciel Albertrandi (1731—1808),

¹⁾ Wymieniając przedstawicieli szkół, podaję jedynie daty zasadnicze i wskazówki informacyjno-bibliograficzne najważniejsze.

(l. c. I, str. 159—170); Julian Ursyn Niemcewicz (1758—1841), (l. c. str. 270—367); Jerzy Samuel Bandtke (1768—1835), (l. c. II, str. 282—293); Jan Wincenty Bandtke (1783—1846), (l. c. II, str. 294—304); Ignacy Benedykt Rakowiecki (1783—1839), (l. c. II, str. 305—309); Franciszek Siarczyński (1758—1829), (l. c. II, str. 421—328).

O ile idzie o przedstawicieli t. zw. szkoły lelewelskiej, informacji szczegółowych, poza wskazanymi źródłami, trzeba szukać w różnorodnych pracach specjalnych lub biografjach, względnie nekrologach. Na całość działalności Joachima Lelewela (1786—1861) daje pogląd art. St. Krzemieńskiego (Wiek XIX, t. IV, str. 1—110), ponadto mamy częściową, bo do 1831 sięgającą monografię A. Śliwińskiego (Joachim Lelewel. Zarys biograficzny. Lata 1786—1831, Warszawa 1918) oraz art. T. Korzona „Pogląd na działalność naukową J. Lelewela“ (Kw. Hist. 1897, t. XI).

W szczególności zaś o przedstawicielach szkoły lelewelskiej znajdziemy informacje, o ile idzie o poszczególne osoby, również w rozmaitych pracach specjalnych. Przedstawicielami tej szkoły są: Leonard Chodźko (1800—1878), (A. Wernicki. Leonard Chodźko i jego prace. Lwów 1880); Adam Mickiewicz¹⁾ (1798—1835), (Wiek XIX t. III, str. 82—132); Julian Bartoszewicz (1821—1870), (Z. Gloger, Julian Bartoszewicz, jego żywot i prace. Kraków 1871); Franciszek Maksymilian Sobieszczański (1814—1878), (nekrologi: K. Wł. Wójcickiego w Kłosach 1878 i W. Korotyńskiego w Tyg. Ilustrowanym 1878); Józef Jaro-

¹⁾ Przynależność Mickiewicza do szkoły lelewelskiej stwierdza dziełko „Historja polska w głównych jej zarysach z notami i przedmową Wł. Mickiewicza“, Paryż 1861.

szewicz (1793—1860) (art. J. K. Kochanowskiego w Wielkiej Encyklopedji powsz. ilustr.); Michał Ba-
liński (1794—1864), (nekrologi: L. Rogalskiego w Tyg.
Ilustr. 1864 i K. Wł. Wójcickiego w Bibliotece Warszaw-
skiej 1865, I.); Tymoteusz Lipiński (1797—1856), (art.
F. M. Sobieszczańskiego w Encyklopedji Orgelbranda);
Wacław Aleksander Maciejowski (1793—1888),
(Wiek XIX t. VII); Karol Hoffman¹⁾ (1798—1875),
(Wiek XIX t. VII); Józef Łukasiewicz (1799—1873),
(nekrolog K. Bartoszewicza w Przeglądzie Polskim 1873);
Michał Wiszniewski (1794—1865), (Wiek XIX t. VII);
Karol Szajnocha²⁾ (1818—1868), (B. Kalicki, K. Szaj-
nocha. Przegl. Pol. 1868—1869); Lucjan Siemień-
ski (1809—1877), (Wiek XIX t. VII); Józef Ignacy
Kraszewski (1812—1887), (ocenę jako dziejopisarza
i wydawcy źródeł zawiera: Księga jubileuszowa dla
uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej
J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880); Karol Sien-
kiewicz³⁾ (1793—1860), (K. Godebski, Karol Sienkie-
wicz. Biblioteka Ossolińskich XII, 1869); Aleksander
Przeździecki (1814—1871), (Z. Gloger. Album bio-
graficzne zasłużonych Polaków XIX w. t. I.); Maurycy
Dzieduszycki⁴⁾ (1805—1876), (Wiek XIX t. VI);
Antoni Walewski⁵⁾ (1805—1876), (J. Szujski, Antoni
Walewski. Przegląd Polski 1877); Teodor Morawski⁶⁾
(1797—1879), (Wiek XIX t. VIII); Henryk Schmitt
(1817—1883), [J. Chołodecki (W. Ćwik), Henryk Schmitt.
Lwów 1888]; Walerjan Wróblewski (pseud. Koron-
owicz) (1809—1877), (art. J. Bartoszewicza w Ency-

¹⁾ W. Kalinka i J. Szujski nie zaliczają do szkoły lelewelowskiej: Hoffmana, Szajnochy, Sienkiewicza, Dzieduszyckiego, Walewskiego i Morawskiego.

²⁾ Zob. uwagę poprzednią. ³⁾ j. w. ⁴⁾ j. w. ⁵⁾ j. w. ⁶⁾ j. w.

kłopedji Orgelbranda); Kazimierz Jarochoński (1829—1888), (Smoleński. Pisma historyczne 1901 t. III „Stanowisko K. Jarochońskiego w historjografji polskiej“¹⁾).

Poza tem, uwzględniając łącznie szkołę historyczną t. zw. krakowską²⁾, reprezentowaną głównie przez nieżyjących Józefa Szujskiego i X. Walerjana Kalinkę, oraz żyjącego jeszcze Michała Bobrzyńskiego, a także szkołę historyczną lwowską, reprezentowaną przez F. X. Liskego, tudzież innych działających w rozprószeniu, mamy następujących reprezentantów nowoczesnej historjografji: X. Walerjan Kalinka (1826—1886), (T. Korzon, Walerjan Kalinka jako historyk. Kraj. 1887; St. Tarnowski, Ksiądz Walerjan Kalinka, Kraków 1887); Julian Klaczko (1825—1906), (art. P. Chmielowskiego w W. Encykl. ilustr.); Józef Szujski (1835—1883), (B. Dembiński. „Szujski i jego synteza dziejów“, w książce: Z dziejów i życia Narodu. Lwów 1913; Fr. Zoll Spis prac naukowych, literackich i politycznych J. Szujskiego.

¹⁾ Wymienić należy tu ponadto wśród współczesnych, niezaliczonych do t. zw. szkoły lelewelowskiej następujących: Walerjana Krasińskiego (1795—1855), (art. L. Janowskiego w W. Encyklop. pow. ilustr.), nietyle historyka, ile pamiętnikarza St. Barzykowskiego (1792—1872), Erazma Rykaczewskiego (1803—1879) (nekrolog J. Polkowskiego „Tyg. Ilustr.“, 1873, II), Feliksa Wrotnowskiego (1805—1871) (nekrolog Br. Zaleskiego, „Rocznik Tow. Historyczno-Literackiego w Paryżu. Rok 1870—1872“, Poznań 1872, str. 660—671), Ludwika Łętowskiego (1786—1868) (art. J. Łepkowskiego w „Encyklopedji“ Orgelbranda), Ambrożego Grabowskiego (1782—1863) (art. Glogera w „Albumie biograficznem zasłużonych Polaków XIX w.“), Michała Grabowskiego (1804—1863) (wiek XIX t. VII).

²⁾ Uwzględniam tylko nieżyjących, a więc takich, których działalność należy uważać za zamkniętą.

Kraków 1884); Antoni Małeckci (1821—1913), (Oskar Halecki. Antoni Małeckci jako badacz dziejów piastowskich, *Kwart. Histor.* XXVIII str. 1—26); Władysław Nehring (1830—1909), (art. Wiktora Hahna w *Encyklopedji wychowawczej* t. VIII); Józef Muczkowski (1795—1858), (art. K. Estreichera w *Albumie zasłużonych Polaków XIX w.* t. II); Antoni Zygmunt Helcel (1808—1870), (*Wiek XIX* t. VII); August Bielowski (1806—1870), (*Wiek XIX* t. VIII); Sadok Barącz (1814—1892), (art. K. Bartoszewicza w *Przeł. Liter.* 1898, nr. 3); Żegota Pauli (1814—1895), (nekrolog w *Kw. Histor.* X, str. 254); Kazimierz Stadnicki (1797—1882), (nekrologi *St. Tarnowskiego* w *Przeł. Pol.* 1886 i *Wł. Górskiego*, *Kłosa* 1896); Karol Estreicher (1827—1908), (nekrolog F. Konecznego w *Kw. Histor.* 1908); Romuald Hube (1803—1890), (*Stosław Laguna*, *Pisma*, Warszawa 1916 i *Romuald Hube i jego działalność naukowa*); Edward Rastawiecki (1805—1874), (nekrolog F. M. Sobieszczańskiego w *Tygodniku Ilustr.* 1874); Kazimierz Stroneczyński (1809—1896), (nekrolog H. Sadowskiego w *Tyg. Ilustr.* 1896, II); Jan Papłoński (1819—1885), (art. Wł. Nowickiego w *Encyklopedji wychowawczej* t. VIII); Zygmunt Komarnicki (1809—1883), (nekrolog Adolfa Pawińskiego *Tyg. Ilustr.* 1833, I); Jan Tadeusz Lubomirski (1826—1908), (art. w *Encyklop. wychow.* t. VII); Józef Kazimierz Plebański (1831—1897) (*Rembowski A. Pisma* t. I); Stosław Laguna (1833—1900), (*Wstęp J. Bielińskiego do wydania zbiorowego „Pism“*, Warszawa 1915); Konstanty Tyszkiewicz (1806—1868), (nekrolog W. Korotyńskiego. *Tyg. Ilustr.* 1868, II); Eustachy Tyszkiewicz (1814—1873), (*Stanisław Krzyżanowski, E. hr. Tyszkiewicz i jego prace*, Lwów 1884);

Leon Rogalski (1806—1878), (art. Sobieszczańskiego w Encyklopedji Orgelbranda); Adam Honory Kirkor (1818—1886) (nekrolog A. Pługa w Kłosach 1886); Włodzimierz Spasowicz (1829—1906) (nekrolog St. Pyrowicza w piśmie „Ludzkość“ 1906, nr. 76—84); Aleksander Jabłonowski (1829—1913), (nekrolog T. Korzona w Kw. Histor. 1914); Tadeusz Korzon (1839—1918) (nekrolog St. Zakrzewskiego w Kw. Hist. 1918); Adolf Pawiński (1840—1896), (W. Zakrzewski. Adolf Pawiński 1840—1896. Zarys dziejów, żywota i pracy. Petersburg (Kraków) 1897); Franciszek Ksawery Liske (zm. 1891). [Rys biograficzny W. Zakrzewskiego, L. Finkla, L. Œwiklińskiego, H. Sawczyńskiego, Z. Hordyńskiego i O. Balzera (Kw. Hist. V. str. I—XV, 465—548)]. W. Kętrzyński (1838—1918), (W. Semkowicz, Wojciech Kętrzyński (†1918) w Kw. Histor. XXXII, str. 160—162); Tadeusz Wojciechowski (†1919), (A. Halban, St. Zakrzewski, L. Finkel: Tadeusz Wojciechowski. Kw. Histor. XXXIII, str. 7—16, oraz St. Zakrzewski we wstępie do nowego wydania „Szkiców historycznych XI wieku“. Warszawa); Bolesław Ulanowski (†1919), (Wl. Abraham. Kw. Histor. XXIII, str. 17—24); K. Potkański (1861—1907), (F. Bujak we wstępie do „Pism pośmiertnych K. Potkańskiego“ t. I, str. 1—67); Fr. Piekosiński (†1906), (Semkowicz Wl. Fr. Piekosiński jako wydawca źródeł. Kw. Histor. XXII, str. 188—219. Tenże. Piekosiński jako heraldyk l. c. str. 219—252. Stanisław Kutrzeba. Franciszek Piekosiński jako historyk prawa polskiego l. c. str. 253—171. M. Gumowski. Piekosiński jako numizmatyk l. c. str. 271—288); St. Krzyżanowski (†1917), (W. Semkowicz, J. Ptaśnik i St. Zakrzewski: Prof. Stanisław Krzyżanowski jako uczyony i profesor, Kw. Histor. XXXI,

str. 107—130). Wincenty Zakrzewski (1844—1918) (nekrolog przez L. Boratyńskiego w Kw. Hist. XXXII, str. 393—407); L. Kubala (1838—1918), (nekrolog przez L. Finkla. Kw. Histor. XXXII, str. 518—524); Aleksander Semkowicz (1850—1923), (Kw. Hist. XXXVII); Stanisław Smolka (*29/VI 1854 †27/XI 1924), (nekrolog przez St. Zakrzewskiego Kw. Hist. XXXVIII, (1921) zeszyt III, str. I—XXVI; K. Chodynicki, Stanowisko Smolki w rozwoju badań nad przeszłością W. Ks. Lit. Ateneum Wileńskie 1925); Kazimierz Morawski (St. Lempicki. Kazimierz Morawski jako badacz dziejów odrodzenia w Polsce, Kw. Hist. XL, str. 1—26).

VII. Dydaktyka historyczna — Popularyzacja historii

Systematyczne studjum w zakresie historii powszechnej, przeprowadzone na podstawie wskazówek zawartych w rozdziale II, daje dostateczne podstawy do opanowania treści programu oraz jego interpretacji. Rekapitulację zdobytych wiadomości w zakresie poznania programu i jego treściowego opanowania oraz ujęcia znajdzie studjujący w artykule E. Długopolskiego p. t. „Program nauki historii w szkole średniej”. W związku z lekturą powyższego artykułu należy gruntownie przyswoić sobie wyłączone w „Programie gimnazjum państwowego” wywody na temat „celu nauczania” historii, oraz dla porównania przestudjować analogiczne wywody w „Programie nauki w szkołach powszechnych”, a nadto także zawarte wskazówki metodyczne, z uwzględnieniem analogicznych mieszczących się w „Programie gimnazjum państwowego (gimnazjum niższe)”. Z po-

śród istniejących podręczników dydaktyki historii bezwzględnie obowiązkową jest znajomość prac So-bińskiego i Kłodzińskiego¹⁾, przyczem jednak należy uwzględnić zasady i pojęcia, które wprowadza program, co zresztą po opanowaniu jego teoretycznych przesłanek nie będzie przedstawiało trudności. Bardzo pożyteczne jest również poznanie niewielkiej broszurki B. Geberta, zwłaszcza w odniesieniu do nauczania historii na stopniu niższym oraz dla ogólnej orjentacji krótkiego artykułu dr. T. Kupczyńskiego p. t. „Historja“ (Metodyka) w „Podręcznej Encyklopedji pedagogicznej“ (t. I. Warszawa 1923) względnie, o ile idzie o dawniejszy stan literatury, obszerniejszego opracowania L. Finkla p. t. „Historja“ w „Encyklopedji wychowawczej“ (t. V).

Wobec faktu, że literatura nasza nie posiada w zakresie metodyki historii „wskazówek“ metodycznych do „Programu gimnazjum państwowego“, jakiego ma np. „Język polski“ lub „Filologia klasyczna“, trzeba w zakresie różnych zagadnień metodycznych opierać się na ułamkowych pracach poszczególnych autorów. Doskonałym przewodnikiem zarówno dla początkujących, a także dla pracujących dłuższy czas w zawodzie nauczycielskim będzie Hanny Pohoskiej: „Dydaktyka historii“, cenna zwłaszcza ze względu na swą część historyczną i teoretyczną oraz materiał porównawczy tudzież oświetlenie krytyczne programów²⁾. Co się tyczy wychowawczych

¹⁾ Zob. dział VI literatury na str. 51.

²⁾ Dla szukającego pogłębienia swych wiadomości w zakresie dydaktyki, pożyteczne są informacje bibliograficzne zawarte w cytowanej pracy H. Pohoskiej (str. 239—242): „Bibliografja polska“ (str. 244—248) „Bibliografja obca“ (angielska, francuska, nie-

zagadnień historii, to znajdzie studjujący w tym kierunku informacje w „Kulcie przeszłości w wychowaniu narodowym i obywatelskiem dorosłych“, dr. K. Sochaniewicza. Zagadnienia regionalizmu¹⁾, który zaczyna już niepoślednią odgrywać rolę także w zakresie nauczania historii, są oświetlone w licznych artykułach²⁾, pomieszczonych w czasopismach głównie w „Ziemi“ oraz „Polskiej Oświacie Pozaszkolnej“.

O ile chodzi o problem popularyzacji historii, to studjujący znajdzie dostateczną informację w „Zagadnieniach popularyzacji historii“ Heleny Orszaradlińskiej („Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków“. Lwów 1925). Wskazówki bibliograficzne w zakresie literatury popularno-historycznej zaczerpnąć zaś może studjujący w „Przeglądzie literatury historycznej i bibliografii wydawnictw międzynarodowych). Dla śledzenia postępów na polu dydaktyki należy szukać informacji bibliograficznych w „Roczniku Pedagogicznym“ serja II, tom I, rok 1924, oraz w wychodzącej od r. 1921 „Bibliografii Pedagogicznej“, wydawanej przez M. W. R. i O. P.

¹⁾ Od wyrazu łacińskiego *regio* = okolica. Regionalizm jako kierunek naukowy rozwinął się głównie we Francji, choć i u nas był w praktyce stosowany; w zakresie nauczania ma o tyle doniosłe znaczenie, że za punkt wyjścia rozwijanych u dziecka pojęć historycznych bierze się dzieje najbliższej okolicy. Wskazówki bibliograficzne co do istniejących opracowań miejscowej historii (ale bardzo niekompletne) znajdzie studjujący we „Wskazówkach metodycznych do nauki historii“ Alojzego Wańczury (str. 38—41). Poza tem zostaje „Bibliografia historii polskiej“ L. Finkla. Wielkopolska posiada doskonały „Przegląd literatury poświęconej dziejom Wielkopolski“ pióra dr. Kazimierza Kaczmarczyka.

²⁾ Zestawia je, wydana niedawno przez Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych (Wydział oświaty pozaszkolnej, Warszawa, Marszałkowska 123), broszurka „Regionalizm polski, bibliografia z lat 1920—1926“.

storycznej popularnej, 1900—1919". Warszawa 1920, pióra Natalji Gąsiorowskiej, dalej w „Bibliografii Pedagogicznej“ wydawanej przez Min. W. R. i O. P. od r. 1921, oraz w „Roczniku Pedagogicznym“ Serja II, wychodzącym od r. 1921, wkońcu w bieżących czasopismach pedagogicznych¹⁾.

O pomocach szkolnych w zakresie nauczania i popularyzacji historii szukać należy informacji we „Wskazówkach praktycznych dla nauczycieli historii“ Mościckiego (str. 59—110). Znajomość ich jest nieodzowna, podobnie jak i znajomość obowiązujących podręczników szkolnych, które wyliczono we wstępie oraz w wykazie literatury²⁾.

¹⁾ Pożyteczne wskazówki w zakresie literatury popularno-historycznej można też znaleźć w następujących katalogach: Kazimierz Król „Wydawnictwa Księgarni Polskiej w Warszawie“, nr. 1 i nr. 2, Warszawa 1919. „Szkolne biblioteki dla młodzieży. Instrukcja i katalog“, Warszawa M. Arct (bez roku wydania). — „Katalog biblioteki wzorowej dla dzieci i młodzieży“, opracowały Jadwiga Filipkowska-Szemplińska i Marja Gutry, z przedmową H. Radlińskiej. Nakładem Związku Księgarzy Polskich. 1927.

²⁾ Zob. wyżej str. 4—6 w przypisku i str. 20 i następne.

STUDJUM PRAKTYCZNE

I. Referaty (Sprawozdania)

Ćwiczenia praktyczne, związane z zakresem wiadomości wstępnych oraz właściwym studjum historycznym (poznanie wiadomości z zakresu historii powszechnej), znajdzie studjujący w rozdziale I-szym i II-gim studjum teoretycznego. Podano tam, zwłaszcza w rozdziale II-gim, tylko przykłady wysoce elementarne. Oczywiście dadzą się one ilościowo i jakościowo pomnożyć. Toż samo zastrzeżenie odnosi się wogóle i do wskazówek niniejszego rozdziału, który zawiera tylko pewne typowe przykłady, nadające się do samodzielnego opracowania. Do opracowań tego typu można przystąpić dopiero po przestudjowaniu odpowiednich partyj (etapów) studjum teoretycznego, względnie po całkowitem jego ukończeniu. Wśród opracowań samodzielnych na piśmie należy odróżnić referaty (sprawozdania) od rozprawek naukowych. W pierwszych stawiamy sobie jako cel zwięzłe i jasne ujęcie pewnych zagadnień na podstawie literatury (opracowań). Może to być streszczenie wyników cudzych badań źródłowych nad pewną kwestją, scharakteryzowanie pewnych poglądów (sądów, hipotez) w formie obiektywnej. Może być jednak referat połączony z krytycznym oświetleniem poglądów autora. Materiału do zwyczajnych streszczeń mogą dostarczyć monografie (opraco-

wania) zarówno z historii powszechnej, jak i polskiej, pomieszczone w dziale III i V podanej bibliografji (literatury). W streszczeniach tych możemy trzymać się dwojakiej drogi: *a)* albo przedstawić w sposób zwięzły bieg myśli autora, jego najistotniejsze wywody (ogniwa łańcucha rozumowania) z odrzuceniem szczegółów dla myśli przewodniej przedstawiających mniejszą wagę, *b)* albo z pominięciem wywodów i dociekań rozumowych i źródłowych streścić rezultaty i uszeregować je w łańcuch przedstawienia, będącego rozwinięciem pewnego punktu programu (pewnych ustępów podręcznika). Ten ostatni typ streszczeń ma o tyle znaczenie, że stanowi on stadium przygotowawcze do referatów krytycznych. Albowiem istotę ich stanowi porównanie wyników pewnej rozprawy, zwłaszcza jeśli przynosi ona nowe rezultaty badań, polegające bądź na wciągnięciu nowego zasobu źródeł do pracy, bądź na krytycznem ich opracowaniu (np. odrzuceniu pewnych falsyfikatów, uznanych jako prawdziwe przez poprzednich badaczy), bądź na użyciu odmiennej od dotychczasowej interpretacji (tłumaczenia).

Materiał do referatów krytycznych można brać albo z samych podręczników¹⁾, albo z samych monografij, albo też opierać się na jednych i drugich, z uwzględnieniem znanych i dostępnych tekstów źródłowych.

Celem tych referatów jest nabycie odpowiedniej wprawy w krytycznem czytaniu rozmaitych form opra-

¹⁾ Tematy do ćwiczeń z zakresu historii polskiej, oparte wyłącznie o podręcznik, podaje Władysław Smoleński: „Dzieje narodu polskiego“ (wyd. 6), str. 10—12. Przykłady referatów o charakterze kompilacyjnym podaje H. Mościcki: „Wskazówki praktyczne“ (str. 53—56).

cowań historycznych, zwłaszcza takich, które popularyzują w jakiejkolwiek formie rezultaty szczegółowych i specjalnych badań historycznych, ze szczególnem uwzględnieniem istniejących, względnie używanych podręczników.

Przykłady tematów

(o kolejno stopniowanej trudności i specjalizacji)

A) 1. Porównać co do układu, zakresu i sposobu przedstawienia dzieje starożytnej Grecji w podręcznikach :

a) B. Gebert i G. Gebertowa. Opowiadania z dziejów powszechnych ze szczególnem uwzględnieniem dziejów Polski. Cz. I. — Wł. Jarosz. Opowiadania z dziejów powszechnych i polskich. Cz. I.

b) B. Gebert i G. Gebertowa. Historia starożytna. Cz. I. — M. Kłosowski. Historia starożytna do użytku szkół średnich.

2. Porównać co do układu, zakresu i sposobu przedstawienia dzieje starożytnego Wschodu w podręcznikach :

a) W. Zakrzewski. Historia powszechna, t. I. — B. Gebert i G. Gebertowa. Historia starożytna. Cz. I.

b) B. Gebert i G. Gebertowa. Historia starożytna. Cz. I. — K. Krotoski. Dzieje powszechne, t. I.

3. Porównać co do układu, zakresu i sposobu przedstawienia dzieje starożytnego Rzymu w podręcznikach :

a) T. Korzon. Historia starożytna. — B. Gebert i G. Gebertowa. Historia starożytna. Cz. II.

b) W. Zakrzewski. Historia powszechna, t. I. — Gadomski Jerzy. Historia starożytna.

B) 1. Stwierdzić na podstawie dostępnych tekstów źródłowych, jakie fakty historyczne w zakresie dziejów wojen perskich, zamieszczone w podręcznikach szkolnych, znajdują uzasadnienie źródłowe (zostaty zaczerpnięte ze źródeł i jakich):

a) W. Zakrzewski. Historia powszechna, t. I.; „Teksty źródłowe“, zeszyt 6; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

b) B. Gebert i G. Gebertowa. Historia starożytna. Cz. I.; „Teksty źródłowe“, zeszyt 6; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

2. Stwierdzić na podstawie dostępnych tekstów źródłowych, jakie fakty historyczne w zakresie kwestji agrarnej w Rzymie, pomieszczone w podręcznikach szkolnych, znajdują uzasadnienie źródłowe:

a) T. Korzon. Historia starożytna; „Teksty źródłowe“, zeszyt 10; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

b) K. Krotoski Dzieje powszechne, t. I.; „Teksty źródłowe“, zeszyt 10; B. Gebert i G. Gebertowa. Wypisy historyczne do nauki dziejów starożytnych.

3. Stwierdzić na podstawie dostępnych tekstów źródeł („Teksty źródłowe“, zeszyt 15; Cz. Nanke. Wypisy do nauki historii średniowiecznej), jakie fakty historyczne w zakresie dziejów walki cesarstwa z papieżem, pomieszczone w podręcznikach szkolnych, znajdują uzasadnienie źródłowe:

a) W. Zakrzewski. Historia powszechna, t. II.

b) T. Korzon. Historia wieków średnich.

C) 1. Skontrolować i porównać wiadomości w zakresie dziejów Mezopotamji, zawarte w podręczni-

kach szkolnych, na podstawie książki Ks. Dr. W. Szczepańskiego: Babilon.

a) W. Zakrzewski. Historia powszechna, t. I.

b) T. Korzon. Historia starożytna.

2. Skontrolować i porównać wiadomości, zawarte w podręcznikach w zakresie dziejów parlamentaryzmu angielskiego przy pomocy książki W. Konopczyńskiego.: *Dzieje parlamentaryzmu angielskiego, oraz dostępnych tekstów źródłowych („Teksty źródłowe”, zeszyt 19; Cz. Nanke. Wypisy do nauki historii średniowiecznej), a zwłaszcza tekstu Magna Charta Libertatum w wydaniu St. Nowakowskiego:*

a) Cz. Nanke. Historia średniowieczna.

b) T. Korzon. Historia średniowieczna.

3. Skontrolować i porównać¹⁾ wiadomości zawarte w podręcznikach, przedstawiające dzieje Mięszka I na podstawie książki St. Zakrzewskiego: *Mięszko I jako budowniczy państwa polskiego.*

a) W. Zakrzewski. Historia powszechna, t. II.

b) W. Smoleński. Dzieje narodu polskiego.

c) A. Lewicki. Zarys historii Polski.

d) *Dzieje Polski średniowiecznej, t. I (przez R. Grodeckiego i St. Zachorowskiego).*

D) 1. Streścić książkę O. Haleckiego: *Dzieje unji jagiellońskiej. Kraków I—II.*

2. Porównać wynik badań nad Modrzewskim w pracy St. Kota: *Andrzej Frycz Modrzewski, z rezultatami, zawartymi w pracy St. Tarnowskiego: *Pisarze polityczni XVI w.**

¹⁾ Wyszukać przytem samodzielnie w „Tekstach źródłowych“ potrzebne przekazy źródłowe, spożytkowane w pracy powołanej.

3. Czy i o ile A. Śliwiński w książce: *Powstanie kościuszkowskie opiera się na monografji T. Korzona: Kościuszek? — Czy i o ile podaje wiadomości nowe nieznanne Korzonowi? — Czy i o ile różni się w oświeceniu wypadków i charakteru działających osób?*

E) 1. Na jakich źródłach się opiera i w jaki sposób przeprowadza swe wywody Tadeusz Wojciechowski w przedstawieniu sprawy św. Stanisława (na podstawie „Szkiców historycznych XI wieku“)?

2. Na jakich źródłach (piśmiennych czy drukowanych, bezpośrednich czy pośrednich, w jakich archiwach i bibliotekach mieszczących się) opiera się w swych pracach Ludwik Kubala?

3. Porównać co do treści, zasobu i rodzaju spożytkowanych źródeł oraz wspólnych ewentualnie rozbieżnych rezultatów prace S. Askenazego i M. Handelsmana, noszące ten sam tytuł „Napoleon a Polska“.

F) Wyjaśnić zwięźle (określić szczegółowo) rodzaje źródeł pisanych przy pomocy książki St. Kutrzeby: *Źródła dawnego prawa polskiego (t. I—II):*

a) zawartych w zeszycie 20 „Tekstów źródłowych“ (Budowa wewnętrzna Polski piastowskiej);

b) zawartych w zeszycie 43 tychże (Panowanie Stanisława Augusta);

c) zawartych w zeszycie 24 tychże „Tekstów“ (Korona i Litwa).

II. Opracowania źródłowe

(Rozprawki)

Przez pracę naukową w zakresie historji rozumie się w ściślejszem tego słowa znaczeniu pracę badaw-

czą, t. j. oparte na źródłach konstrukcje historyczne¹⁾. Praca badawcza oczywiście może wykazywać najrozmaitsze stopnie w zakresie trudności, różnaitość co do zakresu czasowego i terytorjalnego, mniejszą lub większą specjalizację w zakresie kierunku (historja polityczna, gospodarcza i t. p.). Celem tych rozprawek źródłowych, zwłaszcza w elementarnym zakresie, jest zaprawienie się do samodzielnego stwierdzania pewnych faktów historycznych, świadomego zestawiania pewnych faktów czy to dla opisu danego zjawiska historycznego, czy też dla stwierdzania pragmatycznego, względnie genetycznego związku. Nie chodzi tu koniecznie, zwłaszcza w elementarnem badaniu historycznem, o wyniki zupełnie nowe: samodzielne badanie źródłowe może bowiem doprowadzić do wyników nowych (stwierdzić nieznane nauce fakty historyczne, względnie nowe między niemi zachodzące związki), ale może też doprowadzić do wyników, znanych w literaturze naukowej. Umiejąc dany fakt historyczny źródłowo uzasadnić, nauczyciel ma możność umiejętnego kontrolowania podręcznika, którym się posługuje, a co ważniejsza pewne wątpliwości potrafi sam na podstawie źródeł, a właściwie badania historycznego rozstrzygnąć.

¹⁾ W zasadzie samodzielne prace źródłowe nie stanowią wymogu ani przy egzaminie uproszczonym ani nie wchodzą w program Wyższego Kursu Nauczycielskiego. Niemniej jednak wprawa w krytyce źródeł i metodologii badań historycznych, nawet w formie elementarnej, da się najracjonalniej uzyskać dzięki opracowaniu samodzielnej rozprawki (monografji), przy której trzeba się „przegryźć“ przez materiał źródłowy.

Tok postępowania od postawienia sobie problemu (zagadnienia) historycznego stale musi trzymać się pewnego systemu. Pierwszą fazę (stopień) stanowi zapoznanie się z dotychczasowym stanem badań nad daną kwestją, co należy uskutecznić na zasadzie pod ręczników o wyższym pokroju, które zwykle podają literaturę przedmiotu (dają „bibljografię zagadnienia“) względnie powołują się na literaturę. Ponieważ w pierwszym stadium badania problemu obowiązuje zasada wyczerpania bibliografji przedmiotu, przeto idąc za powyższemi wskazówkami, oraz korzystając z wszelkich dostępnych bibliografij, należy zestawić sobie na kartkach o ile możliwości kompletną bibliografię zagadnienia¹⁾. Zebrany bibliograficznie materiał należy przewartościować, to znaczy wyłączyć prace przestarzałe lub na niedostatecznej podstawie źródłowej oparte, a następnie w miarę możliwości przestudjować prace i rozprawy, o ile możliwości wyczerpująco, w porządku chronologicznym, w jakim zostały napisane. W ten sposób uzyska się wiadomości:

a) co do zasobu źródeł spożytkowanych dotychczas dla opracowania zagadnienia;

b) otrzyma się obraz, w jaki sposób kształtowały się poglądy na pewne cząstkowe zagadnienia, wchodzące w całokształt problemu;

c) otrzyma się obraz rozeźlonkowany całego zagadnienia, w którym wystąpią zgodne poglądy, kwestje sporne, oraz kwestje niewyjaśnione.

¹⁾ Przy zbieraniu literatury należy też zwrócić uwagę na prace o charakterze pokrewnym lub analogicznym, zwłaszcza takie, które mogą być niejako wzorem do opracowania.

Po przestudjowaniu literatury wyłania się drugi etap pracy: zebranie źródeł. Zasób źródeł, spożytkowanych przez poprzednich badaczy, uzyskano już przy studjum literatury. Należy teraz rozpatrzyć się przy pomocy aparatu bibliograficznego, czy zasób ten nie da się powiększyć (rozszerzyć ilościowo, a także jakościowo) przez wciągnięcie źródeł drukowanych lub pisanych, nieznanych poprzednim badaczom.

Otrzymawszy w sposób wskazany zestawienie źródeł do badanego problemu, należy te źródła, po odrzuceniu niewątpliwych, jakd takie przez krytykę uznanych falsyfikatów, przewartościować, co uskutecznia się na podstawie następujących zasad:

1) w zakresie źródeł drukowanych wybiera się zasadniczo publikacje najnowsze, przez krytykę uznane za najlepsze i najpoprawniejsze;

2) w zakresie źródeł zarówno drukowanych jak i pisanych, dajemy pierwszeństwo oryginałowi (autografowi), względnie wydaniu na tej podstawie drukowanemu przed kopją, lub wydaniem dokonaniem na podstawie kopji;

3) w zakresie wydawnictw drukowanych z kopij, ma pierwszeństwo tekst restytuowany (wydany krytycznie) przed wydanym niekrytycznie;

4) w razie wątpliwości w odniesieniu do źródła, nawet krytycznie ogłoszonego drukiem, należy sięgnąć o ile możności do oryginału (tekstów), służącego za podstawę druku;

5) w odniesieniu do jakiegokolwiek źródła musimy stwierdzić ostatni (najświeższy) stan badań nad niem w zakresie provenjencji i restytucji;

6) w razie wątpliwości, na które literatura krytyczna nie daje odpowiedzi, stosujemy do źródła zasady krytyki erudycyjnej.

W zakresie gromadzenia źródeł obowiązuje zasada całkowitego wyczerpania ich zasobu do danej kwestji. Ponieważ niezawsze da się to uczynić, przeto w doborze tematów należy tak postępować, aby przy niewielkim stosunkowo, a łatwo dostępnym zasobie źródeł, można było bez trudu dany temat opracować. Innemi słowy zagadnienie musi być możliwe do wykonania. Oczywiście początkujący, względnie stawiający pierwsze kroki na polu badań historycznych, musi wybrać sobie temat możliwy do opracowania w danych warunkach, co jest rzeczą niezmiernie trudną, o ile chodzi o samodzielną decyzję. W studjum uniwersyteckiem rzecz ta nie napotyka na trudności, bo wyboru dokonuje profesor, kierujący się upodobaniem, względnie zdolnościami oraz przygotowaniem ucznia. Samouk w zasadzie powinien udać się w tym wypadku po wskazówki do doświadczonego badacza¹⁾.

Niezawsze da się osiągnąć doskonałość metodyczną, polegającą na wyczerpaniu źródeł do danego problemu, a tem samem niezawsze praca podjęta będzie odpowiadała warunkom, stawianym badaniom źródłowym. Dlatego bardzo często rozprawka początkującego badacza może być pojęta tylko jako ćwiczenie metodyczne. Ale i w tym przypadku obowiązują zasady

¹⁾ Dotyczy to nawet wdzięcznych bardzo, a niejednokrotnie łatwych do opracowania monografij historycznych poszczególnych miejscowości, o ile mają one odpowiadać warunkom pracy naukowej, a nie mają być kompilacją, względnie popularyzacją, opartą o literaturę.

skrupulatnego systematycznego wyczerpania materiału. Wymaga to pewnej umiejętnej techniki pracy¹⁾ (sporządzanie kartek z wypiskami ze źródeł), o czym informuje w swej „Historyce“ M. Handelsman (§ 8, str. 43—46), oraz Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (Księga II, rozdz. IV: „Krytyczne ugrupowanie źródeł“, str. 110—121).

Zebrany na kartkach materiał źródłowy należy poddać odpowiedniemu przewartościowaniu w myśl zasad hermeneutyki, a następnie w ten sposób zebrane wypiski źródłowe, tworzące pewną całość, odnoszącą się do faktu jednostkowego, trzeba ugrupować według pewnej zasady. O ile samo zagadnienie nie nastęcza tu pewnych kryterjów, obowiązuje w porządkowaniu zasada chronologiczna, względnie geograficzna, ewentualnie kombinacja obu zasad, a niekiedy ze względów technicznej wygody zasada alfabetyczna. W każdym wypadku źródła, odnoszące się do jednego faktu, ściągają się w jedną grupę. Układ kartkowy ma tę zaletę daleko idącej elastyczności, że pozwala na bardzo swobodne przegrupowywanie materiału, stosownie do potrzeb ogólnej orientacji, jak i szczegółowych postulatów w ciągu samego opracowywania.

Rozprawki, opracowane według zasad wyluszczonej szczegółowo w „Historyce“ Handelsmana (IV Opracowanie, synteza, str. 176—227) oraz we „Wstępie do badań historycznych“ Langlois-Seignobos (Ks. III, „Czynności syntetyczne“, str. 231—319), powinny

¹⁾ O technice pracy naukowej informuje L. Fonck „Praca naukowa“, Warszawa 1910 (tłum. pol. z j. niem.). Studjujący historję znajdzie w niej wiele cennych wskazówek. Na uwagę też zasługuje praca J. Tura „Nauka i uczoney“. Warszawa 1917.

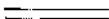
być ujęte w odpowiednią formę literacką. Jej rodzaje (monografia, opracowanie ogólne) charakteryzuje M. Handelsman w „Historyce“ (V wykład, str. 228—239), oraz Langlois-Seignobos we „Wstępie do badań historycznych“ (rozdz. V, Wykład-Konkluzja, str. 321—349).

Przykładów i tematów do rozprawek historycznych (monografij źródłowych) nie podaję, gdyż ich opracowanie wymaga przede wszystkim łatwo dostępnych dla studjującego opracowań i źródeł, nie mówiąc już o tem, że musi się uwzględnić indywidualność studjującego. Tyczy się to i historii nowożytnej, jako opierającej się przeważnie na materiale archiwalnym. O ile bowiem chodzi o średniowiecze, można w pewnych wypadkach postarać się o wystarczający komplet źródeł drukowanych. Niemniej jednak niekiedy przypadek nastęrcza możliwość pracy na podstawie dostępnego materiału źródłowego, który sam przez się wysuwa zagadnienie¹⁾. (Jest to właściwie odwrócony tok postępowania, bo normalnie problem powinien być wysunięty niejako organizacyjnie, planowo przez badacza lub grupę badaczy²⁾, co następuje przez skonstatowanie braku pewnych ogniw wiodących do syntezy). Takim stosunkowo łatwo dostępnym materiałem źródłowym są archiwa parafjalne wiejskie, cechowe, miejskie, ro-

¹⁾ W każdym jednak wypadku powinien zabierający się do badań zasięgnąć fachowej porady doświadczonego badacza, aby oszczędzić sobie niepotrzebnych w pracy zawodów.

²⁾ Takie, w sposób zorganizowany a ramowo ujęte postulaty wydawnicze i monograficzne zawiera wychodząca od r. 1918 nakładem Kasy Mianowskiego „Nauka Polska“, t. I, str. 225—328, 411—442; II, str. 140—257, 272—287; IV, str. 232—281; ponadto znajdują się one w „Pamiętniku IV Zjazdu historyków polskich w Poznaniu“. Lwów 1925.

dzinne i t. p. Niektóre kategorie źródeł dadzą się nawet wielostronnie wyzyskać jak np. metryki kościelne¹⁾. Wspomniane archiwa pozwalają na opracowanie historii cechów, miast, miasteczek, wsi, kościołów, budowli, instytucyj i t. p. Archiwa rodzinne pozwalają na opracowywanie monografij rodzin, biografij, oraz pewnych wypadków historycznych, zależnie od stanowiska społecznego danej rodziny. I choć są to prace podjęte nie na zasadzie pewnego planu badawczego²⁾, lecz stanowiące niejako dziką gospodarkę, nieujęta w karby systemu i organizacji, to niemniej, o ile są wykonane metodycznie, mogą się stać pożyteczną cegiełką w budowie gmachu całokształtu historii narodowej.

¹⁾ Zob. K. Dobrowolski „Znaczenie metryk kościelnych dla badań naukowych“, Rocznik Towarzystwa Heraldycznego t. V.

²⁾ Niepodobna mi tu nie podkreślić znaczenia nietylko monograficznych opracowań (konstrukcyj), ale prac inwentaryzacyjnych z tego zakresu t. j. wykazów, repertorjów, regestrów (umiejętne streszczenia akt), opisów akt, dokumentów, ksiąg i t. p., znajdujących się w miejscu stałego pobytu badacza.

INDEKS

Indeks miejscowości, osób i rzeczy

Uwaga: W niniejszym indeksie pominięto miejscowości wydań dzieł. Liczby podają strony. System odsyłaczy wskazuje na kwestje pozostające w łączności rzeczowej. Obfitość treści i rozmiary stosunkowo wielkie indeksu tłumaczą się tem, że jest on niejako zastępczo słownikiem terminologii historycznej oraz wykazem zagadnień historycznych zarówno w zakresie nauczania, jak nauki i studjum historii. Kursywą oznaczono wyrazy łacińskie. Rozstrzelonym drukiem ważniejsze pozycje.

abdykacja p. Jan Kazimierz.
Abraham Wł. 89, 141.
Achaja rzymska 28.
Achmet II 131.
Acta Tomiciana 110, 122.
administracja 16, 61, 65.
Afryka 82, 83.
akademja krakowska 119, 130;
— Umiejętności p. komisja.
akta 38, 85, 86, 88—90, 93, 109—111,
119, 161; — do czasów kozackich 128; — kapitulne 112;
— kolegjackie 112; — Komisji Edukacyjnej 111; — — policji 111; — — skarbowej 111; — komisji porządkowych cywilno - wojskowych 111; — konsystorskie 112; — kurji papieskiej 111; — mie-

dzynarodowe 110; — państwo-
we 110; — prywatne 34; —
Rady Nieustającej 111; — Rządu
Kościuszkowskiego 111; —
sejmikowe 112; — sejmowe 90;
— skarbowe 112; — Straży
111; — unji lubelskiej 85, 110;
— urzędowe 84, 85; — urzędów
kościelnych 111, 112;
— — miejskich 111; — — pań-
stwowych 111.
Albertrandi Jan Chrzyciel 136.
album biograficzne zasłużonych
Polaków XIX w. 136, 138—140.
Aleksander Wielki 27, 35, 72.
Alfieri 46.
Alkuin 76.
Ambrosius G. 19.

- Ameryka 37, 83.
 analiza źródeł 94, 96.
 Ancyra p. *monumentum*.
 Anglja 31, 36, 48, 75, 79, 80, 82, 153.
 Anglo-Sasi p. misja.
 Anglowie (nawrócenie na chrześcijaństwo) 75.
Annales domus Orzelsciae 123;
 — *Maximi* 85; — *Polonici ab excessu divi Sigismundi* 122;
 — *seu cronicae inelyti Regni Poloniae* 116; — *sive de origine et rebus gestis Polonorum et Lithuanorum* 121;
Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacter I—IV 125; p. *Historia*, Temberski Stanisław.
 annaly 85, 98, 112, 114.
 Anonim t. zw. Gall 65, 115; a n o n i m o w i p. publicyści.
 antagonizm Rosji i Austrii 82.
 antagonizmy handlowo-celne 82.
antiquitates (starożytności) 98.
 antropogeografia 58, 59, 64.
 antropologia 58.
 antyk 9.
 antykwaryjat naukowy H. Wildera 50.
 aparat bibliograficzny 157; — źródłowy 7.
 aprobaty ministerjalna 21.
 Arabowie 86, 74, 75; p. język, paleografia.
 Aram 74.
 Archeion (czasopismo) 99.
 archeologia 58, 86—88, 98; — biblijua 86; — grecka 26; — klasyczna 86; — przedhistoryczna 59, 86.
 architektura p. zabytki.
 archiwa 15, 51, 88—92, 132, 134, 154, 160, 161; — cełkowe 160; — krajowe 88; — miejskie 160; — państwowe 90; — angielskie 98; — parafjalne 160; — rodzinne 160, 161; — wiejskie 160; — zagraniczne 88.
 archiwistyka 86, 89; — polska 90.
 archiwum do dziejów oświaty i literatury 125, 126, 129.
 arcybiskupi gnieźnieńscy 132.
 arjanie p. literatura.
 arjowie Wschodu 71.
 Arnold Stanisław 19, 30, 37, 38, 62, 63.
Articuli de incorporatione Masoviae 116.
 artykułów dwanaście (niemieckich powstańców chłopskich) 78, 79.
 artyzm p. rozwój.
 aryjczycy 84.
 Askenazy Szymon 40, 45—48, 131, 154.
 Asyrja 6, 35, 71; asyrjologia 86; Asyrjczycy 74.
 Ateneum (czasopismo) 135; — Wileńskie 142.
 Ateny, p. lista danin, państwo, uchwała.
Atlas antiquus 18, 19.
 atlas do dziejów (historji) Polski 19, 32, 63; — geograficzno-statystyczny Polski 16, 63; — geograficzny powszechny 16;

- kongresowy Polski 16; —
Polski współczesnej 16.
atlasy 60; — geograficzne 16—17;
— historyczne 18—19, 66; —
szkolne 19; p. komentarze.
Attyka p. *Corpus inscriptionum,
Inscriptiones*, napisy.
Augsburg p. interim, pokój,
sejm.
August II, król polski 130, 133;
— III 95, 131.
Austria 36, 49, 60, 82, 106.
autentyczność 99.
autobiografia (życiorys własny)
126, 127.
autopsja (naoczność) 89.
autor, autorstwo źródła 94, 96, 99.
Awarowie 75.
Azja (widoki) 46; azjatycki kon-
tynent 83.
Babilon 24, 71, 153; Babilonja
35; babilońskie państwo 24.
Bachman A. 18.
Bachulska H. 134.
Baeker R. 32.
badanie (a) archiwalne 89; — eru-
dycyjne 132; — historyczne
10, 14, 60, 67, 83, 87, 150, 155,
158; — krytyczne 100; — nad
przeszłością W. Ks. Lit. 142; —
naukowe 107, p. znaczenie;
— procesu historycznego 59;
— źródłowe 96, 109, 149, 155.
Baldamus 19.
Baliński Michał 138.
Balzer O. 33, 38—40, 46, 65, 141.
Bałkan (Bałkański półwysep)
81—83.
Bałtyk 42.
Banderia Prutenorum 116.
Bandtke Jan Wincenty 137; —
Jerzy Samuel 32, 137.
Baranowicz Edward 89.
Baranowski I. T. 42, 64, 132.
Barącz Sadok 140.
Barbara św. 127.
barbarzyńcy, p. państwa.
barok 31.
Barłomiej św. 42.
Bartoszewicz J. 135—138; — K.
138, 140.
Barzykowski St. 49, 139.
Batory Stefan 43, 85, 123, 126.
Baudouin de Courtenay J. 41.
Bauer W. 14.
Baumgarten 26, 27.
Bawaria p. geograf.
Beauplan 85.
Bellum scythico-cosacicum 125.
Beloch K. J. 25.
Bémont 30.
beneficium 75.
Beniowski Maurycy August 132.
Bentkowski Feliks 136.
Benzinger J. 24.
Beresteczko (bitwa pod B.) 44.
Berlin p. kongres, traktat.
Bernard I. A. 30.
bernardyni p. kronika, *Memo-
riale*.
Bernheim E. 14, 84, 96, 97.
bezkrolewie 43; — po Henryku
Walezym 122 (p. *Historia*);
— po Zygmunście Auguście 123.
bezkrolewia ksiąg ośmioro 123.
Białkowski Leon 45.

- bibliograficzne dane, 8, 62; —
 uzupełnienia 18.
- bibliografia (e) 29, 136; — dy-
 daktyki historycznej 51, 143;
 — Estreichera 91, 92, 136; —
 Finkla 92—93, 126, 136, 144;
 — historii czeskiej 91; — —
 greckiej 25; — — nowoczesnej
 134; — — polskiej 9, 144 (p.
 bibliografia Finkla); — — —
 nowożytnej 1815—1865, 134;
 — — powszechnej 20; — —
 nowożytnej, 29; — — rzym-
 skiej 25; — — starożytnej 25;
 — — średniowiecznej 29;
 — — współczesnej 50; — hi-
 storyczna 9, 38, 90, 91—93,
 97, 110, 113, 156; — ludozaw-
 cza 18; — obca 143; — ogół-
 na 91; — pedagogiczna 144,
 145; — polska 91, 143; — po-
 szczególnych epok 108; —
 powstania listopadowego 131;
 — — styczniowego 50, 131; —
 regionalizmu polskiego 144; —
 specjalna 91; — wieku
 XV—XVIII 92; — — XIX
 91, 92; — Wschodu starożyt-
 nego 23; — wydawnictw mię-
 dzynarodowych 144; — za-
 gadnienia historycznego 150;
 — źródeł 97.
- biblioteka 88, 90—92; — Dzieł
 wyborowych (wydawnictwo
 periodyczne) 135; — gimna-
 zjalna 108; — historyczna
 Krakowskiej Ski Wydawniczej
 (wydawnictwo zbiorowe) 28,
 127; — Jagiellońska 3, 29,
 110; — katedry krakowskiej
 84 (p. katalog); — Macierzy
 Polskiej (wydawnictwo zbioro-
 we) 48; — miejska 108; — Na-
 rodowa (wydawnictwo zbioro-
 we) 95, 115, 127, 129, 131; —
 nowoczesna 90; — Osso-
 lińskich (czasopismo) 130,
 138; — Pisarzów Tow. Jezu-
 sowego 131 (p. Brown); — Pi-
 sarzy Polskich (wydawnictwo
 zbiorowe) 120; — podręczna
 29, 110, 113 (p. katalog); — —
 filologii klasycznej 25; — pu-
 bliczna 10, 113; — Składnicy
 (wydawnictwo zbiorowe) 23,
 30—32, 40, 41, 45, 47, 48, 50; —
 Sławistyczna (wydawnictwo
 zbiorowe) 15; — słuchaczy pra-
 wa Uniwersytetu J. Kazimierza
 we Lwowie 33; — Warszaw-
 ska (czasopismo) 138; — wzo-
 rowa dla dzieci i młodzieży
 145; — Żaluskich 132.
- biblioteki szkolne dla młodzie-
 ży 145; — w Polsce 89, 92,
 154.
- Bielak Franciszek 37.
- Bieliński Józef 140.
- Bielski Jonchim 120, 121; — Mar-
 cjin 120, 121.
- Bielowski August 113, 128, 130,
 140.
- Bieźanowski Stanisław Józef 130.
- biogeografia 60.
- biografja (e) 26, 85, 112, 137, 161.
- biologia 53.
- biskupi 75, 76; — gnieźnieńscy
 110; — krakowscy 116; — ku-

- jawscy 132; — płocey 116; —
 poznaiscy 116; — wrocław-
 sey 116; — wrocławscy 116;
 biskupstwo lubuskie 112;
 p. katalogi, księga, *Liber
 fundationis, vitae*, wizytacje.
 bitwy p. Beresteczko; Chajroneja,
 Chocim, Grunwald, Pyłna.
 Blechman 27.
 Błażowski 120.
 Bobek 52.
 Bobkowska W. 52.
 Bobrzyński M. 32, 38, 50, 62, 63,
 116, 134, 135, 139.
 Boekh August 97.
 Bogatkiewicz Wl. 66.
 Bogatyński W. 42.
 bogini sprawiedliwości 73.
 Bogusławski W. 39.
 Bojarski W. 19.
 Bolesław Chrobry (Wielki) 39, 63,
 114, 118.
 bolszewicy 50, 134.
 Bonaparte p. Napoleon.
 Bonifacy św. 75.
 Boratyński L. 142.
 Borzemski A. 119.
 Bostel F. 122.
 bóstwa egipskie 72.
 Brandenburgja p. wojna.
*Brevis narratio professionis in
 Sueciam Sigismundi III* 124.
 Bronikowski A. 72.
 bronz p. wyroby.
 Brown 131.
 Bruno św. 114.
 Brückner Aleksander 36, 95, 129,
 186.
 Brytanja 75. p. *Chronicles,
 Rerum Britannicarum*.
 Buczek Karol 89.
 budowa państwa polskiego 36; —
 wewnętrzna Polski piastow-
 skiej 36, 154.
 budowle Karola W. 75.
 budżet utrzymania dworu 72.
 Bujak Franciszek 17, 61, 64, 65,
 68, 116.
 Bukar S. 132.
 bulla papieska 78.
 Bułgarja 31, 82.
 bunt rycerstwa 79.
 Buonacorsi Filip Kallimach 85,
 115, 116.
 Burekhardt I. 31.
 Busolt G. 25.
 Buzek J. 48, 49.
 Bydgoszcz p. konstytucja.
 Bykowski Piotr Jaksa 49.
 Bystroń J. 61, 58, 59, 64.
 Calendars of state papers 98.
Capitulare de villis 37, 77, 95;
 — z r. 802 75; p. kapitularze,
 Karol W.
 carat biały 50; — czerwony 50.
 Caro J. 32; — Leopold 65.
 Cavaignac 24.
 cechy p. archiwa, historia.
 cel uszczupienia historii 142.
 ceny p. przewrót.
 cesarstwo 36; — rzymskie 27, 35,
 36; — wschodnie 74, 75,
 76; cesarz 79; cesarze rzym-
 sey 28, 76.
 Cezar 27, 127.
 Chajroneja (bitwa pod Ch.) 25, 26.
 chalifat 76.

- Chalkis p. uchwała.
- Chamberlaino p. imperjalizm.
- charakterystyka fizyczna ludności 17; — mieszkańców 74.
- Charta: Magna Ch. Libertatum 37, 95, 153.
- Chatti 74; p. Cheta, Chetyci, Hatti, hettytologia.
- Chelmszczyzna 121.
- Cheta 72, 74; Chetyci 25.
- Chevalier U. 9.
- Chiny p. cywilizacja.
- Chlebowski B. 127.
- Chłapowski general 45.
- Chłędowski Kazimierz 31.
- chłopi egipscy 73; — polscy 49, 106.
- Chmieński Bohdan 44.
- Chmielowski P. 119, 139.
- Chocim (wyprawa chocimska) 127.
- Chodakowski Zorjan Dolega 136.
- Chodkiewicz Jan Karol 43.
- Chodyncki K. 4, 117, 132, 135, 142.
- Chodyński A. 132, 139.
- Chodźko Leonard 137.
- Cholodecki Józef Białynia 138.
- Chomentowski Stanisław 131.
- chorągiew lekka, pancerna p. pamiętnik.
- Chronica gestorum in Europa singularium* 124; — *Polonorum* 115; — *principum Poloniae* 116; — *sive historiae polonicae compendiosa descriptio* 121.
- Chronicles and memorials of Great-Britain and Ireland during the middle ages 98.
- chronografja 26.
- chronologia 58, 65, 66, 68, 87, 88, 92; — egipska 73; — techniczna 65, 87.
- Chrzanowski I. 121.
- Chrzaszczewski 124.
- chrześcijaństwo 75 (nawrócenie Anglów i Saksonów); — starożytne 28, 84.
- Chwałczewski A. 119.
- Chwałewik E. 89.
- chwile przelotowe 77, 81; — powszechno-dziejowe Europy 81.
- Ctenodia* p. *Insignia*,
- ctimactor* (okres siedmioletni w dziejach) p. *Annales*.
- Collection de documents inédits sur l'histoire de France 98.
- Collignon M. 26.
- Commentarius belli adversus Turcos ad Viennam et Hungariam* 125; — *brevis rerum Polonicarum a morte Sigismundi I* 123; *Commentariorum Chotimensis belli libri tres* 127.
- Compendium* 122.
- Conciones in maximo totius Regni Poloniae conventu apud Leopolum in republica habitae* 122.
- Contenau 24.
- Contenta de vetustatibus Polonorum* 119.
- Corpus inscriptionum Atticarum* 97; — — *Graccarum* 97; — — *Latinarum* 97.
- Courtenay de p. Baudouin.
- Cromwell Oliver 31.

- Cronicae p. Annales.*
 cuda p. św. Wojciech.
 cudzoziemcy 126.
 cywilizacja Assyrii 71; — Babilonu 71; — chińska 71; — Egiptu starożytnego 71, 72, 74; — fenicka 24; — Wschodu klasycznego 23—24; — — starożytnego 71.
- Czacki T. 135, 136.
- Czarne morze p. kraje.
- Czarnków: z Cz. Janko 85, 115,
 Czarnowski St. 55.
- Czartoryski Adam ks. 45.
- czas 57; — powstania źródła 96.
 czasopisma historyczne 9; p. Kwartalnik Historyczny, Przegląd Historyczny; — pedagogiczne 145; p. Archeion, Ateneum, Ateneum Wileńskie, Biblioteka Ossolińskich, Biblioteka Warszawska; indeksy do czasopism, Lud, Minerva Polska, Polski Przegląd Kartograficzny, Przegląd Polski, Przegląd Wydawnictw Książnicy-Atlasu, Przewodnik Bibliograficzny.
- Czasy cesarstwa rzymskiego 27;
 — greckie 24; — Jagiellonów 35; — Kozackie p. akta;
 — Księstwa Warszawskiego 36;
 — legjonów 36; — najnowsze 20, 29; — napoleońskie 47, 108; — nowożytne 20, 88, 89;
 — piastowskie 35; — pierwszych Karolingów 77; — porobiorowe 134; — przedhistoryczne 68; — przedrozbio-
 rowe 34, 64; — reakcji po powstaniu styczniowym 37; — saskie 36; — Stanisława Augusta 46; — starożytne 8; — zygmontowskie 41.
- Czechy, p. bibliografia, dziejopisarstwo, historia, Kraków, powstanie.
- Czekanowski J. 15, 58, 64.
- Czermak Wl. 43, 44, 120, 126—128, 130.
- cześć imienia polskiego 47; — świętych zwierząt 72.
- Częstochowa 124, 128.
- części składowe państwa polskiego 105.
- człowiek (jako pierwiastek składowy procesu historycznego) 57, 59, 60.
- Czolowski A. 42.
- Czubek J. 123, 125, 126.
- Czuczyński 126.
- czynnik gospodarczy 65; — społeczny 105.
- czynności analityczne 96 (p. analiza); — syntetyczne 159.
- czytanie wypisów historycznych 52; p. uwagi.
- czytanki szkolne 35.
- ćwiczenia (praktyczne) 9, 101, 108, 150; — metodyczne 158; p. tematy.
- Ćwik W. pseudonim J. B. Choledeckiego.
- Ćwikliński L. 141.
- Dadejowa Helena Hofman 115.
- Dahlmann 91.
- Damałowicz St. 132, 133.

- Danja p. dziejopisarstwo, protestantyzm.
 daniny p. lista.
 darowizna Konstantyna 96.
 daty podstawowe (orientacyjne) 65, 66; — przelomowe 77, 81.
 Dąbkowski P. 98.
 Dąbrowski J. 6, 33, 36—38, 40, 95, 106.
 Dąbrowski Jan Henryk 47.
 Dąbrówka Jan, komentator Ka-
 dłubka 115.
De bello Moscovitico libri VI
 123; — *Jagiellonum familia*
 120; — *motu civili* 124; — *ori-*
gine et rebus gestis Polono-
rum 120; — *rebus anno 1648*
et 1649 contra Zaporovios
Cosacos gestis 122; — — *gestis*
Stephani I Regis Poloniae
...contra magnum Moscho-
rum ducem narratio 126; — —
Sigismundi I... libri IV 132;
 — *Sigismundi Regis tempo-*
ribus 120.
 Decjusz Jodok (Just) Ludwik
 119, 120.
 dekret o reformie duchowieństwa
 80; dekrety 112.
 Delbrück H. 22.
 Dembiński Br. 46, 139.
 Demby St. 89—90.
 demokracja polska 48.
 Denasów książę 46.
 Dessau H. 27, 28.
 Deutsche Reichstagsakten 98.
Diarium obsidionis Viennae
 130; — *Stanislawi Rescii* 1583 —
 1589 r. 126.
 diarjusz legacji na sejm Rzeszy
 w Ratyzbonie 1636 r. 127, 128;
 — podróży do Moskwy 127; —
 transakcji wojennej między
 wojskiem koronnem i zapo-
 roskiem w 1637 r. 133; —
 wojny kokoszej z 1587 r. 122
 (p. *Conciones*); — — moskiew-
 skiej 127; — wyprawy cho-
 cimskiej 127; diarjusze
 90, 112, 119, 126—128; — sej-
 mowe 126.
 Dillon E. 32.
 Dioklecjan 27.
Diplomata 98.
 Dittenberger W. 27.
 Dżakowski M. 130.
 Długopolski E. 52, 142.
 Długosz Jan 95, 112, 116, 118.
 doba przeobrażeń społecznych
 37; — rozkwitu republiki
 rzymskiej 35; — wielkiej emi-
 gracji 37.
 dobór podręczników 10; — te-
 matów 151, 158.
 dobra koronne 75.
 dobrobyt w Anglii 79.
 Dobrowolski K. 36, 161.
 dochody królewskie 105.
 dokumenty: 32, 38, 86, 89, 90, 92, 98,
 109—111, 161; — dla klasztoru
 w Trzebnicy 95; — historyczne
 37, 38, 77, 96; — najważniej-
 sze z lat 1917—1924, 38.
 doła wieśniaków w Egipcie 73.
 dominikanie 114.
 Doroszeńko D. 118.
 dożywność 105.
 Driault 30.

drobiazgi historyczne 135.
 Droysen I. G. 19, 25.
 druki polskie 16; — w Polsce i o Polsce 92 p. katalogi.
 Dubiecki M. 37, 50.
 duchowieństwo 80, 106.
 Duda F. 18.
 Dunaj p. opis.
 Duńczewski St. 133.
 dwa stulecia 131.
 dwór Karola W. 75; — królewski 73, 84; p. budżet, rachunki.
 dydaktyka historyczna (historji) 2, 51—52, 62, 142—143; — przedmiotów nauki w szkole średniej 52.
 Dydyński T. 28.
 dygnitarze p. spis.
 dyktatura podczas powstania styczniowego 50.
 Dymitr Samozwaniec 43.
 dyplomacja rosyjska 46.
 dyplomatarjusz 98, 110.
 dyplomatyka 87, 88, 92.
 dyplomy 88, 89, 98, 109, 110.
 dyspozycje syntetyczne 69.
 dysputacja lipska 78.
 dysydenci p. sprawa.
 Działyński T. 116.
 Dzieduszycki Maurycy 138.
 dzieje 67 (p. historia); — bezkrólewia 43; — cywilizacji 21, 71; — demokracji polskiej 48; — elementarnego nauczania geografji 60; — gospodarcze Polski 34, 64, 102; — Grecji 72; — — najdawniejsze 35; — — starożytnej 151; — Indyj starożytnych 24; — insu-

rekcji 1794 r. 47; — kościoła 77; — królestwa polskiego 32; — literatury polskiej 103; — Litwy 5, 40; — lokalne 111; — Mezopotamji 152; — myśli politycznej polskiej 47—48; — narodów 29; — narodu 35; — — litewskiego 39; — — polskiego 32, 33, 101, 103, 135, 150, 153; — nowożytne 1, 6, 20, 77; — odrodzenia w Polsce 142; — ojczyście 6, 34, 35 (p. zbiór); — parlamentaryzmu 153; — piastowskie 140; — polityczne 30, 71, 73; — Polski 2, 5, 19, 32, 33, 35, 62, 63, 74, 77, 81, 102, 107, 109, 118, 135, 151; — — średniowiecznej 33, 38, 106, 153; — polskie pod panowaniem Augusta II 130; — porozbiorowe Litwy i Rusi 48; — — Polski 38; — powszechne 2, 5, 20, 21, 65, 74, 101, 103, 133, 151; — przemysłu polskiego 42, 64; — Rusi 5; — Rzymu starożytnego 15; — Słowiańszczyzny 39, 74; — społeczne 30; — starożytne 1, 19—21, 34, 70, 152; — stulecia (wieku) XIX 30, 69; — średniowieczne 1, 19—21, 74; — unji jagiellońskiej 40, 153; — wewnętrzne Polski 45, 101; — w Koronie Polskiej 122; — wieku XVII 128; — Wielkopolski 144; — wojen 33, 63; — wojskowości w Polsce 33, 63.

- dziejopisarstwo czeskie 118; —
 duńskie 118; — greckie 88; —
 krajowe 114; — litewskie 117;
 — łacińskie 88; — niemieckie
 118; — polskie w drugiej po-
 łowie XIX w. 135; — — w wie-
 ku XVII 124; — — wieków
 średnich 109, 113, 117, 132; —
 rumuńskie 118; — ruskie
 117; — rusko-litewskie 117; —
 węgierskie 118.
- Dziekoński 27.
- dzieła klasyczne nowoczesnej
 historjografii 107; — literac-
 kie 98; — obcych pisarzy Pol-
 ski dotyczące 92; — pamiętni-
 karskie 126; — specjalne 108.
- dziennik J. St. Jabłonowskiego
 130; — spraw domu zakon-
 nego OO. Jezuitów u św. Bar-
 bary w Krakowie 127; — wy-
 prawy Stefana Batorego pod
 Psków 126; dzienniki 119,
 126.
- Dzierżwa 115.
- Edward VII, 82,
- edykt wormacki 78; edykty 112.
- Egea 24.
- Egipt 24, 26, 35, 73, 74; — dolny,
 górny 72; — starożytny 35,
 71, 74; egiptologia 73, 86.
- egzamin dojrzałości 51; — pi-
 smienny przy egzaminie upro-
 szczonym 7; — uproszczo-
 ny 5, 7-9, 13, 109, 155; p.
 lektura, program, regulamin.
- Einhard 75, 76; p. *Vita Caroli
 Magni*.
- ekonomja 58, 64, 83; — społecz-
 na 65.
- elekcja 104; — Michała kr. pol.
 125; — Zygmunta I kr. pol. 41.
- elementarna nauka historii
 52; elementarne nauczanie
 geografji 60.
- Elżbieta, królowa angielska 80.
- emigracja polska 49; — wielka
 37, 48; emigrant w Polsce 46.
- encyklopedia nauk pomocniczych
 historii i literatury 9, 15, 58,
 87, 89, 90, 97; — Orgelbranda
 138, 139, 141; — pedagogiczna
 podręczna 143; — polska 17,
 32, 33, 106, 107, 117, 119; —
 staropolska 34; — wielka ilu-
 strowana 113, 136, 138, 139; —
 wychowawcza 113, 140, 143.
- epigrafika 87, 88, 92; — chrześci-
 jańska 28; — grecka 27; —
 łacińska 28.
- Epistolae* 98.
- epoka 87, 107-108; — helleni-
 styczna 25, 35; — jagiellońska
 18, 104; — Mikołaja I 50; —
 nowoczesna 119; — paskiewi-
 czowska 49; — przednarusze-
 wiczowska 133; — Ptolemeu-
 szów 26; — Sasów 103; — spe-
 cjalna 62; — p. czasy, Polska
 symbole, zadania.
- epos egipskie 72, 74.
- era józefińska 49.
- Brazm z Rotterdamu 78.
- erudycja 94; erudyci 94, 107.
- Estreicher K. 91, 92, 119, 136,
 140; p. biblijografja.
- Etjopi 74.

- etniczne grupy 64.
 etnografia 15, 18, 26, 58, 64, 93,
 136; — Polski 18.
 etnologia 58, 86.
 etymologia p. nazwy.
 Europa 16, 30, 36, 61, 64, 77, 80—82,
 98, 104, 124; — środkowa 18;
 — we wczesnem średniowieczu
 77; — współczesna 30; — za-
 chodnia 30; europejskie m-
 carstwa 36, 83.
 ewolucja 98.
 fakty jednostkowe 83, 99.
 fałszyfikaty, fałszerstwa 96, 156, 157.
 faraon 72—73.
 Faszoda p. zatarg.
 fauna 16.
 Feldman J. 36; — W. 48, 49.
 Fenicja 71.
 feudalizm (początek) 75.
 Ferrand 45.
 Ferrara 31.
 Fijałek J. ks. 114.
 filologia 58, 87, 88; — germań-
 ska 100; — klasyczna 15, 25, 59,
 143; — romańska 100; — sło-
 wiańska 100.
 filozofja historii 14; — rzymska 28.
 finanse p. kryzys, przesilenie.
 Finkel L. 9, 10, 36, 41, 46, 91, 92,
 109, 110, 113, 119, 120, 126, 136,
 141—144; p. bibliografia.
 Fischer A. 18, 64.
 fizjografia p. warunki.
 flora 15.
 Florencja p. wieczory.
 Florjan św. 119.
*Florus Polonicus seu Polonicae
 Historiae epitome* 125.
 folklor 58, 64, 86.
 Fonek L. 159.
 forma literacka 160; — wydaw-
 nicza źródeł 98.
 formularze 90; formuły 110.
 fotografie 89.
 Franciszek I 79.
 franciszkanie 114.
 Francja 30, 48, 47, 79, 98, 144.
 Frankfurt p. pokój.
 Frankowie 74—76.
 Frankowski E. 59.
 Frejlich J. 36—37.
 Friedberg J. S. 33, 101.
 Gadomski J. 22, 151.
 Gadon L. 49.
 Gaertner H. 1, 3.
 Galicja 49, 65, 108; — wschod-
 nie 46.
 Gali 95, 115.
 Galle H. 136.
 Gawlik M. 35.
 Gawroński Andrzej 24; — Fran-
 ciszek Rawita 44—45.
 Gąsiorowska N. 31, 47, 145.
 Gąsiorowski Janusz 50, 134.
 Gdańsk 40.
 Gebert B. 5, 6, 22, 34, 52, 70, 143,
 151, 152; Gebertowa G. 5, 6,
 22, 34, 70, 151, 152.
 Gedymin 62.
 Gembarowicz M. 115.
 genealogja (e) 58, 85, 87, 112, 117.
 genetyczna metoda, p. historia,
 metoda.
 Genewa 79.
 geneza maksymalizmu 50; — Ra-
 dy nieustającej 45; — trój-
 przymierza 82.

- geograf bawarski 118.
 geograffa 15, 26, 57, 59, 60, 64, 93; — Europy 16, 61; — fizyczna 16, 17, 60; — gospodarcza 2; — Grecji 22; — historyczna 1, 18, 58, 61, 68; — — Europy środkowej 18; — — Polski 62; — — ziemi dawnej Polski 17, 18; — — — Polski 63; — ogólna 15, 60, 61; — opisowa 60, 61; — polityczna 2; — Polski 2, 17, 61, 62; — powszechna 2; — rzymska 22; — starożytna 22.
 geologia 16, 57.
 Gercke A. 23.
 Germanowie p. filologia, *Monumenta*, państwa.
Gestorum Vladislai IV Poloniae et Sveciae regis 124.
 gęstość zaludnienia 18.
Gigantomachia Nova 128.
 gimnazja polskie 53; gimnazjum państwowe 59; — niższe 6; — wyższe 6, 15, 35.
 Głaber Andrzej z Kobyłina 119.
 Głiszczyński M. 123.
 Gloger Z. 18, 34, 62, 137, 138.
Gloria orbi Sarmatico 125.
 Gniazdo enoty 133.
 Gniezno p. arcybiskupi, biskupi.
 Godebski K. 138.
 Golljusz Jan, mieszczanin zamojski 129.
 Gołuchowski A. hr. 49.
 Gomolińska M. 31.
 Gorzycki W. 32.
 gospodarstwo włościańskie 106.
 Gościński Fr. 131.
 Góra: z G. Henryk 113.
 Górkowa W. 14.
 Górnicki Łukasz 122—123.
 górnictwo p. produkcja.
 Górski Stanisław 122; — Władysław 140.
 Göschen (Sammlung) 14, 27.
 Grabowski Ambroży 139; — Bronisław 25; — E. 17; — Michał 139; — Tadeusz 42.
 Grabski St. 65.
 Graetz J. 24.
 grafika statystyczna 60.
 gramatyka historyczna grecka 22; — — — łacińska 23.
 granica moskiewska 18; — wschodnia Rzeczypospolitej 18.
 granice historii 68; — historyczne Rzeczypospolitej Polskiej 20; — Polski współczesnej 61.
 Grądzki Samuel 124.
 Grecja (Grecy) 8, 22, 25—26, 35, 66, 71—72, 82, 85—87, 151.
 grobowiec Kazimierza Jagiellończyka 85.
 groby przedhistoryczne 84.
 Grodecki R. 33, 36, 38, 95, 106, 115, 153.
 grody p. opis.
 gromadzenie źródeł 158.
 Grote G. 25.
 Grunwald: bitwa grunwaldzka 95.
 Grupp G. 31.
 Grycz J. 29, 90, 91, 110.
 Grzegorz Turoneński 76; — — — I Wielki 76.
 Gubrynowicz Br. 129.
 Guhl 26.
 Gumowski M. 141.

- Gustaw Waza 80.
 Gutry Marja 145.
 Gwagnin 121.
- Hadrjan 28.
 Hahn W. 140.
 hajdamacy p. ruchy.
 Halban A. 58, 141.
 Halecki O. 18, 40, 140, 153.
 Hammurabi 24.
- handel egipski 73; — Krakowa 41; — Polski ze Wschodem 41, 64.
- Handelsman M. 1, 9, 10, 14, 31, 37, 45—49, 57, 59, 61, 65, 68, 84, 87—90, 94—97, 99, 100, 109, 135, 154, 159, 160.
- Harnack A. 28.
 Hartleb K. 35.
 Hartman L. M. 27.
 Hatti 24.
 Hebrejczycy p. język, kultura.
 Heck W. 130.
 Heidenstein Reinhold 123.
 Helbing R. 27.
 Hellada 25; hellenizm 25, 35.
 Helzel A. Z. 128, 140.
 Henryk II 79; — IV 43; — VII 79; — VIII 79, 80.
 Henrykowo 38, 95, 112.
 heraldycy 133.
 heraldyka 59, 87, 92, 141.
 herbarz wielu domów 133.
 herbarze 133.
 Herbut Jan 121.
 herby rycerstwa polskiego 133.
 herezje p. prądy.
 hermeneutyka 93, 99—100, 101, 159.
- Herodot 72, 85.
 hettytologia 24, 86.
 heurystyka 83—93, 97, 101, 113, 119.
 hieroglify 73.
 hipotetyczność problemów 62.
 hipotezy 149.
 hipsometria 16.
 Hirschberg A. 43, 120, 127, 128, 134.
 Hirt H. 24.
- Historia arcana seu annalium polonicorum libri VII* 125; — *belli Cosaco-Polonici* 124; — *de rege Vladislao seu clade Varnensi* 116; — *interregni post discessum Henrici* 22; — *Polona a Lecho ad Augusti IF mortem* 133; — *Vladislai IV Poloniae Sueciaeque Principis usque ad excessum Sigismundi III* 124; *Historiae Lithuanicae pars prior, secunda* 122; *Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensum usque libri IX* 125.
- historja 16, 51, 58, 63, 67, 113, 135, 143, 144; — albo opisanie wielu poważniejszych rzeczy 128; — budowli 161; — Bułgarii 31; — cechów 161; — cesarstwa rzymskiego 27; —: co to jest historja 58, 57; — czeska 91; — Długosza 95; — Europy 80; — Francji 30, 98; — Franków 76; — Galicji 49; — genetyczna 66; — gospodarcza 1, 59, 65, 155;

- żytna 118; — polska 114—142; —
 średniowieczna 113, 114—118;
 — — pruska 118; — ukraiń-
 ska 118, p. dziejopisartwo.
 historycy badacze 134; — erudyci
 134; — polscy wieku XVI 122,
 123; — wobec wojny światowej
 38; historyk 61, 99; —
 początkujący 3.
 historia 1, 9, 10, 14, 57, 59, 61,
 65, 68, 84, 87—90, 94—97, 99, 100,
 109, 159, 160.
 Hiszpanja 80.
 hodowia bydła 16, 73.
 Hoffman Karol 138.
 Homer zmartwychstały 26.
 Hordyński Z. 141.
 Hozjusz Stanisław (*Stanislaus Ho-*
sii... vita) 126.
 hrabiowie 75.
 Hruszewski M. 118.
 Hube R. 140.
 hugenoci 42, 79.
 humanizm 36, 78, 116.
Hungaria (= Węgry) 125.
 Hutten Ulryk 78, 81.
 Hyksosi 74.
 hymn do Nilu 72; — o Rą 72;
 hymny religijne 72.
 Ibrahım Ibn Jakób 118.
 Ignacy św. Loyola 80.
 Ikonnikow 91.
 ikonografia p. źródła.
 ilustracje p. materiał.
 imperjalizm Chamberlaina 82; —
 nowoczesny śródziemnomor-
 ski 82; — środkowo-afrykań-
 ski 82.
incompatibilitas 105.
 indeks(y) do czasopism 91; —
 do Kwartalnika Historycznego
 91. (Indeks do „Przeglądu Hi-
 storycznego“ Tomy I—XXV
 opracowała I. Posseltówna,
 Warszawa 1925).
 Indie 24.
 Indoeuropejczycy, Indogerma-
 nie, Indoirańczycy 24.
 Infanty 105.
 informacje bibliograficzne 143,
 144; p. wskazówki.
 Ingot. St. 29.
 inkorporacja p. *Articuli*.
 inkunabuly (druki pierwiastkowe
 z przed r. 1506) 90.
 inkwizycja św. 80.
Inscriptiones Graecae 97; — —
antiquissimae praeter Atticas
in Attica repertas 97, 98; — —
Latinae 28.
 inskrypcje (napisy) 86; — greckie
 27, 85, 97; — łacińskie p.
Corpus.
Insignia seu Clenodia Regni
Poloniae 116.
 instrukcja wydawnicza dla śred-
 niowiecznych źródeł histo-
 rycznych 97.
 instrukcje dla wizytatorów 112;
 — poselskie 112.
 instytucje 84, 109; — greckie 22;
 — rzymskie 22; — życia pry-
 watnego 3; — — publicznego 3.
 insurekcja 1794 r. 47.
 interım augsburskie 79.
 interpretacja (tłumaczenie) źró-
 del 99, 158.
 interpolacja źródła 96.

- Interregni Poloniae libri octo* 123; p. bezkrólewie, historia.
- interwencja Anglii 82; — mocarstw europejskich 82.
- inwentarze 90, 111.
- Iran 35.
- Irlandja 98.
- Italia 76.
- izarytmy (linje równych cyfr na mapie) p. metoda.
- izba poselska 105.
- Izrael p. historia, kultura starohebrajska.
- Jabłonowski Aleksander 39, 141; — Jan Stanisław 130, p. dziennik.
- Jadwiga królowa polska 40.
- Jagiellonowie 35, 77, 103, 120.
- Jagiello p. Władysław.
- Jakubowski J. 40, 121.
- Jan III p. kalendarz, Sobieski.
- Jan Kazimierz 44, 77, 103, 124, 125, 128, 129; abdykacja J. K. 77, 103 p. Komorów, paniętniki, panowanie, *Serenissimi*.
- Janelli M. 6, 51.
- Janik M. 95, 121.
- Janowski B. 66; — L. 139.
- Janko z Czarnkowa p. Czarnków.
- Jarochowski K. 139.
- Jarosz W. 5, 151.
- Jaroszewicz J. 132.
- Jaroszewska B. 132.
- Jaroszyńska H. 35.
- Jastrzębska J. 30, 34, 70.
- Jedlicki M. Z. 98.
- jednostki metodyczne 69, 70.
- Jemiolowski M. 128.
- Jerlicz Joachim 128.
- Jerozolima p. wykopaliska.
- jezuici 80, 127; — w Polsce 133; p. biblioteka, dziennik spraw, zakon.
- język 16, 84, 100; — arabski, assyryjski 6; — egipski 73; — francuski, grecki, hebrajski 6; — laciński 6, 100; — niemiecki 6; — obey 51, 92; polski 1, 41, 51, 143 (p. historia, nauka); — rosyjski 6; ruski 6, 100; — staroegipski 5; — staroniemiecki 100; języki klasyczne, martwe 5; — obce nowożytnie 6; — orientalne 5; językowe terytorja 64; językoznawstwo 58, 59, 86.
- Jocher A. 124.
- Jounsborg 118.
- Jonowie p. powstanie.
- Józef II p. era.
- Juljusz II papież 31.
- Justi F. 25.
- Kaczmarczyk K. 144.
- Kadłubek p. Dąbrówka Jan, Wincenty Mistrz.
- Kajuardzi p. traktat.
- kalendarz 65; — krakowski 85, 117; — króla Jana III z 1689 r. 120; — łódzki 117; kalendarze 85, 112, 117.
- Kaleński 134.
- Kaliński B. 124, 138.
- Kalinka W. 46, 47, 49, 138, 139.
- Kallenbach J. 129, 130.
- Kallimach Buonacorsi 85, 115, 116.
- Kalmar p. unia.
- Kalwin J. 79.
- Kampen A. 19.

- kanon lektury 13.
 kanonizacja św. Stanisława 85.
 Kantecki Kl. 131.
 kapitularze 75; p. *Capitulare*, Karol W.
 kapituly p. akta.
 kapłani 73; kapłaństwo 73.
 Kara St. 22.
 Karamzin 135.
 Karzejew M. 30.
 Karłowicz J. 17, 64.
 Karnak (w Egipcie) 73.
 Karol V 79; — X Gustaw Waza 128; — XII Waza p. historia; — Martel 75; — Wielki 74—76.
 Karolingowie 75—77.
 karta wielka wolności p. *Charta*.
 kartografia 60—62; — historyczna 18, 61.
 katakumby starochrześcijańskie 84.
 katalog biblioteki katedry krakowskiej 84; — — podręcznej 29, 91, 110; — pracowni naukowej 13; katalogi bibliotek 108; — biskupów 116; — druków XVI w. 90—91; — inkunabułów 90; — rękopisów 91, 126.
 katedra krakowska p. biblioteka, biskupi, katalog, kategorie źródeł 90.
 katolicyzm 80.
 Kawerau Z. 66.
 Kazimierz Jagiellończyk p. grobowiec; — Wielki 40.
 Kętrzyński W. 40, 114, 115, 141.
 Kielce p. Wincenty z K.
 Kiepert H. 18, 22.
 kierunek radykalny 78; — umiarkowany 78; — kierunki naukowe 135.
 Kieszkowski J. 41.
 Kirkor A. H. 141.
 Kisielewska J. 5, 6.
 Kitowicz Jędrzej 95, 131.
 Kłaczko J. 31, 139.
 klasy społeczne 73.
 klasyfikacja źródeł 84.
 klasztory 76.
 klimat 16.
 Kłobukowski A. 46.
 Kłodziński Adam 52, 143.
 Kłosowski M. 22, 151.
 Kobierzycki St. 124.
 Kobylin p. Glaber.
 Kochanowski J. K. 135, 138.
 Kochowski W. 125.
 kodeks 88; — dyplomatyczny 98, 110; — — Polski 132; p. dyplomatarjusz; kodeksy listów 110.
 Kojalowicz W. W. 122.
 Kolankowski L. 42.
 kolegijaty p. akta.
 kolonizacja na prawie niemieckim 38.
 Kollątaj Hugo 46, 135.
 Komarnicki Z. 140.
 komentarz do programu 51; komentarze Cezara 123; — do map i atlasów 63.
 komisja edukacyjna p. akta; — historyczna Pol. Akademji Umiej. 17; — planów i nauczania historii Oddz. lw. Zw.

- zaw. Naucz. Pol. szk. śr. 4, (p. nauczanie); — policji p. akta; — skarbową p. akta; — wojskowa p. akta; k o m i s j e porządkowe cywilno-wojskowe p. akta, księgi.
- kompendja 13.
- kompilacja 158.
- komunikacja 16.
- Komorów: Jan z Komorowa 117.
- Konarski St. 95.
- koncentracja materiału p. metoda.
- Kondratowicz L. (Syrokomla) 105, 120, 123.
- Koneczny F. 13, 36, 62, 102, 140.
- Koner 26.
- konfederacja Targowicka 47; konfederacje 105.
- konferencja londyńska 82; — pokojowa w Paryżu 32.
- Kongo 82.
- kongres berliński 80, 82; — (paryski) 50; — wiedeński 46.
- Konopczyński W. 31, 36, 41, 44, 45, 131, 153.
- Konrad ks. mazowiecki 40.
- Konstantyn p. darowizna.
- konstrukcja 83; p. historia.
- konstytucja 3 maja 37, 46, 108; — o wieśniakach w Bydgoszczy 106; konstytucje 112; — polskie 37; — sejmu piotrkowskiego 1562/3, 105.
- konsystorze p. akta.
- kontrolowanie podręcznika 155.
- kontynuacja prac Naruszewicza 136; kontynuatorzy Długosza 118; — latopisarstwa litewskiego 121; — Naruszewicza 134; — Nestora 117, 118.
- kontrreformacja 36, 77, 81.
- kopjarze 90; kopje 90, 94, 110, 157.
- Korbut G. 119, 136.
- Kordecki A. ks. 128.
- korespondencja 110; — Lelewela 84; — mistrzów krzyżackich 84.
- korespondent Stanisława Augusta 45.
- korona 33, 105, 154; — Polska 122; — — Niesieckiego 133.
- koronacja cesarska Karola W. 76.
- Koronowicz, p. Wróblewski Walerjan.
- Korotyński W. 140.
- Korybut Michał kr. P. pol. p. elekcja, Wiśniowiecki.
- Korzeniowski J. I. 112, 125.
- Korzon T. 21, 33, 45, 63, 68—70, 113, 137, 139, 141, 151—154.
- Kosiński K. 87.
- kościół 16, 39, 76, 93; — angikański 80; — katolicki 81; — rzymsko-katolicki 106; kościoły terytorjalne luterskie 78.
- Kościuszko T. p. akta, księgi, powstanie.
- Kossowski St. 114, 119.
- Kot St. 42, 153.
- Kowalski Jerzy 35.
- Kowalski T. 36.
- kozacy zaporoscy 122, 124, 125, 133.
- Kozenn 17.

- Koźmian S. 50.
 krainy geograficzne naturalne 61.
 kraje czarnomorskie 16; — i morza europejskie 15; — — — pozaeuropejskie 15—16; — słowiańskie 62.
 krajobraz Polski 17; krajobrazy powierzchni ziemi 59.
 krajoznawstwo 59.
 Kraków 13, 39, 41, 50, 119, 127, 129; — przed Piastami 39; Krakowa charakter czeski 118.
 Krakus p. podanie.
 Krasicki L. 133.
 Krasieński Jan 120; — Walerjan 139.
 Kraszewski J. I. 126, 129, 136.
 Kraushar A. 45.
 Kreczmar M. 23.
 Kreml 48.
 kresy 16; — ukraińskie 39; — wschodnie 5; p. Polacy.
 Kreta 82.
 Kretschmer K. 18.
 Kromajer I. 27.
 Kromer Marcin 106, 120, 121.
 kronika bernardyńska 117; — Janka z Czarnkowa 85, 115; — lwowska 129; — Miechowity 119; — polska M. Bielskiego 120—121; — — M. Strykowskiego 121; — J. W. Rudawskiego 125; — S. Twardowskiego 125; — B. Wapowskiego 120; — Wielkopolska 115; — wszystkiego świata 120; kroniki 85, 92, 98, 112, 119, 126; — litewskie 121; — polskie 95, 115; — śląskie 115; kronikarze starego typu 122; p. latopis.
 Krotoski K. 21, 151, 152.
 król 104, 106.
 Król Kazimierz (autor popularny) 145.
 królestwo Kongresowe 36; — Ostrogotów 76; — Polskie 32, 62.
 królewszczyzny 105.
 Krystyn II 80.
 krytyka charakteru źródła 94; — erudycyjna 93—98, 100, 101, 158; — naukowa 46; — niższa 93; — odtwarzania 96; — pochodzenia 94, 97; — restytucyjna 96—97; — tekstów dziejopisarstwa greckiego i rzymskiego 88; — wewnętrzna 98, 99; — — negatywna 99; — wyższa 93; — zewnętrzna 93; — źródeł 2, 7, 155.
 kryzys bałkański 82; — finansowy Turcji 82.
 Krzemiński St. 137.
 Krzyżacy p. korespondencja, *Lites ac res gestae*, zakon.
 Krzyżanowski St. 133, 140, 141.
 książka jako forma źródła 86.
 książki pomocnicze dla nauczyciela 5.
 księżnica wychowawcza 52.
 księga Henrykowska 98, 95, 112. — pamiętnicza Jakóba Michałowskiego 128; — — wydarzeń zaszłych na Litwie 129; — sklepowa z notatkami historycznymi 129; — umarłych 72; — uposażeń biskupstwa

- lubuskiego 112; księgi 89, 111, 161; — grodzkie 111; — lawnicze 111; — komisji edukacyjnej 111; — — policji 111; — — skarbowej 111; — kurji papieskiej 111; — przyjęć do prawa niemieckiego 111; — rachunkowe 111; — — gospodarcze 90; — Rady nieustającej 111; — radzieckie 111; — rządu Kościuszkowskiego (p. akta) 111; — sądowe 90, 111; — skarbowe 90, 110; — Straży (p. akta) 111; — uposażań 112; — urzędów kościelnych 112; — — państwowych 90, 110, 111; — — urzędów wiejskich 111; — W. Ks. Litewskiego 111; — wojskowe 111; — ziemskie 111; ksiąg rodzaje 89—90.
- księstwa lenne 105; Księstwo Warszawskie 36, 38.
- Kubala L. 20, 44, 122, 128, 129, 142, 154.
- Kucharski E. 118.
- Kucharzewski J. 49, 50.
- Kujawy p. biskupi.
- Kukiel M. 33, 47.
- kult przeszłości w wychowaniu narodowym 53, 144; — religijny 72; — św. Stanisława 115; — zwierząt 72.
- kultura 20, 66; — — antyczna 23; — — babilońska 24; — — duchowa 3, 71, 73; — — dziejowa 102; — — fizyczna 57; — — hellenistyczno-rzymska 27; — — Indogermańców 24; — — klasyczna 23; — — materialna 3, 71, 73; — — odrodzenia 31; — — pierwotna 71 — — Polski 35; — — społeczna 57; — — starohebrajska 24; — — średniowieczna 31; — — umysłowa 57; — — wieków średnich 31; — — włoska 41.
- Kumaniecki K. 38.
- Kuntze E. 123.
- kunst historycznego pisania 70.
- kupcy 73.
- Kuńczyński T. 143.
- kurja papieska (rzymska) 43, 111.
- Kurlandja 105.
- kurs dydaktyki historycznej 4; — — nauczycielski p. program.
- Kutrzeba St. 15, 17, 33, 37, 41, 48, 50, 64, 65, 89, 90, 102, 103, 105, 106, 109, 113, 126, 141, 154.
- kuźnica Kollatajowska 46, 135.
- Kwartalnik Historyczny 9, 18, 20, 24, 25, 28, 29, 52, 58, 65, 93, 109, 118, 121, 123, 124, 134, 137, 140—142.
- kwestja agrarna w Rzymie 152; — — w starożytności 23; — — wschodnia 31, 82; kwestje niewyjaśnione i sporne 156.
- Lamprecht K. 14.
- Lange A. 72, 74.
- Langlois Ch. v. 14, 84, 86, 93, 94, 96, 99, 100, 159, 160.
- latopis Nestora 117; — XIX stulecia 21; latopisarstwo litewskie 121;
- latopisiec albo kronika różnych spraw i dziejów 128.
- lauda (uchwały sejmikowe) 112.
- Laurand L. 22.
- La Valle-Poussin 24.

- Lavisse E. 29.
 Łąd (klasztór w Wielkopolsce)
 p. kalendarz.
 Lech p. *Historia Polona...*
 legacja p. diarjusz.
 legat papieski 78.
 legenda 72.
Leges 98.
 legjony (Dąbrowskiego) 36, 47.
 leksykografja 58.
 lektura monografji 107, 113; —
 obowiązkowa 13; — — przy
 uproszczonych egzami-
 nach 13; — — szkolna (źródła)
 3, 72—74, 78, 81; — polecona
 programem 13; — uzupełnia-
 jąca 7, 14, 102, 108.
 Letewel J. 19, 32, 48, 69, 84, 133,
 135—137; działalność na-
 ukowa J. L. 137.
 Lencewicz St. 17.
 Lengnich G. 133.
 lenno p. księstwa lenne.
 Leon X 78.
Leopolis obsessa (Lwów obleżo-
 ny) 130; — *Triplex* (Troisty) 129.
 Leśniewski C. 48.
 letopiś wielkich kniaziej litow-
 skich 117.
 Lewicki Anatol 33, 101, 153; — J. 19.
Liber fundationis episcopatus
Vratislaviensis 112; — *benefi-*
ficiorum dioecesis Cracovien-
sis 112, 116.
liberum veto 41, 44.
libri beneficiorum 90, 112; —
fundationum 90, 112; — *mor-*
tuorum 117.
 Liewen 46.
 Limanowski B. 48.
 lingwistyka 86.
 Lindner T. 30.
 Lipiński T. 138.
 Lipsk p. dysputacja.
 Liske Fr. Ks. 42, 139—141.
 Lisicki H. 50.
 lista danin ateńskich 85.
 listy 84, 85, 88, 90, 98; — pry-
 watne, urzędowe 10.
 liść palmowy 86.
 literatura 13, 93; — arjańska
 42; — do historii najnowszej
 Polski 134; — egipska 73;
 — Grecji starożytnej 22, 26;
 — historyczna 33, 107, 149;
 — — najnowsza 38; — — po-
 pularna 144; — krytyczna 150;
 — luterska 42; — łacińska 22;
 — orleańska 46; — pamiętni-
 karska 126; — piękna 98;
 — polityczna 42, 135; — pol-
 ska 14, 103, 119; — przedmiotu
 156; — rzymska 28; — śred-
 niowieczna 114.
Lites ac res gestae inter Polonos
et ordinem Cruciferorum 116.
 Litwa 16, 18, 33, 36, 40, 42, 48, 62, 105,
 111, 117, 121, 122, 129, 142, 154.
 Lityński M. 20.
 logografowie 85.
 lokalizacja zjawisk historycznych
 67.
 Londyn p. konferencja.
 Longobardowie p. zburzenie.
 Lorentz 118.
 Losert 30.
 Löwenfeld 123.
 Lubecki p. polityka.

- Lubin p. nekrolog.
 Lublin p. unja.
 Lubomirski J. T. 140.
 Lubusz p. biskupstwo, księga.
 Lud, organ Pol. Tow. Etnologicznego 18, 59, 136.
 lud 64; — polski 18, 64; ludność egipska 73, — Polski 17; — wiejska 73; ludy pasterskie 74; — Wschodu klasycznego 23.
 ludoznawstwo 58, 64; — polskie 15, 17, 64.
 Ludwik XIV 36; — Węgierski 40.
 ludzkość p. rozwój.
 Lukas St. 120.
 Luksor (w Egipcie) 73.
 lustracje 90, 111.
 Luter Marein 78, 79 (nauka Lutra 78); luteranizm w Skandynawji 80; luterskie nabożeństwo 78.
 Lwów 44, 129, 130.
 Łaguna Stosław 46, 140.
 łacina p. epigrafika, gramatyka, *inscriptions*, inskrypcje, język, kościół, literatura, napisy, organizacja, paleografia, Rzym.
 łańcuchy ewolucyjne 102.
 Łaski Jan 119.
 ławniczy sąd p. księgi.
 Łempicki Stan. 43, 123, 142; — Zygmunt 31.
 Lepkowski J. 189.
 Łętowski L. 138.
 Łoś 129.
 Łoziński Bronisław 49; — Władysław 34, 43, 102.
 Lubińska C. 45.
 Lubiński Stan. 123, 124; — Władysław Aleksander 131.
 Lukasiński W. 48.
 Łukaszewicz J. 138.
 Macedonja p. państwo, podbój, rozruchy, zdobycze.
 Maciejowski W. A. 138.
 Macierz Polska p. biblioteka.
 magister, magisterjum filozofji 1, 7; p. przepisy, rozprawa.
 Majerski St. 20.
 majordomowie 75.
 maksymalizm p. geneza.
 Maksymiljan arcyks. austr. 123; p. *Rerum in Polonia*.
 Malczewski Wł. 29.
 Małczyński K. 20, 29, 134.
 Malet A. 20.
 Malinowski 121.
 Maliszewski E. 38, 50.
 Małcki A. 140.
 mapa historyczna 62—63; — Ukrainy Beauplana 85; mapy 19—20, 60, 62, 63, 85; — przekrojowe 62; — rozwojowe 62; — ścienne 63.
 Markowicz J. 129.
 Martonne E. D. 16, 60.
 Marucchi O. 28.
 marynarka w Polsce 42.
 Maspero G. 23.
 Maszkiewicz B. K. 128; — Samuel 127.
 materiał archiwalny 160; — ilustracyjny 20; — piśmienny 86.
 Matuszewicz M. 131.
 Mazowsze 116.
 Medowie 24.

- Meyer E. 22.
 Mecherzyński 130.
 Medeksa St. F. 129.
 medjewalista (badacz średniowiecza) 9.
Memoriale ordinis fratrum minorum 117; — Albrechta Stanisława Radziwiłła 127.
 Meller Burchard 124.
 Menke 19.
 Menda Wł. 129.
 MÉRIMÉE 46.
 metoda 99; — badań historycznych 1, 134; — genetyczna 59; — geograficzna w ujmowaniu zjawisk historycznych 61; — historii (historyczna) 87, 97; — izarytmiczna 60; — koncentracji materiału 102; — opisowa 59; — pragmatyczna 59; — rozwijania programu 103; metody krytyki erudycyjnej 97; — nauk pomocniczych historii 95; — nowoczesne 134; — ujmowania zjawisk historycznych 59.
 metodologia badań historycznych 2, 7, 14, 96, 155.
 metodyka etnografii 136; — nauczania historii 143.
 metrologja 87.
 metryka 22; — koronna 90, 110; — litewska 90, 111; — mazowiecka 90, 111; metryki kościelne 161.
 Mezopotamja p. dzieje.
 męczennicy 141.
 miasta w Polsce 41, 106.
 Michał, król polski, p. elekcja, Wiśniowiecki.
 Michałowski J. 128.
 Mickiewicz A. 137; — A. jako polityk 49; — Władysław 137.
 Miechów: z M. Maciej (Miechowita) 119.
 Mieczysław St. 26, 32.
 miejsca historyczne Polski 20.
 miejsce powstania źródła 96.
 miejscowości 158.
 mienie kulturalne Polski 51, 132.
 Mienicki R. 124.
 Mierzwa 115.
 mieszczenie p. stanowisko; mieszczańin polski 44; — zamoj-ski 129.
 Mieszko I 39, 63, 153; — Stary 39.
 Mikołaj I p. epoka.
 Minerva Polska 52.
 minimum wiedzy faktycznej 63.
 Ministerstwo W. R. i O. P. 15.
 minoryci p. *Memoriale*.
 misja anglosaska 75; — chrześcijaństwa 28; — irlandzka 75; misje poza Europą 80.
 mistyka p. prądy.
 Mniszechówna Maryna 43.
 mocarstwa europejskie 36, 82, 83; — wielkie 83.
 Mochnacki M. 49.
 Modrzewski A. F. 42, 153.
 Mokre Lipie 121.
 momenty lokalizacji zjawisk historycznych 67.
 Mommsen T. 27, 28.
 monarchja Karola W. 74, 75; — wszechświatowa Aleksandra Macedońskiego 72.

Monod 30.

monografiści 107; — dziejów so-
bie współczesnych 122,

monografie 6, 8, 13, 17, 107, 108,
113, 137, 149, 150, 155, 160; — cel-
niejsze z historii Polski 38; —
historyczne 107; — — poszcze-
gólnych miejscowości 153; —
rodzin 161; — źródłowe 160.

*Monumenta Germaniae histori-
ca* 98; — *Poloniae historica*
109, 113; — *Sarmatorum* 132;
monumentum Ancyranum 85.

monumenty 81.

Morawski K. 28, 41, 115, 142; —
T. 32, 138.

Morus Tomasz 80.

morze p. imperjalizm, kraje,
układ, znaczenie.

Morzkowska A. 31.

Moskorzowski J. 127.

Moskwa 127.

Mościcki H. 15, 33, 37, 38, 48, 50,
62, 67, 126, 131, 145, 150.

„Mrok“ 45.

„Mściciel“ 45.

Muczkowski J. 130, 140.

mumje 84,

muzea p. zbiory.

muzykologia 59.

Müller J. 27.

myśl historyczna od Naruszewi-
cza do Lelewela 136; — poli-
tyczna polska 47—48.

Nachmanson 27.

najazd ludów pasterskich 74; —
Rakocze 44.

Nalkowski W. 61.

Nanke Cz. 29, 31, 43, 70, 102, 152, 153.

napisy 84—87; — attyckie 27; —
greckie 27; — historyczne 85,
112; — łacińskie 28; — w ka-
takumbach 81.

Napierski Kostka 44.

Napoleon Bonaparte 31, 48, 154.

Narbutt T. M. 39, 136.

naród p. dzieje, historia, kult,
wychowanie, zmiany.

Naruszewicz A. 32, 134—136.

następstwa wojny światowej 37;

następstwo tronu 104.

Natanson-Leski J. 18, 19, 63.

nauczanie geografii 60; p. dzieje;

— historii 52, 53, 69, 103,

143, 144; — — Polski 52; na-

uczyciel 52; — historii

15, 62, 83, 145; — seminarjów

nauczycielskich 14; — nau-

czyciele szkół ludowych

52; — — średnich 2, 8, 14.

nauka 96; — dziejów starożyt-

nych 152; — historii 35, 52, 67

(p. wskazania); — — w szkole

powszechnej 52; — — —

średniej 35, 37; — i szkola 63;

— i uczone 159; — o języku

polskim 1; — o Polsce współ-

czesnej 15; — o wykopaliskach

86; — o ziemi 16; — o źród-

łach 83; — o życiu pośmiert-

nym 72; — obywatelska 17,

64; — polska 89, 160; nauki

antropologiczne 58; — dla sy-

na Usurtesena (faraona dla

syna) 72, 73; — filozoficzne

1; — i oświata za Karola W. 76;

— podstawowe 59, 83; — po-

możnicze historii 1, 9, 13,

- 15, 57, 83, 86—87, 89, 92, 95, 96, 107.
- nazwy pokrewne (etymologicznie) 84.
- Nehring W. 121, 123, 140.
- nekrolog lubiński 117.
- nekrologi 98, 117, 137—142.
- Nestor 117, 118.
- Niemcewicz J. U. 128, 136.
- Niemcy 47, 75, 78 82, 98.
- Niemojewski St. 127.
- nienawiść wyznaniowa tłumów 43.
- niepodległość 37; p. ruch.
- Niese G. 26, 27.
- Niesiecki K. 133.
- Niewiadomski E. 19, 63.
- Nil 72, 82.
- Nittman K. J. 20.
- noc św. Bartłomieja 42.
- Nomenclator familiarum* 122.
- Norden E. 23.
- Normanowie 118.
- Norymberga p. pokój.
- notatki bibliograficzne 109; — historyczne 129; — na kartkach 108.
- Nowakowska N. 35.
- Nowakowski St. 37, 153.
- Nowicki W. 140.
- numizmatyka 87, 88, 92, 141.
- obcy p. dzieła, język.
- obeliski 73.
- oblężenie Częstochowy 128; — Lwowa 1648 r. 44; — 1672 r. 130; — Wiednia (Vienna) p. *Diarium*; — Zbaraża 44.
- obóz katolicki 80; protestancki 80.
- obraz procesu historycznego 83.
- obrazy 85.
- Obsidio Clari Montis Cęstochoviensis ab exercitu Suecorum duce Burchardo Mellero* 124.
- obszar etnograficzny Polski 64; — państwa frankońskiego 75.
- obrzędy religijne 72.
- obyczaje na Rusi Czerwonej 43; p. historia.
- obywatel p. nauka obywatelska, wychowanie.
- Ochocki J. D. 132.
- odbudowa państwowości polskiej 38.
- odkrycia kreteńskie 26.
- Odlanicki W. Poczobut 129.
- odpisy p. zbiory.
- odpusty p. spór.
- odrodzenie 31, 36, 41, 77, 78, 115, 142; — katolicyzmu 80; — się Polski (narodu) 40, 103; — w Anglii 79, 80; w Niemczech 78; — w Polsce 41.
- Oesterley H. 91.
- ogłaszanie drukiem źródeł historycznych 97.
- ogród królewski 133.
- ojczyzna p. dzieje, historia, Indoeuropejczycy.
- Okolski St. 133.
- okrażenie Niemiec p. polityka.
- okres kontrreformacji 81; — Ludwika XIV 36; — napoleoński 36; — nowoczesny 29; — nowożytny 110; — porozbwoy 48; — reformacji 81; — restauracji Europy 36; — równowagi europejskiej 1871—1914,

- 37, 83; — schizmy i soborów 36; — średniowieczny 29; — świętości cesarstwa rzymskiego 35; — wielkiej rewolucji francuskiej 36; — wojen perskich 85; — — tureckich 36; — wojny trzydziestoletniej 36.
- określenie historii 68.
- Olbracht kr. pol. 85.
- Oleśnicki Zbigniew p. *Vita*.
- Oliwa p. pokój.
- Opaliński K. 44.
- oponowanie techniczne metod 100.
- Opera posthuma* 124.
- „Opik” nienawiści 48.
- opis domu 73; — geograficzny kraju 71; — grodów i terytorjów z północnej strony Dunaju 118; — obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III 95, 131; — pałacu 73; — świątyni 73; opisanie topograficzno-polityczne Polski w XVI w. 120.
- opowiadania historyczne 40, 44, 45.
- opracowania 134, 149; — elementarne 13; — krytyczne źródeł 150; — monograficzne 161; specjalne 132; — zagadnienia 156; — z zakresu historii 2, 9, 93, 151; — źródłowe 132, 154, 160.
- Orbis Polonus* 133.
- organizacja handlu 106; — kościoła łacińskiego na Rusi 39; — — w Polsce 39; — najdawniejsza Egiptu 73; — podatków 105; — powstania styczniowego 50; — rzeszypospo-
litej szlacheckiej 104; — rzemiosł 106; — wojska 105; — wojskowa państwa frankońskiego 75; — życia zbiorowego 71.
- Orgelbrand p. encyklopedia.
- Orichoviana* 122.
- orientalne p. języki.
- orientowanie się w obszernych opracowaniach 70.
- Orlean p. literatura.
- Orsza Helena p. Radlińska.
- oryginały 89, 94, 100, 110, 157.
- Orzechowski St. 122.
- Orzelscy 123; Orzelski J. 123; — Świętosław 123.
- osadnictwo ogipskie 72.
- Osman p. *Rerum in Polonia*.
- osoby fizyczne, prawne 109.
- Ossoliński Jerzy 44, 127, 128; — Józef Maksymilian 136.
- Ostrogotowie 76.
- Ostrowiec 116.
- oszczędność ludowa 16.
- oświata 16, 49, 93; — pozaszkolna polska 33, 144; — za Karola W. 76.
- oświecenie 36.
- oświecenie krytyczne programów 143; — — poglądów autora 143.
- Oświęcim Stanisław 128.
- Otwinowski E. 130.
- Ozimek J. B. J. p. Zimorowicz.
- Ozryrys 72.
- pacta conventa* 112.
- paleografia 86, 88; — arabska 88; — dyplomów 88; — grecka 88; — ksiąg (kodeksów) 88;

- łacińska 88; — niemiecka 88; — słowiańska 88.
- Pałestyna starożytna 35, 86.
- pałac p. opis.
- pamięć historyczna 66, 67.
- pamiętnik Golljusza 129; — historyczno-prawny 98; — oblężenia Częstochowy 128; — St. Poniatowskiego 131; — J. Radziwiłła 126; — towarzysza chorągwi pancерnej 129; — — lekkiej chorągwi 128; — IV zjazdu historyków 52, 53, 109, 114, 117, 118, 134, 144, 160; pamiętniki 32, 85, 92, 95, 112, 119, 126, 128, 129; — M. A. Beniowskiego 132; — S. Bukara 132; — do panowania Augusta III i St. Augusta Poniatowskiego 131; — — — Jana Kazimierza 129; — — — J. St. Jabłonowskiego 130; — husarza z pierwszych lat XVII w. 127; — M. Matuszewicza 131; — St. Niemojewskiego 127; — Ochockiego 132; — J. Chr. Paska 129; — polskie XVII w. 127; — St. Augusta Poniatowskiego 131; — prymasa 131; — J. Wybiekiego 131; pamiętnikarskie dzieła, utwory 125, 126.
- panosza 133.
- panowanie Augusta III. p. dzieje, pamiętniki; — austriackie 49; — Jana Kazimierza p. pamiętniki; — pruskie 48; — Stanisława Augusta Poniatowskiego p. pamiętniki.
- państwa bałkańskie 82; — barbarzyńskie 74, 78 (p. znaczenie); — germańskie 76; — greckie 26; — europejskie 83; — macedońskie 26; państwo 20, 57, 61; — ateńskie 85; — egipskie nowożytna, starożytne, średniowieczne 73—74; — Franków 74—77 (p. organizacja); — kościelne 76 (początki); — ostrogockie 76; — polskie 17, 22, 33—40, 50, 65 105; — wandaliskie 76; — tureckie 116; państwowość polska 38.
- Papée Fr. 36, 40.
- papier 86, 88, 110.
- papiestwo 36, 74—76.
- papież 79; p. bulla, historia.
- papirologja 23; papiirusy 23, 26, 72, 73, 86, 88.
- Paptoński J. 140.
- Paprocki B. 133.
- parafja p. archiwa.
- parlament 80; parlamentaryzm angielski 31, 153; — polski 41, 103, 112.
- Paryż 32.
- Pasek J. Chr. 95, 128, 129.
- pasje św. Wojciecha 114.
- Paskiewicz p. epoka.
- Passawa p. rozjem.
- pasterskie ludy p. ludy, najazd.
- Pastor L. 30.
- Pastorius J. 125.
- Paszkiewicz H. 35.
- patologja 58.
- Patrycy J. I. 124.
- Pauli Ż. 129, 133, 140.

- Paweł III papież 79.
 Pawiński A. 41, 131, 140, 141.
 Pawłowski B. 36; — St. 15—17, 59—61.
 Pazdro Zb. 17, 61, 64.
 pedagogja p. bibliografja, czasopisma, encyklopedja, rocznik.
 Peloponez p. wojna.
 penetracja państw europejskich 83.
 Pentaur 74.
 Pepin t. zw. Maly 75.
 pergamin 86.
 Persja. Persowie 24.
 Perthes J. 19, 66.
 Pertz H. 98.
 Pflug-Hartung J. v. 20, 30.
 Piasecki P. 124.
 Piastowie 39.
 Piekosiński F. 122, 141.
 pieniądz 42.
 Pieniążek Cz. 20.
 pieśni o Rolandzie 75, 85.
 Pilat R. 114, 135.
 Piłsudski J. 51.
 Piotr W. 103.
 Piotrków p. konstytucje, sejm.
 Piotrowicz L. 35.
 Piotrowski J. 126.
 piramidy 73, 84.
 pisarze 73; — historyczni 37; — polityczni 37, 42, 153.
 pisma historyczne 45, 139; — polityczne wielkiej emigracji 48.
 pismo do chrześcijańskiej szlachty narodu niemieckiego 78; p. materiał i źródła.
 piśmiennictwo 112, 116.
 plany 44; — wojny tureckiej 44.
 Plebański J. K. 126, 140.
 Płock p. biskupi.
 płody kopalne 16.
 Pług A. 141.
 pobór p. uniwersaly.
 pochodzenie źródła 94.
 Pocięcha W. 36.
 początek historii 68; — i progres wojny moskiewskiej 95, 127.
 Poczobut p. Odlanicki.
 podanie o Krakusie i Wandzie 85.
 podatki p. organizacja.
 podbój górnego Nilu 82; — macedoński 35; — wnętrza Afryki 82; podboje egipskie 73, 74.
 poddaństwo włościan 106.
 podłoże duchowe 71; — etniczne 71; — geograficzne 57, 71; — osadnicze 71.
 podręcznik historii 52, 69; — uniwersytecki historii Polski 106; podręczniki 7, 8, 13, 17, 29, 35, 65, 66, 83, 101, 107, 108, 119, 150—153, 155, 156; — dla studjum wstępnego 15; — dydaktyki historii 51, 143; — szkolne 4—6, 35, 145; — z zakresu metodologii i nauk pomocniczych 14.
 podróż do Moskwy p. diariusz.
 podróże 126; — Jakóba Sobieskiego 127.
 podstawy geograficzne Polski Chrobrego 63; — metodologiczne historii 59; — przyrodzone Polski historycznej 61.

- podział administracyjny staropolski 61; — — współczesny 61; — historii 68; — — na okresy 72, 74, 77; — państwa polskiego 36.
- podgadanki historyczne 5.
- poganie p. Polska.
- poglądy polityczne w dziejopisarstwie polskiem 124; — religijne 72.
- pogrzeb egipski 73.
- Poboska H. 51, 62, 143.
- pojęcia podstawowe historii 68.
- pokłosie geograficzne 60.
- pokój augsburski 79; — frankfurcki 30; — oliwski 44, 125; — pod Zborowem 44; — religijny norymberski 79; — — w Niemczech 79; — w San Stefano 82; — zbrojny 82.
- Pokorny W. 16.
- Poloni p. Polacy.
- Polacy 16, 49, 61, 92, 120 136; — na kresach 16; — na Litwie 16; — na Rusi 16.
- Poland F. 23, 26, 27.
- policeja p. akta, księgi.
- polityka 58, 64; — handlowa 26; — kurji rzymskiej 43; — Lubeckiego 48; — mocarstw europejskich 36; — naukowa 46; — okrażania Niemiec 82; — światowa 37, 83.
- Polkowski I. 139.
- Polonia 120, 123—125.
- Polska 15, 17, 18, 32, 36—48, 50, 51, 61, 64, 77, 89, 91, 95, 103, 105, 106, 110, 111, 114, 116, 119 — 121, 126, 132, 133, 135, 154; — Chrobrego 18, 63; — dzieje i rzeczy jej 135; — fizyczna 16; — historyczna 61; — na przelomie 56; — — — życia gospodarczego 47; — niepodległa 37; — odrodzona 50; — piastowska 19, 36, 62, 154; — pogańska 36; — polityczna 16; — słowiańska 36; — w epoce mocarstwowej 19; — w kulturze dziejowej 102; — w pamiętnikach wielkiej wojny 35; — w zapisce Karolińskiej 118; — współczesna 15, 17, 61, 64; — za Jana Sobieskiego 103; — za królów obieralnych 103; — za Michała Korybuta 103; — za ostatnich Jagiellonów 103.
- Polnoje sobranije ruskich lietopisiej 117.
- Pomarański Stefan 134.
- pomniki 84—86, 109; — dziejopisarstwa (historjografji) 112, 117 — 119; — grobowe 73; — kultury 3; — prawa 93.
- pomoce szkolne 145.
- Pomorze 18.
- Poniatowski Józef książę 47; — Stanisław 31; — Stanisław August kr. pol. 5, 6, 36, 45, 47, 77, 85, 103, 131, 132, 135, 154; p. czasy, epoka, korespondent, pamiętniki, wstąpienie.
- popularyzacja historii 142, 145, 158.
- porządek średniowieczny p. rozkład.
- poradniki nauczycielskie 1.
- poselstwo Puszkina 44; — St.

- Chomentowskiego do Achmeta II 131.
- postowie p. instrukcje, izba.
- postępy reformacji 78.
- postulaty monograficzne 160; — wydawnicze 160.
- poszukiwania bibliograficzne 93.
- potęgi tureckiej złamanie 103.
- Potkański K. 39, 141.
- Potocka 45.
- Potocki J. 136.
- Potthast A. 91.
- powstanie czeskie 43; — jońskie 85; — kościuszkowskie 47, 154; — listopadowe 36, 48, 49, (p. bibliografia, historia); — państwa greckiego 32; — reformacji 41; — styczniowe 37, 50, 119, 134 (p. bibliografia, czasy, dyktatura, organizacja); — szwedzkie Gustawa Wazy 80.
- poznanie historyczne p. warunki.
- Poznań p. biskupi.
- pozostałości 84, 86.
- Pöhlmann 25.
- praca archiwalna 91; — badawcza 67, 97, 107, 134, 155; — biblioteczna 91; — naukowa 71, 159; — popularyzacyjna 107; — samodzielna 10; — teoretyczna 10; prace erudycyjne 132; — historjograficzne 132; — inwentaryzacyjne 161; — monograficzne 38; — specjalne 137; — wydawnicze 132; — źródłowe samodzielne 155; p. tematy.
- pracownia naukowa 13.
- pragmatyzm p. metoda, związek.
- praktyka nauczycielska 62, 96.
- prasa 119; — polska 15.
- Prašek J. V. 24.
- prawda historyczna 67, 68.
- prawdopodobieństwo faktu 99.
- Prawdziec Ż. 20.
- prawdziwość p. źródło.
- prawo 86, 93; — bliższości 84; — niemieckie 38, 105, 111 (p. kolonizacja, księgi); — państwowe 64; — rzymskie 27; — polskie dawne 89 (p. źródła); — publiczne 64 (p. historia); prawa 75; — historyczne 68; prawem i lewem 43.
- prądy heretyckie w Niemczech 78; — mistyczne w Niemczech 78; — odrodzenia 41; — religijne w Anglii 80.
- prehistorja 58, 86.
- problemy p. hipotetyczność, zagadnienia.
- proces dziejowy (historyczny) 57, 59, 63, 67, 70, 83.
- Prochaska A. 40, 124.
- produkcja górnicza 16; produkty 84.
- program gimnazjum państwowego 15, 25, 34, 51, 71, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 101, 103, 104, 142, 143; — nauczania historii 69, 142; — — — w gimnazjum państwowem (szkole średniej) 3, 4, 52, 69, 150; — — — w seminarjum nauczycielskiem 3, 4; — — — w szkole powszechnej siedmioklasowej 4, 51, 142; — państwowego wyższego kursu nauczyciel-

- skiego 3—5, 7, 13, 65; — wy-
magań przy egzaminach upro-
szczonych 2, 106; progra-
my 5f, 90; — Min. W. R. i O.
P. 2, 6, 8, 51, 69; — polityczne
w Galicji 49.
- protestacja na sejmie w Spirze
78; protestanci 79.
- protestantyzm w Danji 80; —
wojowniczy 79.
- prowenjencja 94—96, 99, 157.
- provincje rzymskie 27; — — za-
chodnie 76.
- próby powstania po trzecim roz-
biorze 47.
- Próchnicki Z. 17, 61, 64.
- Prusy 36, 46; rząd pruski wo-
bec Polaków 49.
- Prudenti* (Prusacy) p. *Banderia*.
- Prutz H. 30.
- prymas p. pamiętniki.
- przedmiot historii 57.
- przegląd dziejów powszechnych
133; — historyczny 124, 132;
— kartograficzny Polski 62;
— polski 138, 140; — wydaw-
nictw Książnicy-Atlasu 60.
- przekaz niezależny 94; — zależny
94; przekazy źródłowe 153.
- przełom wieków średnich 40.
- przenysł 16; — egipski 73.
- przeobrażenia społeczne p. do-
ba; — wewnętrzne państwa
Franków 75.
- przepisy magisterskie 9.
- przesilenie finansowe w Rosji 82.
- przestrogi dla Polski 95.
- przestrzeń 67.
- przeszłość p. badanie, kult.
- przewodnik bibliograficzny 92;
— dla korzystających z bi-
bliotek 90.
- Przeworski St. 23, 24.
- przewrót cen 42; — umysłowy
w Polsce 45, 133.
- Przeździecki A. 138.
- Przyborowski A. 32.
- przygotowanie do studjum uni-
wersyteckiego 53; — geogra-
ficzne 59; — językowe 107; —
ogólne 3; — wstępne 60, 64.
- przykład z historii nowoczesnej
81; — — — nowożytnej 77;
— — — starożytnej 71; — — —
— — — średniowiecznej 74;
przykłady rozwinięcia
programu 69, 74, 77, 81.
103, 104; — tematów 151.
- przymierze austriacko-niemiec-
kie 82; — Pepina z papieżem
76; — polsko-pruskie 46.
- przyroda 60, 72.
- przyrost zaludnienia 16.
- przywilej około Uniej W. Ks. Lit.
105; przywileje ziemskie
104, 110.
- Psków 126.
- psychologia 58; — życia zbioro-
wego 65.
- Ptaszycki St. 9, 15, 58, 87, 89, 90,
97, 116, 121.
- Ptaśnik J. 31, 41, 141.
- Ptolomeusze p. epoka.
- publicyści anonimowi z końca
XVIII w. 135.
- publikacje źródłowe 113; pu-
blikowanie źródeł hi-
storycznych 97, 98, 157.

Puszkini p. poselstwo.
 Putzger F. W. 19.
 Puzyrewski A. 49.
 Pydna (bitwa pod P.) 27.
 Pyrowicz St. 141.
 pytania ustrojowe 104.

 rachunki gospodarcze 111; —
 — dworu królewskiego 84.
 rada królewska 105; — nieustająca 45, 111.
 Radlińska H. 35, 52, 144, 145.
 Radymiński M. 130.
 Radziejowski 44.
 Radziwiłł A. St. 127; — J. 126.
 Rakoczy 44.
 Rakowiecki I. B. 137.
 Rambaud 29.
 ramy chronologiczne dziejów 68, 77, 103; — organizacji życia zbiorowego 71.
 Ramzes II 72, 74.
 Rastawiecki E. 140.
 Ratzbona p. diarjusz.
 referaty 10, 149; — krytyczne 150; — o charakterze kompilacyjnym 150.
 reforma duchowieństwa 80; — nauki historii 52.
 reformacja 36, 77—81; — we Francji 79; — w Polsce 41, 108; — w Szwajcarii 79; — w Szwecji 80.
 reformy 78; — polityczne 46; — społeczne 46; — w kościele katolickim 81.
 rejestry papieskie 111.
 regionalizm p. bibliografja, zagadnienia.

regulamin egzaminów dojrzałości gimnazjalnych 31; regulaminy 51.
 Reichstagsakten p. Deutsche R.
 Reisinger E. 23, 26.
 rekonstrukcja procesu historycznego 83.
 religja egipska, 72; — Grecji starożytnej 72.
 Rambowski A. 43, 127, 140.
 Ren 75.
 renesans 31.
 repertorja 161; repertorium źródeł do historii średnio-wiecznej 91.
 republika rzymska p. doba.
Rerum Britannicarum mediæ aevi scriptores 98; — *in Polonia ac praecipue belli cum Osmano Turcorum imperatore gesti finitiquè historia Anno 1620 et 1621* 124; — *Poloniarum ab excessu Sigismundi Augusti libri XII* 123; — — — *Stephani Regis ad Maximilianum captivitate* 123; — — *libri tres* 123, 124.
 restauracja. Europy (1815—1847) 36; — za 26 dynastji 74.
 restytucja tekstów źródłowych 157.
 Reszka St. 126.
 Reuchlin 78.
 rewindykacja p. sprawa.
 rewolucja angielska 31, 36; — francuska 29, 34, 36, 46, 77; — na Bałkanach 83; — turecka 82.
 rękopis nieświecki kroniki Macieja Stryjковского 121.

- rękopisy kroniki Mistrza Wincentego 115.
 Richet Ch. 21.
 Riszka R. 20.
 rocznik pedagogiczny 144, 145;
 — świętokrzyski dawny 85,
 114; roczniki 85, 98, 112,
 114; — polskie 114; — rzym-
 skie 85.
 rodowody 85.
 rodzaj źródła 85; rodzaje hi-
 storji 68; — nauk pomocni-
 czych 86.
 rodzina p. archiwa, monografie,
 stosunki, ustrój.
 Roepel R. 32.
 Rogalski L. 138, 141.
 rok ostatni sejmu wielkiego 46;
 — 1812, 48; — 1863, 50.
 rokosz Zebrzydowskiego 36, 43,
 124.
 Roland 75, 85.
 rolnictwo 16, 73.
 Roma 26.
 Romanowie p. filologia.
 romantyzm 31.
 Romer E. 16, 60—63; atlas Ro-
 mera 2.
 Rosja 43, 46, 48, 82, 103, 132.
 Rotterdam p. Erazm.
 roślinność 16.
 rozbiory krytyczne pomników
 historjografji 119, 120; — Pol-
 ski 29, 31, 34, 86, 38, 47, 77.
 rozejm passawski 79.
 rozkład cesarstwa rzymskiego
 35—36; — Rzeszy 42; — śred-
 niowiecznego porządku 36.
 rozkwit średniowiecznego po-
 rządku 36.
 rozporządzenie Min. W. R. i O.
 P. z 2 czerwca 1923 r. 3, 13; —
 — — — z 17 lipca 1925 r. 51;
 — — — — z 19 grudnia 1925
 r. 51; — — — — z 2 kwietnia
 1926 r. 1.
 rozprawa magisterska 1; —
 naukowa 7; rozprawki 10,
 149, 154, 159; — historyczne
 160; — źródłowe 155.
 rozstrząsania historyczne 40.
 rozwój artystyczny 102; — go-
 spodarczy 65; — kulturalny
 102; — literacki 102; — ludz-
 kości 20; — państw bałkań-
 skich 82; — państwowy 102,
 104; — społeczno-gospodarczy
 102, 104; — terytorjalny Pol-
 ski 18; — — Pomorza 18; —
 zaludnienia w Polsce 17.
 ród p. ustrój.
 równowaga europejska 37, 83.
 ruch niepodległościowy 37; ru-
 chy hajdamackie 44, 45 (p. hi-
 storja); — radykalne 79; —
 społeczne 68, 79.
 Rudawski J. W. 125.
 Rudnicki K. 45.
 Rumunja 82.
 Ruś 16, 36, 48, 118, 121; — Czer-
 wona 39, 43, 120; — południo-
 wa 39.
 Rutkowski J. 34, 45, 64, 102; —
 M. 134.
 Rybarski A. 38.
 rycerstwo p. bunt, herby.
 rycerze 73.

- Ryakaczewski E. 139.
 rząd kościuszkowski p. akta, księgi.
 Rzeczpospolita polska 20, 41, 42;
 — szlachecka 104.
 rzemieślnicy 73.
 rzesza (niemiecka) 43.
 rzeźba egipska 73.
 Rzym 6, 27, 28, 31, 66, 71, 80, 86, 151, 152; — papieski 76.
 rzymsko-katolicy 16.
- Sadowski H. 140.
 sagi normańskie 118.
 Saksonowie p. ujarzmienie.
 samorząd ziemski 105.
 pokój w San Stefano 82.
 Sandys I. E. 28.
 Sanok 121; Grzegorz z S. p. *vita*, życie.
 San Stefano p. pokój, traktat.
Sarmatia 119; *Sarmatiae europaeae descriptio* 121; p. *Gloria, Tractatus*.
 Sarmatowie p. *Monumenta*.
 Sarnicki St. 121.
 Sasi 36, 103.
 Sawczyński H. 20, 141.
 sądy 75, 105; — (poglądy) 149;
 — prawa niemieckiego 105;
 — szlacheckie 105.
 sądownictwo 105.
 Schayer St. 35.
 schematy praktyczno-dydaktyczne 69; — — orjentacyjne 70;
 — syntetyczne 69, 71.
 Schirner E. 121.
 schizma p. okres.
 Schmitt H. 138.
 Schorr M. 24, 35.
- Schubert W. 23.
 Schulz A. 19.
 Schwabe 19.
Scriptores 98; — *rerum Polonicarum* 120, 123, 126, 128–130;
 — — *Prussicarum* 118.
Scythicus (tatarski) p. Tatarzy.
 Seignobos Ch. 14, 20, 30, 84, 86, 93, 94, 96, 99, 100, 159, 160.
 sejm 105; augsburski 78, 79; — czteroletni 46, 108, 135; — pamiętny 43; — piotrkowski (1562/3) 105; — stanowy galicyjski 49; — walny 41, 105; — Wielki 36, 46; — w Spirze 78; — w Wormacji 78; Sejmy rzeszy 79.
 sejmiki p. akta, lauda.
 Semigalja 105.
 seminarja nauczycielskie 2, 4, p. program; — historyczne uniwersyteckie 2, 113.
 Semkowicz A. 116, 142; — W. 18–20, 36, 63, 89, 114, 141.
 senatorowie p. stan.
senatus consulta 112.
 senjorat 75.
 Serbja 82.
 Seredyński W. 129.
Serenissimi Johannis Casimiri... carcer gallicus 124.
 Set 72.
 sfinksy 73.
 sfragistyka 87, 88, 92.
 Siarczyński F. 137.
 Siemieński L. 138.
 Siena 31.
 Sienkiewicz K. 138.
Sigismundus p. Zygmunt.

- Sinko T. 26.
- Skalkowski A. 36, 47, 48.
- Skandynawia p. Luter.
- skarż Rzeczypospolitej 105, p. akta, księgi; Skarbowość 75, 105.
- skorowidze osób, miejscowości i autorów XIX wieku 93.
- skóra 86.
- Skrzypna p. Twardowski.
- skutki reformacji 80.
- slawistyka p. biblioteka
- Słowianie (Słowiańszczyzna) 15, 17, 58, 64, 75; — południowa, północno-zachodnia 39.
- słownik geograficzny 62.
- Smereka J. 53.
- Smoleński J. 17; — W. 5, 33, 45, 47, 101, 103—106, 133—135, 139, 150, 153.
- Smolka F. 26; — St. 39, 48, 116, 117, 142.
- Sobieski Jakób, kasztelan krakowski 127; — królewicz 130; Jan III kr. pol. 45, 103, 125, 130; — Wacław 31, 33, 42, 43, 95, 127.
- Sobieszczański F. M. 120, 137, 138, 140, 141.
- Sobiński St. 17, 52, 61, 64, 143.
- sobory 36; — sobór trydencki 80.
- Sochaniewicz K. 39, 51—53, 60, 113, 117, 121, 123, 132, 136, 144, socjologia 58, 59, 64.
- sojusz francusko-rosyjski (1891 r.) 82; — Karolingów z papieżem 76.
- Sokolnicki M. 35, 136.
- Solikowski J. D. 123.
- Sołtyk K. bp. 45.
- Sorel A. 31, 46.
- Spasowicz W. 46, 123, 125, 141.
- specjalizacja w zakresie studjum historycznego 101, 106, 107, 155.
- Spira p. protestacja, sejm.
- spis dzieł pomocniczych 90; — instytucyj i towarzystw naukowych w Polsce 89; — książek szkolnych 6, 8, 14; — ludności z 30 września 1921 r. 17; — podręczników szkolnych 5; spisy dygnitarzy 133.
- spiszek książąt 79.
- społeczeństwo 20, 57, 105; społeczne przeobrażenia 37.
- spominki 117.
- spory protestantów 78.
- sposoby przedstawiania powierzchni ziemi 60; sposób obrad sejmowych 105; — wojowania 73.
- spowiedź w podziemiu 72.
- spór o odpusty 78.
- sprawa dysydencka 45; — polska w wieku XIX 3, 46, 48; — — — XX 3; — reform Turoji 82; — rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego 51, 132; — rozvodu Henryka VIII 80; — św. Stanisława 114; — włościańska w Polsce 45; — w Niemczech 78; sprawy gdańskie 46.
- sprawozdanie 149.
- Spruner 19.
- Srebrny St. 26.
- Stadnicki K. 140.
- stan badań nad daną kwestją 156; — rycerski 105, 106; —

- senatorski 105, 106; stany w Polsce 106.
- Stanisław August p. Poniatowski; — św. 85, 114, 115, 116, 154; stanowisko historii starożytnej 53; — nauk historycznych 59; — prawne mieszczan 106; — — włościan 106.
- starostowie 105.
- Starowolski Szymon 132.
- starożytność 20, 23; starożytności słowiańskie 59.
- Starzyński St. 17.
- Staszic St. 48, 95.
- statut Państwowego Wyższego Kursu Nauczycielskiego 3.
- statystyka p. atlas, grafika.
- Stecka M. 48.
- Stefan p. Batory.
- Stendhal dyplomata 46.
- Stern A. 30.
- Stilichon 28.
- stołce Polski 39.
- stosunek dziejowy Polski i Litwy 40; — historii do innych nauk 57; — opracowania do źródła 70; — prawno-państwowy Polski do Litwy 105; stosunki gospodarcze 16; — kościelne 78; — międzynarodowe 82; — rodzinne 84; — ze sąsiadami 3.
- straż p. akta, księgi.
- streszczenie wyników cudzych badań 149, 150.
- Stronczyński K. 140.
- stronnictwa polityczne w Galicji 49.
- Strykowski M. 121.
- studenci uniwersytetu 4.
- studja archiwalne 15 (p. archiwa); — greckie 22; — historyczne 42—46, 48, 60, 65, 126—128; — historyczno-krytyczne 48; — łacińskie 22; — nad dziejami myśli politycznej 47; — społeczne 63, 68; studjum całości kształtu historii 62; — geografii 60; — — Polski 61; — historii nowoczesnej 119; — — polskiej 101, 109; — — powszechnej 67—83, 102; — historyczne 37, 63, 64, 67, 101; — — na uniwersytetach 1, 53; — literatury historycznej 157; — mapy historycznej 63; — naukowe historii 83; — opracowań 67; — praktyczne 147; — prawnicze 53; — systematyczne historii 20, 67, 68, 69, 83; teoretyczne 57, 59, 89, 93, 149; źródła 67.
- stulecie p. dwa stulecia; — XVIII 45; — XIX 45, 134 (p. latopis); — XX 134.
- Suecja p. Szwecja.
- Sujkowski A. 17, 61.
- Sulla 27.
- sumarjusz okazji wiedeńskiej 130.
- Surowiecki W. 136.
- swaty krwawe 44.
- Sybel H. 46.
- Sylloge inscriptionum* 27.
- symbole epoki 68, 77.
- synchronistyczne zestawienie (synchronistyka) 65, 66.
- syntetycy historyczni 107.

- synteza dziejów Szujskiego 139.
 Syryja 35.
 Syrokomla 105, 120, 123.
 Szachmatów A. A. 118.
 Szajnocha K. 39, 40, 44, 45, 138.
 szczątki 84, 86; — cieleśne 84.
 Szczepański A. 20; — J. 23; —
 Wł. ks. 24, 153.
 Szelągowski A. 21, 29, 30, 40, 42,
 43, 69, 70, 124.
 Szemplińska J. Filipkowska 145.
 szkice programu 52; szkice 49;
 — historyczne 39, 42—44,
 114, 129, 135, 141, 154; — lek-
 cji 32; — z życia Wielkopolski 45.
 szkolnictwo 43, 93.
 szkoła historyczna lwowska 139;
 — — krakowska 139; — — le-
 wiewska 137—139; — —
 naruszcwiczowska 134—136; —
 początkowa 52; powszechna 5,
 15, 51, 52, 142; — pracy w na-
 uce historii 66; — średnia 52.
 szkoły 16; — historyczne w Pol-
 sce 135; — ludowe 52; —
 średnie ogólnokształcące 2,
 4, 6, 15, 29, 52.
 szlachectwo (szlachta) 106.
 Szmalkalden p. wojna, związek.
 sztuka 93 (p. historia); — egip-
 ska 72.
 Szujski J. 32, 40, 41, 120, 138, 139.
 Szwajcaria p. reformacja, wojna.
 Szwecja 44, 115, 124.
 szwoleżerowie 45.
 Szydłowiecki K. 41.
 Śląsk 43, 115; śląsko-polski okręg
 przemysłowy 16.
 Śliwiński A. 43, 45, 47—50, 137,
 154.
 śmierć czarna 44.
 Śmieszek A. 35.
 średniowiecze 6, 8, 19, 20, 31, 66,
 88, 89, 106, 107, 110, 118, 119,
 160; — Grecji 72; — późne
 30; — wczesne 36; schyłek
 średniowiecza 35, 110.
 środki naukowe 14; — pomoc-
 nicze 69.
 środowisko 57, 64, 67; — socjal-
 ne 71.
 świat p. historia, polityka, wojna.
 świątynie egipskie 73.
 Święciecki 45.
 Święcki T. 136.
 świt 45.
 tabele chronologiczne 66; — syn-
 optyczne 66; tabelki 66.
 tablica paschalna (wielkanocna)
 114; tablice chronologiczne
 65, 66; — synchronistyczne
 do dziejów powszechnych 66.
 tabliczka gliniana, woskowa 86.
 Taine H. 31.
 Tarnowski 42; — Stanisław 31,
 42, 139, 149.
 Targowica p. konfederacja.
 Tatarzy 125.
 technika pracy 159.
 tekst oryginalny 100; — restytu-
 owany 157; teksty źródłowe
 6, 7, 13, 35—37, 74, 77, 81, 83,
 85, 90, 99, 102, 150, 152—154.
 tematy 151, 158; — do ćwiczeń
 z zakresu historii polskiej
 150; — do prac piśmienniczych

- nych 10; — do rozprawek historycznych 160.
- Temberski St. 130.
- Teodoryk W. 76.
- teorja p. praca, zagadnienia.
- teorje polityczne w dobie kontr-reformacji 81.
- teraźniejszość 66.
- terytorjum p. język, opis, Polska, rozwój, zmiany.
- tezy Lutra w sprawie odpustów 78.
- Thapsus: bitwa pod Th. 27.
- Thietmar 118.
- tlumaczenie p. źródła.
- Tokarz W. 47, 49, 50.
- tomicjana 122; p. *acta*.
- Towarzystwo Jezusowe p. biblioteka; towarzystwa naukowe p. spis.
- Tractatus cronicae fratrum minorum* 117; — *de duabus Sarmatiis* 119.
- tradycja dziejowa 40.
- traktat berliński 81; — pokojowy między Ramzesem II a księciem Chety 74; — w Kajnardzi 31; — w San Stefano 31; — wersalski 50; traktaty 105.
- Traugutt R. 50.
- Treliak 127.
- tron p. następstwo.
- trójprzymierze p. geneza; — i trójporozumienie 81, 82.
- Trydent p. sobór.
- Trzebnica p. dokumenty.
- Tucydydes 85.
- Tudor Marja 80.
- Tur J. 159.
- Turcja (Turcy) 36, 82, 116, 124, 125.
- Turoneński p. Grzegorz.
- Twardowski Samuel ze Skrzypny 125.
- Tyberjusz 23.
- Tymieniecki K. 18.
- typy lokalnych pamiętników 129.
- Tyszkiewicz E. 140; — K. 140.
- Tyszkowski K. 38, 39.
- uchwała ateńska w sprawie Chalkis 85; uchwały p. lauda.
- uczony p. nauka.
- ugrupowanie krytyczne źródeł 159.
- ujarzmienie Saksonów 75.
- układ bibliografji L. Finkla 10; — materiału 72, 75, 78, 81; — podręcznika 69; — stosunków europejskich po 1870 r. 81; — śródziemnomorski 82; — wiadomości 72, 75, 78, 81; układy cesarza z protestantami 79.
- Ukraina 39, 85, 118.
- Ulanowski B. 42, 141.
- uniwersały królewskie 112; — porobowe 105, 112.
- uniwersytet Jagielloński 41, 115, 130; p. historia, biblioteka, studja, wykłady.
- unja 36; — kalmarska 80; — lubelska 85, 105, 110; — polsko-litewska 40, 108.
- upadek cesarstwa rzymskiego 35; — dawnego państwa polskiego 65; — państwa nowożytnego egipskiego 74; — republiki rzymskiej 35; — rzeczypospolitej polskiej 39.

- uprawa roli 16.
 urzędnicy 73; — Karola W. 75.
 urzędy dworskie, koronne, ziemskie 105.
 ustanowienie Rady nieustającej 45.
 ustrój 66, 111; — Litwy 105; — monarchji Karola W. 75; — państw greckich 27; — państwowy 65; — polityczny 71, 72; — Polski za Jagiellonów 103; — prawnopolityczny Polski współczesnej 17; — rodziny 84; — rodzienny 84; — sejmu 105; — społeczny 65, 71, 73; — władz miejskich 106.
 Usurtesen p. nauki.
 utwierdzenie państwa polskiego 36.
 uwagi metodyczne o czytaniu wy-
 pisów historycznych 52; — —
 o naukowaniu historii 52; — nad
 życiem Jana Zamoyskiego 95;
 — o nauce historii w szkole
 powszechnej 52.
 uzdolnienie 100.
 Vienna 124, 130; p. Wiedeń.
 Vita Caroli Magni (życie i czyny
 Karola W.) 75, 76; — S. Sta-
 nislai 116; — et mores Gre-
 gorii Sanocei 116; — — —
 Sbignei Cardinalis 116; —
 quinque fratrum 114; p. Ho-
 zjusz; vitae episcoporum 116.
 Voltaire 131.
 Volumina legum 105, 106.
 Wachowski K. 34, 70, 72, 118.
 Wachsmuth C. 22.
 Wagner P. 23, 26, 27.
 Waltz 91.
 Walewski A. 138.
 Walezy Henryk 43, 122.
 walka cesarstwa z papieżem
 36, 152; — o Bałtyk 42; wal-
 ki o wolność ludów bał-
 kańskich 82.
 Walek T. 35.
 Wanda p. podanie.
 Wandalowie p. państwo.
 Wańczura A. 52, 144.
 Wapowski B. 120.
 warneńska kłeska p. Historia.
 Warszawa 47.
 Warszawicki 123.
 Wartburg 78.
 warunki fizjograficzne 61, 63; —
 poznania historycznego 93.
 Wassenberg E. 124.
 Wattenbach 116.
 Wawel 85.
 Wazowie: Gustaw 80 p. Jan Kazi-
 mierz, Karol, powstanie, Zyg-
 munt.
 wczasy historyczne 45, 46.
 Weber G. 30.
 Wernicki A. 137.
 Wersal p. traktat.
 Westrin Th. 128.
 wędrówka ludów 30.
 Węgry 40; p. dziejopisarstwo,
 Hungaria.
 wiadomości wstępne 57, 92.
 wiara 93; — w życie pozagrobo-
 we 72.
 wiarogodność źródła 99, 100.
 Widukind 118.
 wiece 75.
 wieczory florenckie 31.

- Wiedeń, p. *commentarius*, kongres, obłożenie, summarjusz. wiek X 114, 118; — XI 110, 114, 118; — XIII 112; — XIV 110—112; — XV 110—112, 114 (p. bibliografja źródeł); — XVI 104 (p. historycy, katalogi); — XVII 124, 127—129 (p. dzieje); — XVIII 134—136; XIX, 49, 126, 134—136 (p. bibliografja, historia, sprawa, źródła); — XIX Sto lat myśli polskiej 136—140; — oświecenia 36; p. dzieje, dziejopisarstwo, stulecie; wieki średnie 32, 41, 109, 115.
- Wielewicki J. 127.
- Wielka Brytania 98.
- Wielkie Księstwo Litewskie 105, 111, 117, 142.
- Wielkopolska 45, 144.
- Wielopolski A. 50.
- Wierzbowski T. 15, 65, 66, 89, 123, 130.
- wierzenia religijne 71, 72.
- wieś polska (wieśniacy) 38, 42.
- Wilder H. 50.
- Wilson W. 32.
- Wincenty Mistrz 114; — z Kielec 114.
- wiosna ludów 37.
- Wisłocki W. 92; — W. T. 92.
- Wiszniewski M. 138.
- Wiśniowiecki Jeremi ks. 128; — Michał Korybut król pol. 125.
- Wiśniowski T. 16.
- Witkowski St. 26.
- wizytacje 90; — biskupie 112.
- wizytatorzy, p. instrukcje.
- Władysław Herman 109; — Łokietek 40; — Jagiełło 40; — Warneńczyk 40, 116; — IV, 43, 44, 124, 124.
- władza królewska 73, 104; — monarcha 104; władze 109.
- własność ziemska 16.
- Włochy 76, 82.
- Włocławek p. biskupi.
- Włodkowie Paweł 115.
- włościanie p. gospodarstwo, poddaństwo, sprawa, stanowisko.
- Wojciech św. p. pasje, żywot.
- Wojciechowski K. 103; — T. 39, 53, 57, 114, 141, 154.
- wojna brandenburska 44; — chojmska 127; — chłopska 78, 79; — francusko-pruska 37; — kokosza 122 (p. *conciones*, diariusz); — moskiewska 44, 95, 127; — na Bałkanach 83; peloponeska 35; — polsko-bolszewicka 50, 134; — religijna w Niemczech 81; — w Szwajcarii 79; — siedmioletnia 45; — szmalkaldzka 79; — światowa 37, 38, 50, 81 (p. historycy, następstwa); — trzydziestoletnia 36; — turecko-rosyjska 81, 82; — wielka 35; — z r. 1611, 127; — 1831 r. 49; — 1878 r. 81; p. *Bellum, Commentarium*, historia, Polska; wojny 73; — duńskie 44; — kozackie 36, 129; — perskie 22, 35, 85, 152; — polsko-moskiewskie 85; — tureckie 36, 44; wojen Karola W. przegląd 75, 76.

- wojsko 73, 105.
 wojskowość 105.
 wojowanie p. sposoby.
 Wolf G. 14, 119.
 wolność p. walka.
 Wolsey kard. 79.
 Wołyń 39.
 Wormacja p. edykt, sejm.
 Wójcicki K. Wł. 128, 137, 138.
 wpływy rosyjskie na Bałkanach 81.
 Wrocław p. biskupi, *Liber*.
 Wrotnowski Feliks 139.
 Wróblewski Walerjan 138.
 wschód 20, 22, 66, 71, 77, 103; —
 — bliski 82; — daleki 37, 83;
 — Europy 104; —: rola Pol-
 ski na wschodzie 77; — staro-
 żytny 23, 69, 87, 151.
 wskazania bibliograficzne 8; —
 dla nauczyciela 52; — meto-
 dyczne do nauki historii 52.
 wskazówki bibliograficzne 9, 13,
 15, 21, 29, 38, 68, 70, 100,
 119, 144; — — z dziedziny
 z nauk pomocniczych historii
 37; — do historii starożytnej
 13; — do pisania rozprawek
 10; — informacyjno-bibliogra-
 ficzne 136; — metodyczne 15,
 142, 144; — — do programu
 gimnazjum państwowego 25,
 142; — ogólne programów 69;
 — praktyczne dla nauczycieli
 historii 15, 62, 67, 126, 145, 150;
 — urzędowe 13; — w zakre-
 sie literatury popularno-histo-
 rycznej 145.
 wskrzeszenie państwa polskiego
 50, 81, 134.
 współczesność wydarzeń 65.
 wstąpienie na tron Stanisława
 Augusta 77.
 wstęp do badań historycznych 14,
 84, 86, 93, 94, 97, 99, 159, 160;
 — — historii Słowian 15, 58, 64;
 — — ludoznawstwa polskiego
 15, 58; — do studjum historii
 starożytnej 22; wstępy do
 wydań krytycznych 119.
 Wybicki J. 131.
 wybór akt (rok 1863) 38; —
 dokumentów 37; — pism po-
 litycznych 95.
 wychowanie 93; — narodowe
 (obywatelskie) 53, 144.
 wyczerpanie materiału 159; —
 źródła 158.
 wydania krytyczne źródeł 119.
 wydatki królewskie 105.
 wydawanie źródeł 96, 141.
 wydawnictwa akt 110; — etno-
 graficzne, etnologiczne 18; —
 Księgarni Polskiej w Warsza-
 wie 145; — międzynarodowe
 (p. bibliografja); — źródłowe
 95, 97, 113, 157.
 wydział humanistyczny, klasycz-
 ny, matematyczno-przyrodni-
 czy 51.
 Wydźga Stefan 128.
 wygaśnięcie Jagiellonów 77.
 wyniki źródłowe 83, 104.
 wykazy 161; — literatury 8, 135.
 wykład 160; wykłady uni-
 wersyteckie 33, 65, 114.
 wykopaliska jerozolimskie 24.
 wymogi z historii powszechnej 3.
 wynalazek druku 88.

- wypieranie Turków z Europy 82.
wypiski źródłowe 99, 159.
wypisy historyczne 34, 52, 70, 72, 78, 83, 90, 96, 101, 102, 152; — do nauki dziejów starożytnych 70; — źródłowe 6, 35, 72, 75.
wyprawa na Miechów 50; — żwanińska 44; p. dziennik, dziariusz; wyprawy krzyżowe 30, 36; — zbrojne 73.
wyroby z brązu 84.
wysłańcy królewscy 75.
wyszkołenie filologiczne, filozoficzne, logiczne 100; — metodologiczne 107; — psychologiczne 100.
wytwory człowieka 57, 84.
wyznania chrześcijańskie 106.
wzory do opracowania 156.
wzrost państwa polskiego 40; — reformacji 41; — znaczenia papieży 76.
zabory protestantów 79; z a b ó r austriacki 49, 68, 108; — rosyjski 37.
zabytki architektury 73; — egipskie 73.
zachód 28, 42; p. Europa.
Zachorowski St. 98, 106, 153.
zachwianie równowagi stanów w Polsce 36.
zadania historii 68, 132; — — w epoce Stanisława Augusta 182, 135.
zagadnienia historyczne 70, 85, 107, 156, 159, 160; — popularyzacji historii 144; — proweniencji 95; — regionalizmu 144; — teoretyczne historii 185; — ustrojowe Polski 38; — wychowawcze historii 143; — syntezy w historii 68, 160.
zajęcia życia codziennego 73.
zakon jezuitów 80; — krzyżowy 40, 16; — — (mistrze) 84; z a k o n y włoskie (nowe) 80.
Zakrzewski K. 25, 28; — St. 14, 33, 39, 115, 118, 141, 142, 153; — W. 21, 41, 43, 68, 70, 101, 122, 141, 142, 151—153.
Zaleski Br. 139.
zaluźnienie p. gęstość, przyrost, rozwój.
Załęski ks. 133.
Zaluscy p. biblioteka.
Zamojski J. 43.
zapiska karolińska 118.
zapiski historyczne 117.
Zaporoże p. kozacy.
zarys biograficzny 48.
zarząd w Królestwie Polskiem 48.
zasady krytyki erudycyjnej 158.
zstarg Anglii z Francją o Faszodę 82.
Zawadzki B. 20, 134; — K. 125.
Zbaraż p. oblężenie.
zbieranie literatury 156; — źródeł 157; z b i o r y akt 90; — formuł 112; — na ziemiach polskich 91; — o charakterze muzealnym 89; — odpisów 110; — polskie 89; — źródła 92, 97; — — typowe (ważniejsze) 93; z b i ó r dokumentów najważniejszych do powstania państwa polskiego 36; — dyplomatyczny 98; — opowiadań do dziejów

- ojczyźtych 35; — pamiętników 123.
- Zborów p. pokój.
- zburzenie państwa Longobardów 76.
- Zdobnieka M. 60.
- Zebrzydowski 36, 43, 124.
- Zeissberg H. 109, 113, 115, 132.
- zestawienia 60; — synchronistyczne 66.
- Zieliński J. 121; — T. 23, 26, 28.
- ziemia 61 (p. nauka); — (czasopismo) 144; — ziemia dawnej Polski 17, 20; — litewsko-ruskie 37; — polskie 36—37, 48, 65 (p. zbiory); — południoworuskie 117; — ruskie 18, 39; — Rzeczypospolitej 16.
- Zimorowicz J. B. J. Ozimek 129, 130.
- Zivier E. 32.
- Zibrt Č. 91.
- zjawiska p. metoda.
- zjazdy historyków 109, p. pamiętnik.
- zjednoczenie państwa polskiego 36; — Włoch 31.
- zmiany na półwyspie Bałkańskim 81; — stanu posiadania narodowego 16; — terytorjalne na ziemiach Polski 61.
- znaczenie dziejowe morza 64; — gospodarze środowiska 64; — kościoła w państwach barbarzyńskich 76; — metryk kościelnych dla badań naukowych 161.
- znajomość faktów historycznych 4, 69, 83; — języków 5, 7, 8, 100.
- Zoll Fr. 139.
- związek genetyczny 135; — polskiego nauczycielstwa szkół powszechnych 144; — pragmatyczny 155; — szmalkaldzki 79; — zawodowy nauczycielstwa polskich szkół średnich 4.
- Zwingli 79.
- zwój 86.
- zwyczaje 73; p. opis.
- Zygmunt August 42, 123; p. bezkrólewie, *Rerum*; — I Stary 36, 41, 119, 120, 123, 132; p. *commentarius*, czasy, *de rebus gestis*, *De Sigismundi*, elekcja; — III 43, 124, p. *brevis narratio, historia*.
- źródła 2, 3, 7, 44, 70, 72—74, 78, 81, 83—86, 90, 94, 96, 99, 100, 107, 110, 150, 152, 154—156, 158, 159; — archiwalne 134; — — do dziejów powstania 1863 r. 134; — bezpośrednie 84, 86, 109, 154; — dawnego prawa polskiego 15, 86, 90, 109, 113, 126, 154; — do dziejów Niemiec 91; — — — Polski 2, 109; — — — Rzymu 27; — — — historii najuowszej Polski 124; — — — nowocześniejszej 134; — — — rosyjskiej 91; — — — starożytnej 87; — — — wojskowej historii powstania styczniowego 134; — drukowane 88, 154, 157, 160; — dziejowe XV w. 115; — — Śląska 115; — epigraficzne 109, 132; — ikonogra-

- ficzne 115; — historii XIX w. 134; — — ostatniej wojny polskiej 134; — historyjograficzne 85, 88, 112, 113, 117; — historyczne 1, 3, 67, 83, 86—88, 92—94, 96—100, 109; — — średniowieczne 97; — krajowe 117; — niemieckie 118; — nowożytny 119; — opisowe 85, 112; — pisane 88, 109, 111, 112, 154, 157; — postronne 117, 118; — pośrednie 84, 85, 109, 112, 154; — rękopiśmienne 126, 154; — ruskie 117; — tłumaczone 100; — tradycji 109, 112; — — drukowanej, obrazowej, pisanej, ustnej 85; — utrwalone na piśmie 86.
- źródło interpolowane 94; — oczyszczone 98; — prawdziwe, sfałszowane 94.
- źródłoznawstwo 83, 97; — Grecji 25.
- Żerbiło J. 115.
- Żmudź 121.
- Żółkiewski St. 43, 95, 127.
- Żwaniec p. wyprawa.
- życie domowe 73; — gospodarcze 61, 64; — i obyczaje Grzegorza z Sanoka 85; — kulturalne 61; — polityczne 65; — polskie w dawnych wiekach 34; — pośmiertne p. nauka; — umysłowe 20; — zbiorowe, p. organizacja, psychologia.
- Żydzi 16, 24, 78, 106.
- żywot chłopca polskiego 49; — pięciu braci męczenników 114; — św. Stanisława, św. Wojciecha 114.
- żywoty 112; — świętych 114.

RP 1295